

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

ΕΚΔΟΣΗ Β'

ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

ΑΝΤΙΘΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ
ΤΥΠΟΣ

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

**ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ
ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ
ΑΝΤΙΘΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ**

Μετάφραση
Γιώργος Νταλιάνης

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΤΙΤΛΟΣ: Φεντεραλισμός, Σοσιαλισμός,
Αντιθεολογισμός
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Γιώργος Νταλιάνης
ΕΚΔΟΣΕΙΣ: ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ
Βαλτετσίου 53
ΑΘΗΝΑ 106 81
τηλ. 38.02.040

Πρόλογος *

Τὸ ἂν ἓνα γραφτὸ τοῦ Μιχαήλ Μπακούνιν μπο-
ρεῖ νάβρει τὴν ἀξιολόγησὴ του σ' ἓναν κόσμον
«κρίσης τῶν ἀξιών» εἶναι κάτι ποῦ μόνο ὄσοι ζοῦν
στὴ βαθύτητά της αὐτὴ τὴν ἄλλωστε θεαματικὴ ἐ-
πιπέδω μπορεῖ ν' ἀπαντήσουν. Ἀφότου ἡ ἑλληνο-
δυτικὴ σκέψη ἐνοιῶσε, στὴν ἀποθέωση τοῦ ἀδιέ-
ξοδου της, αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀδιέξοδό της κι ἀφοῦ
ταλαντεύτηκε γιὰ πενήντα χρόνια μεταξὺ Κίρκε-
γκαρντ καὶ Νίτσε, φάνηκε στὴν καμπὴ τοῦ αἰῶνα
—ὅπως παρατηρήθηκε περισσότερο ἀπὸ μιὰ χρονο-
λογικὴ καμπὴ— νὰ βρῖσκει μιὰ νέα ἰσορροπία, ὅ-
που τὸ πρόσφυμα «νεο-» ἔσωσε καὶ ταυτόχρονα
πρόδινε τὴν τιμὴ τῶν ὄπλων. Ὑστερα, ἦρθε ἡ ἐ-
ποχὴ τῆς θεαματικοποίησης τῆς ἰδεολογίας: ὁ ἀν-
τεστραμμένος κόσμος γινόταν ὄλο καὶ πιὸ λίγο θέ-
ληση κι ὄλο καὶ περισσότερο παράσταση. Ἀλλὰ ἡ
ὀλοκληρωτικὴ δὶνη δὲν μπόρεσε ἀκόμα νὰ σιωπή-
σει τὸ ἀσυνείδητο καὶ νὰ διαστρέψει τὴν ἀνθρώπι-
νὴ φύση. Ὁ καθημερινὸς ἐφιάλτης τῆς ἐκλογικευ-
μένης βαρβαρότητας ἀναπήδησε στὸ βάθος τῶν
ψυχικῶν χορδῶν: τὸ φῶς τῆς ψυχῆς ἔχει ἐδῶ καὶ
διακόσια χρόνια τρυπήσει τὸ σκοτάδι.

Ἐκεῖνο ποῦ παρουσιάζει πάνω ἀπ' ὄλα ἰδιαίτε-
ρη σημασία στὴν προβληματικὴ τοῦ Μπακούνιν, εἶ-
ναι ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ θέματος ποῦ ἀνακίνησε: ὅ-
τι τὸ τέλος τῆς (πολιτικῆς) φιλοσοφίας —γιὰ νὰ
χρησιμοποιήσουμε τὴν κ ο ι ν ἡ γλώσσα— εἶναι
ἡ βίωση ἐνὸς κενοῦ ποῦ φάνηκε καθαρὰ στὴ δυ-
τικὴ πολιτικὴ σκέψη στὶς ἀπαρχές τῆς ἐγκαθίδρυ-
σης τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ
φτάσει σὲ παροξυσμὸ μέσα στὴν ἴδια τὴν ἐπανα-

* Στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ Μ. Νεττλῶ παραπέμπουμε γιὰ
τὴ θέση τοῦ Μπ. μέσα στὴν ἀντιεξουσιαστικὴ θεωρία, πε-
ριοριζόμενοι ἐδῶ σὲ μιὰ συνοπτικὴ ἀξιολόγησιν τοῦ ἔργου.

στατική ψευδο-άρνησή του. Γιατί αυτή ή ψευδο-άρνηση ήταν άρνηση του έαυτού της: ή Μεγάλη Έπανάσταση, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Μπακούνιν, έφτασε να ξεπεράσει την έλληνο-ρωμαϊκή πολιτική αρχή: αναγνώρισε όχι απλώς δικαιώματα του πολίτη, αλλά και δικαιώματα του άνθρώπου. Κι ο κλασσικός αναρχισμός είναι, όπως πάλι αντιγράφουμε τον Μπακούνιν, ο συνεχιστής αυτής της ρήξης, της διάστασης, που ανέτρεπε την ίδια την Άριστοτελικο-Ρουσσική διδασκαλία, δηλαδή την ταύτιση κοινωνίας και κράτους. Σε άλλο επίπεδο ο Κάντ πρόβαλλε (μέ την «Κριτική του πρακτικού λόγου») τὸ πρόβλημα της ήθικης αυτονομίας σάν παγκόσμιονόμο, ζέχωρα από πολιτικούς υπολογισμούς: ήτανε ή γόνιμη ρίζα που αυτός ο στοχαστής, διείδε στην ίδια τή διδασκαλία του Χριστού, σάν υποκειμένη αρχή της Δυτικής μεταφυσικής (στη λατινογενή μορφή της).

Πράγματι, ή επικαιρότητα του παρόντος δοκιμίου περί έξουσίας, έγκειται στην ανάπτυξη και εμφάνιση τών αντινομιών του λόγου περί έξουσίας στην απολογητική μορφή του ως λόγου της έξουσίας. Όπως έρχεται να διαπιστώσει σήμερα π.χ. ο Ρ. Ρ. Γούλφ¹ ή νεώτερη πολιτική σκέψη σκοντάφτει στο δίλημμα μεταξύ της αποδοχής της έξουσίας σάν καταναγκασμού της έλευθερίας και της ήθικης αυτονομίας, που προϋποθέτει (πάλι σύμφωνα με τον Κάντ) αυτή την έλευθερία. Ο Μπακούνιν τονίζει άλλο² με μορφή έπωδου, τὸ ασυμβίβαστο οποιασδήποτε έξουσίας με την αποδοχή της αρχής της έλευθερίας. Άλλ' αυτό τὸ ασυμβίβαστο, εκεί όπως και εδώ, δέν τίθεται ως τελειωμένο συμπέρασμα. Μάλλον αναζητούνται οι ίδιες οι αντινομίες της παραδοσιακής σκέψης. Αυτή ή σκέψη αναγκάστηκε να θέσει την έλευθερία ως προϋπόθεση της ήθικης (ή και νομικής³) ευθύνης για να μπορέσει, όπως διείδε πάλι ο Μπακούνιν, να την καταργήσει διαμέσου αυτής της ευθύνης. Η έλευθερία προϋ-

1. Βλ. τὸ «Υπερασπίζοντας τὸν Άναρχισμό», Harper and Row, 1970.

2. «Θεός και Κράτος», Διεθν. Βιβλ., μετ. Θ. Μιχαήλ, 1974.

3. Στις «έντετερμινιστικές» νομικο-φιλοσοφικές θεωρίες.

ποτέθηκε για να μπορέσει ν' αφαιρεθεί εύθως ά-
μέσως. Ή έξουσιάζουσα πραγματικότητα συγχω-
ρούσε μόνο στη θεωρία την έλευθερία ως προϋπό-
θεση.

Αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό στην άνάλυση
τών άντινομιών των θεωριών του κοινωνικού συμ-
βολαίου. Έκει ή έλευθερία προϋποτίθεται ως φυ-
σική κατάσταση άπολύτως, αλλά ως πολιτισμικό γε-
γονός μόνον ως σχετική και περιορισμένη. Από τη
μιά μεριά, ό Μπακούνιν δέν δυσκολεύεται ν' άναι-
ρέσει τη θεώρηση τής κοινωνίας ως κοινότητας
συμφερόντων κι ως καθαρά ανθρώπινη έπινόηση¹.
Προλαμβάνοντας τα έπιχειρήματα του Κροπότκιν
(π.χ. στην «Άμοιβαία Βοήθεια», 1902) άποδίνει
την άπόλυτα φυσική τους προέλευση στο φαινόμε-
νο «κοινωνία», και έννοεί ότι ή θεωρία του κοινω-
νικού συμβολαίου έκλογικεύει άπλώς τό φαινόμε-
νο τής έξουσίας. Γιατί, και αυτό είναι ή άλλη όψη
του πράγματος, ή έν λόγω θεωρία δέν μπορεί να
σταθεί παρά μέσα άπό την όποψη τής τ ε χ ν η
τ η ς δημιουργίας του Κράτους και τής Κοινωνίας.
Ταυτίζοντας αυτά τ ά δ ύ ο προϋποθέτει την
ταυτόχρονη δημιουργία τους,
συνειδητή και έπινοημένη. Μο-
λονότι ό ίδιος ό Μπακούνιν δέν φαίνεται άπαλλαγ-
μένος παντελώς άπ' αυτή την προκατάληψη, όταν
άποδίνει δηλαδή τό κράτος στις διαθέσεις των θρη-
σκευτικών ήγετών, ώστόσο τό κύριο βήμα έχει γί-
νει. Διαχωρίζοντας παντελώς τη γένεση τής κοι-
νωνίας άπό τη γέννηση του Κράτους, μπορεί να
στοχαστεί πάνω στην άύθυπαρξία τής έλευθερίας
στην καθαρά κοινωνική της άναφορά. Ή έ λ ε υ-
θ ε ρ ί α είναι προϊόν τής κοινο-
νίας και άπολύτως άσυμβίβα-
στη με τό Κράτος. Αυτό τό τελευταίο,
μακριά άπό του να έμφανίζεται ως έ ξ ω -κοινο-
νικό γεγονός, είναι ώστόσο θεμελιωδώς ά ν τ ι -
κοινωνικό. Είναι συνεπώς άνελεύθερο.

1. Στα πλαίσια αυτής τής θεώρησης κινούνται σήμερα,
μεταξύ άλλων, οι Κλώντ Λεβύ Στρώς και Κορνήλιος Κα-
στοριάδης.

Ἐλευθερία καὶ κοινωνία συνυπάρχουν ἀπόλυτα. Ἐνάντια στὶς διαμαρτυρίες τοῦ Μάξ Στίρνερ (βλ. «Ὁ μοναδικὸς καὶ ἡ ἰδιοκτησία του», 1844) * ποὺ ἄλλωστε κινεῖται ἔξω ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ὁ Μπακούνιν θεωρεῖ σὰν ἀδιανόητη τὴν ὑπαρξὴ ἐλευθερίας σ' ἓνα καθαρὰ ἐγωιστικὸ πεδίο δράσης. Κοινωνικότητα - ἐγωισμὸς ἀντιστοιχεῖ στὸ δίπολο καλὸ - κακό. Τὸ κράτος ἀνήκει στὸ δεύτερο σκέλος τοῦ δίπολου. Προϊὸν ἐγωιστικῶν παρορμήσεων εἶναι ἡ ἀπολυτοποίηση τοῦ κακοῦ, τὸ κακὸ τίθεται ὡς Κράτος καὶ τὸ Κράτος ὡς κακό. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ θεωρία τοῦ Μπακούνιν — ὅπως ἄλλωστε κι ὁλόκληρος ὁ κλασσικὸς ἀναρχισμὸς — τίθεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς παραδοσιακῆς (πολιτικῆς) σκέψης. Ἐμφανίζεται ὄχι ὡς κληρονόμος αὐτῆς τῆς σκέψης, ἀλλ' ἀντίθετα τότε ποὺ αὐτὴ ἡ σκέψη σήπεται καὶ πεθαίνει. Σ' ἀναφορὰ μὲ τὶς κοινωνικο - ἱστορικὲς συντεταγμένες, ὅπου γεννιέται, τίθεται μ ἄ λ λ ο ν ὡς μεταξίωση ὄλων τῶν ἀξιῶν πα ρ ἄ, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴ μαρξικὴ θεωρία καὶ τὴ μαρξιστικὴ ἰδεολογία (μαρξισμὸς), ὡς πραγμάτωση, ὡς ὑλοποίηση τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Μπακούνιν, ποὺ γνώριζε τὴ νεώτερη φιλοσοφία¹, καταπιάνεται, ἔστω καὶ περιστασιακά, μὲ τὸ πρόβλημα τῆς μεταξίωσης τῶν παραδοσιακῶν ἀξιῶν, τῆς ἀποεξιδανίκευσης τῶν καθιερωμένων ἰδεῶν: δὲν εἶναι πρόβλημα ὑλοποίησής τους στὴν πράξη, ἀλλὰ μιᾶς «ἐπανάστασης στὶς θρησκευτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἰδέες» — ἐπανάστασης ποὺ συνιστᾷ μιὰ μόνον ὁψη μιᾶς πολὺπλευρῆς ἐξεγερσιακῆς διαδικασίας: τῆς ἐπαναστατοποίησης τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι σ' ὅ,τι τὸν καταπιέζει. Πρόκειται γιὰ τὴν «καθαρότητα τῆς ἐξέγερσης» (Τζιοβάννι Μπαλντέλι). Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς ἀγωνίας ποὺ συμφύεται στὴν προσπάθεια ἀναζήτησης ἐνὸς νοήματος. Δὲν μ π ο ρ ε ἰ ν ἄ ν α ἰ ἔ τ σ ἰ ἰ Π ρ έ π ε ἰ ν ἄ ν α ἰ ἄ λ λ ο ἰ ῶ ς ἰ

Πῶς συλλαμβάνει ὁ Μπακούνιν αὐτὴ τὴν ἐξεγερσιακὴ διαδικασία ποὺ προβάλλεται ὡς ἐπανά-

* Ἐκδόσεις «Ἐλεύθερος Τύπος» 1978.

1. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ Μπακούνιν σκόπευε ἀρχικὰ νὰ σταδιοδρομήσει (ἀντὶ γιὰ ἐπαναστάτης) σὰν καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας στὴ Ρωσία.

σταση; Σάν τήν ἀνθρωποποίηση τοῦ ἀνθρώπου. Μένει ἔτσι δεμένος σ' ἐκεῖνο ἐνάντια στοῦ ὁποῖο ἐξεγέρθηκε. Προσδένεται στήν ἀνθρωπομορφική ἐρμηνεία καί προσπαθεῖ νά σώσει τήν τιμὴ τῶν «τελευταίων ἀνθρώπων»¹ πού δέν θά μπορέσουν νά καταλάβουν ὅτι ἡ ἱστορική ἀποτυχία τοῦ ἱστορικοῦ ἀναρχισμοῦ φαίνεται νά τοὺς ἀφορᾷ ἄμεσα.

Ἄναφορικά μέ τὸ καθαρά μεταφραστικὸ πρόβλημα, ὁ ἀναγνώστης θά πρέπει νά λάβει ὑπόψη τὴν ἰδιαίτερη χρῆση τῆς γαλλικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Ἄνορθόδοξη χρῆση τοῦ ἐπιθέτου (π.χ. *humaine societe*) κι ἄλλες λιγότερο οὐσιώδεις παραβάσεις. Ὅστόσο, ἡ ταχύτητα τῆς σύνταξης τοῦ ἔργου δέν φαίνεται νά τοῦ ἀποστερεῖ κάθε λογοτεχνική ἀξία. Σχετικὰ μέ τὴν ἀπόδοση ὀρισμένων ὄρων καί τὴν ἐν γένει ἀνάγκη κυριολεξίας στήν ἀπόδοση, ἡ ἀπαίτηση τῆς πιστότητας τηρήθηκε ὅσο ἦταν δυνατό.

Γ. Σ. Νταλιάνης

1. Φ. Νίτσε, «Τάδε ἔφη Ζαρατούστρα».

Εἰσαγωγή τοῦ Μ. Νεττλώ

Πρὶν δημοσιευτεῖ αὐτὸς ὁ τόμος τῶν ἀνέκδοτων ἢ λίγο γνωστῶν ἔργων τοῦ Μιχαήλ Μπακούνιν, ἤμουν ὑποχρεωμένος νὰ διερωτηθῶ ποιά ἐκλογή ἔπρεπε νὰ κάνω μετὰ τῶν ἀρκετὰ πολυάριθμων γραφτῶν, εἴτε χειρογράφων, εἴτε σκορπισμένων στὰ περιοδικὰ ἢ σπάνιων συλλογῶν ξεχασμένων ἢ ἀνεύρετων, ποὺ ἔχει ἀφήσει ὁ Μπακούνιν. Αὐτὰ τὰ γραφτὰ συγκεντρώθηκαν ἢ θρέθηκαν ὅλα ἀπὸ μένα, τὸν ἴδιο χρόνο ποὺ προετοίμαζα μιὰ πλήρη βιογραφία τοῦ συγγραφέα τους καὶ ἔχοντας ἀκόμη κατὰ νοῦ αὐτὴ τὴν βιογραφία. Ἐνα μικρὸ μέρος ἀπ' αὐτὰ —ἰδιαίτερα τὸ ἀπόσπασμα ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ 1882 μὲ τὸν τίτλο «Θεὸς καὶ Κράτος» — εἶναι τὰ μόνα γνωστὰ σ' ἓνα σημαντικό ἀριθμὸ ἀναγνωστῶν, ἀλλὰ οἱ ἰδέες ποὺ προπαγάνδισε ὁ Μπακούνιν, εἴτε μὲ τὰ λόγια, εἴτε μὲ τίς πράξεις, ἐμπνέουν σήμερα χιλιάδες ψυχῶν. Στὴν διάρκεια σαράντα χρόνων μιᾶς πολυτάραχης ζωῆς, ἐνεργητικότητας καὶ σκέψης, ὁ Μπακούνιν δημοσίευσε σ' ὅλες τίς ἐποχὲς τῆς ζωῆς του, ἔργα συχνὰ ἐπίκαιρου χαρακτήρα, ἀλλὰ τῶν ὁποίων τὸ σύνολο, μελετούμενο σύμφωνα μὲ μιὰ χρονολογικὴ τάξη, ἐπιτρέπει μιὰ ἔκθεση, ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ, τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐλευθεριακῶν ἰδεῶν, ἰδεῶν ποὺ, ἀναπτυσσόμενες φυσιολογικά, κατέληξαν στὴν ἀναρχία. Ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ θὰ μελετήσουν τὸ ἔργο τοῦ Μπακούνιν, ἐφαρμόζοντας σ' αὐτὰ ἓνα καθάριο καὶ προπαντὸς λογικὸ πνεῦμα, θὰ ἀναγνωρίσουν αὐτὴν τὴν ἀναγκαίαν ἐξέλιξη.

Γιὰ νὰ τοὺς ἐπιτρέψουμε αὐτὴν τὴν πλήρη μελέτη, ἔπρεπε ν' ἀρχίσουμε νὰ δημοσιεύουμε τίς πρῶτες ἐργασίες τοῦ Μιχαήλ Μπακούνιν ποὺ δημοσιεύτηκαν στὴ Ρωσία πρὶν ἀπὸ τὸ 1840· ἀκολούθησαν τὰ γερμανικὰ γραφτὰ τοῦ 1842 καὶ 1843, κατόπιν ἐκεῖνα ποὺ ἐμπνεύστηκαν ἀρχικὰ ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα τοῦ 1848 καὶ 1849 —γεγονότα στὰ ὁποῖα ἔλαθε ἐνεργὸ μέρος—, κατόπιν ἐκεῖνα ἀπὸ τὴν συμμετοχὴ του στὴν Πολωνικὴ ἐξέγερση καὶ στὴν Ρωσικὴ προπαγάνδα, στὰ 1862 καὶ 1863. Εἶναι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀρχίζει γιὰ τὸν Μπακούνιν ἡ περίοδος τῆς διεθνι-

στικής προπαγάνδας: στην Ίταλία, όπου έμεινε από τὸ 1863 ὡς τὸ 1876, καὶ ἀπὸ τὸ 1867 ὡς τὸ 1868, στην «Λίγκα γιὰ τὴν εἰρήνη καὶ τὴν ἐλευθερία» τὰ ἔργα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς θάπρεπε ἐπομένως νὰ δοθοῦν στὴν συνέχεια τῶν προηγούμενων· τέλος θὰ ἔρχονταν τὰ πολυάριθμα γραφτὰ πού δημοσιεύτηκαν στὴν διάρκεια τῆς περιόδου ὅπου ἡ δραστηριότητα τοῦ Μπακούνιν ἐκδηλώθηκε τὸ περισσότερο, δηλαδή ἀπὸ τὸ 1868 ὡς τὸ 1873, ὅταν ἦταν μέλος τῆς «Διεθνoῦς Ἑνωσης Ἑργαζόμενων». Αὐτὰ τὰ γραφτὰ εἶναι κάθε εἶδους: ἄλλα γιὰ τὴν ἀναρχικὴ θεωρία, ἄλλα γιὰ προπαγάνδα, ἢ πολεμικὴ, πού ἀπ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα ἄλλα κατευθύνονταν ἐνάντια στοὺς ἐξουσιαστὲς καὶ κρατιστὲς κομμουνιστὲς ὅπως ὁ Μάρξ, πού προσπαθοῦσαν νὰ ἐπιβάλλουν τίς ἰδέες τους μέσα στὴν Διεθνῆ, διαμέσου προπαντὸς τῆς κατάχρησης ἐξουσίας, τῶν δολοπλοκιῶν καὶ τῶν προσωπικῶν συκοφαντιῶν, εἴτε ἐνάντια σὲ κείνους πού εὐλογοῦσαν τὸν κοινοβουλευτισμὸ καὶ τίς ἐργατικὲς ὑποψηφιότητες· εἴτε ἐνάντια στίς Μαντσινικὲς ἰδέες. Θάπρεπε ἀκόμη νὰ προσθέσουμε σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία τίς μπουσουῖρες καὶ τὰ ἄρθρα πού γράφτηκαν σὲ διάφορες στιγμὲς τῆς ζωῆς τοῦ Μπακούνιν καὶ διαπραγματεύονταν τὸ Σλαβικὸ ζήτημα ἢ τὴν Ρωσικὴ καὶ τὴν Πολωνικὴ ἐπανάσταση.

Μιά ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Μπακούνιν, ὅσο περιεκτικὴ κι ἂν εἶναι, θὰ ἀπαιτοῦσε πάνω ἀπὸ ἓνα τόμο. Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ γίνῃ μιὰ ἐπιλογὴ καὶ νὰ ἀποφασιστεῖ νὰ ἐνωθοῦν τὰ γραφτὰ πού διαπραγματεύονταν ἓνα ὀρισμένο θέμα, ἢ ἐμπνέονταν ἀπὸ κοινὲς ἰδέες: εἴτε ἔργα γιὰ τὴν προπαγάνδα καὶ τίς ἀναρχικὲς θεωρίες, εἴτε γιὰ πολεμικὴ, εἴτε μελέτες πάνω στὰ Σλαβικὰ ζητήματα. Ποιὲς εἶναι οἱ ἰδέες πού μᾶς ὀδήγησαν στὴν ἐπιλογὴ πού δίνουμε σήμερα; Οἱ ἀκόλουθοι:

Ὁ Μπακούνιν ποτὲ δὲν ἔφτασε, ὄχι μόνο στὴν δημοσίευση, ἀλλὰ ἔστω καὶ τὴν ἔκθεση τοῦ συνόλου τῶν ἰδεῶν του μὲ καθορισμένο τρόπο· δὲν οἰκοδόμησε τὸ σύστημά του, ὅν θέλει κανεὶς νὰ χρησιμοποιοῦσῃ αὐτὴ τὴν λέξη πού ἔχει ὀδηγήσει σὲ τόσο διαφορετικὸς τρόπους κατανόησης ἢ μὴ κατανόησης. Σὲ τί λοιπὸν μπορεῖ νὰ ἀποδώσει κανεὶς αὐτὸν τὸν τόσο ἀτελῆ χαρακτήρα τῶν Μπακουνινικῶν ἔργων; Ὁ Μπακούνιν, ὅταν δὲν διαπραγματευόταν ἐπι κ α ι ρ α ζ η τ ῆ μ α τ α, δὲν γνώριζε τὴν τέχνη τῆς σύνθεσης. Ἐὰν διαβάσει κανεὶς τὰ χειρόγραφα του, βλέπει πῶς ἀπὸ ἓνα γράμμα φτάνει νὰ θγάλει μιὰ μπουσουῖρα, ἀπὸ μιὰ μπουσουῖρα ἓνα τόμο. Θέτει τὰ ἀξιώματά του, ὑποδικαιρεῖ τὸ θέ-

μα του και φτάνει σπάνια να διαπραγματευθεί περισσότερα από ένα ή δύο σημεία που είχε την πρόθεση να καταγράψει. Τα πιο πολλά από τα χειρόγραφα του είναι ατέλειωτα. Γιατί; Γιατί περισπώνταν μόνιμα στο θεωρητικό του έργο από την άμεση δράση, που απορροφούσε και αποσπούσε τις δυνάμεις του προς μίαν άλλη κατεύθυνση. Γι' αυτό το είδος δραστηριότητας, οι λόγοι που είχε για να δημοσιεύσει αυτό που είχε γράψει δεν υπήρχαν απλώς εκτός αν ένας άλλος εξωτερικός λόγος το επέβαλλε. Καθώς δεν έτρεφε καμιά λογοτεχνική φιλοδοξία, άφηνε κατά μέρος το γραφτό έργο για να δοθεί στην δράση που ήταν χρησιμική στην υπόθεση που υπηρετούσε. Όσο, από αυτά τα ατελείωτα δοκίμια, τα επόμενα γραφτά κέρδιζαν' χρησιμοποιούσε τα καλύτερα μέρη τους σε νέα έργα. Αυτό είναι που εξηγεί την τελειότητα πολυάριθμων έργων που εμφανίστηκαν στα χρόνια της Διεθνούς, έργα δημοσιευμένα σύμφωνα με τις ανάγκες της στιγμής, γραμμένα γρήγορα, αλλά στο θάθος των οποίων ξαναβρίσκει κανείς το αποτέλεσμα μακρών προηγούμενων μελετών.

Δεν υπάρχει, τουλάχιστον απ' όσο ξέρω, μία έκθεση ή σύνοψη των ιδεών του Μπακούνιν πάνω στο σύνολο των κοινωνικών ζητημάτων, πριν, βλέποντας να εξανεμίζεται ή ελπίδα του για μία επανάσταση στη Ρωσία, αποσυρθεί απογοητευμένος, στα 1862 και 1863, στην Ίταλία.

Στην Φλωρεντία, και πιο αργότερα στην Νεάπολη, έφτασε να συντονίσει το σύνολο των ιδεών του, που θα καταλήξουν στον άθεισμό και την αναρχία. Έγιναν στο έξης το έργο της ζωής του και τις προπαγάνδισε στην άκεραιότητά τους. Το έκανε αρχικά με μία τέτοια δράση ή όποια άσκησε μεγάλη επίδραση πάνω στους πιο προχωρημένους ανθρώπους, προπαντός στην Ίταλία και την Γαλλία' πιο αργότερα, από το θήμα του συνεδρίου της ειρήνης (1867 - 1868) και μέσα στην κεντρική επιτροπή της Λίγκας που προήλθε απ' αυτό το συνέδριο. Τέλος, βρήκε τον καλλίτερο χώρο για προπαγάνδα μέσα στην Διεθνή, και η δράση του έγινε αποτελεσματική προπαντός στην Ρώμικη Έλβετία, την μεσημβρινή Γαλλία, την Ίσπανία, την Ίταλία και μεταξύ της νεολαίας των σλαβικών χωρών. Ήθελε τότε να εκθέσει τις ιδέες του σε δύο μεγάλα έργα' το ένα θα έκανε την κριτική των σημερινών θεσμών, του Κράτους, της ιδιοκτησίας ή της θρησκείας και λοιπά και

αφοῦ μελετοῦσε τὴν καταγωγὴ τους καὶ τὰ ἀπαίσια ἐπακόλουθα τῆς ἀρχῆς τῆς ἐξουσίας, κάτω ἀπὸ ὅλες τὶς μορφές της*, θὰ ἀπόδειχνε ὅτι τὸ μέλλον ἀνήκει σὶς ἐλευθεριακὲς ἰδέες· τὸ ἄλλο ἔργο θὰ πραγματοποιόταν τὸ ζήτημα τῶν ἐθνότητων στὴν Εὐρώπη,, —προπαντὸς τὸ σλαβικὸ ζήτημα στὴν παρελθοῦσα, παροῦσα καὶ μέλλουσα ὄψη του— καὶ θὰ ἔδειχνε τὴν λύση αὐτῶν τῶν ζητημάτων ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴν ἀναρχία.

Μᾶς ἔχουν μείνει ἀναρίθμητα ἀποσπάσματα ἀπ' αὐτὰ τὰ δυὸ ἔργα, σὶς διάφορες περιόδους τῆς ἐπεξεργασίας τους —ἀπὸ τὸ 1863 ἢ 1864 ὠς τὸ 1875, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ διαθεβαιώσῃ. Γιὰ νὰ τὰ μελετήσουμε σοβαρά, θὰ πρεπε νὰ συμπληρώσουμε τὶς ἀτελείωτες θεωρητικὲς μελέτες μὲ τὴν περίληψη τῶν ὁμοίων ἰδεῶν ποὺ θρῖσκονται διατυπωμένες σὶς διακηρύξεις ἀρχῶν ποὺ θγῆκαν ἀπὸ μυστικὲς καὶ ἄλλες ἔταιρειες, σὶς περιστασιακὲς συζητήσεις ὅπου γίνονται πραγματοποιήσεις μερικῶν σημείων τοῦ θέματος, στὰ ἄρθρα περιοδικῶν, κλπ. Θὰ προσπαθῆσω νὰ τὸ κάνω στὴν βιογραφία μου τοῦ Μπακούνιν. Θὰ περιοριστῶ ἐδῶ νὰ πῶ ὅτι στὴν πρώτη κατηγορία κατατάσσεται, μεταξὺ ἄλλων, ἓνα χειρόγραφο τῆς ἰταλικῆς περιόδου: «Κατήχηση τοῦ σύγχρονου τεκτονισμοῦ»· οἱ «Ἐπαναστατικὲς κατηχήσεις» τῆς «Διεθνοῦς Ἀδελφότητος» —ποὺ δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὴν «Ἐπαναστατικὴ κατήχηση» μιᾶς πολὺ μεταγενέστερης ἐποχῆς ποὺ ἀποδίδεται συνήθως, χωρὶς καμιὰ ἀπόδειξη, στὸν Μπακούνιν** — οἱ συζητήσεις τοῦ συνεδρίου τῆς εἰρήνης· ἓνα ἔργο ἀτελείωτο: «Φεντεραλισμός, Σοσιαλισμός, Ἀντιθεολογισμός» (1867 - 1868)· πολλὰ γραφτὰ ποὺ συντάχτηκαν στὰ 1869 γιὰ τὴν Διεθνή: τὸ κύριο ἔργο του ἓνα χειρόγραφο γραμμένο ἀπὸ τὸν χειμῶνα τοῦ 1870 ὠς τὸ 1871, καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλήθηκε τὸ «Θεὸς καὶ Κράτος»*** καὶ τέλος ἓνα μέρος τῶν γραφτῶν ἐνάντια στὸν Μαντσίνι καὶ μερικὲς ἄλλες δημοσιεύσεις ἢ χειρόγραφα· ἀπὸ τὸ ἄλλο ἔργο πάνω στὰ σλαβικὰ ζητήματα, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ δημοσιεύσεις, τῶν ἐτῶν 1848 καὶ 1862 - 1863, ἔχουμε ἴσως ἓνα πρόπλασμα στὰ ἄρθρα ποὺ δημο-

* Σ.τ.Μ. Βλ. πάνω σ' αὐτό, Γιώργου Νταλιάνη «Ἡ Μετακριτικὴ τῆς Ἐξουσίας» (ὑπὸ ἔκδοσιν), μέρος Α'.

** Σ.τ.Μ. Ἀποδίδεται σήμερα στὸν Νετσάγιεφ. Βλ. «Κατήχηση τοῦ Ἐπαναστάτη», ἐκδόσεις Ἐλεύθερος Τύπος».

*** Σ.τ.Μ. Πρόκειται γιὰ τὴν «Κνουτο - γερμανικὴ Ἀυτοκρατορία...».

σιεύτηκαν στα 1867, σ' ένα περιοδικό της Νεάπολης που δέν έχω άκόμη καταφέρει νά ξαναθρῶ, κι άργότερα στίς συζητήσεις τῶν συνεδρίων τῆς ειρήνης, καί στα άποσπάσματα, που υπάρχουν σέ χειρόγραφα, μιᾶς δημοσίευσης που έπρεπε νάχει τόν τίτλο: «Έπαναστατικά ζητήματα στίς Ρωσικές χῶρες καί τήν Πολωνία»¹.

Στήν διάρκεια τῶν χρόνων που θ' άκολουθήσουν, ἡ Διεθνής θά τόν απορροφήσει έξ ολοκλήρου. Ὡστόσο, άφ' ότου εἶχε περισσότερη σχόλη, μετά τό κλείσιμο τῆς πολεμικῆς ένάντια στόν Μάρξ καί τόν Μαντσίι, καταπιάστηκε έκ νέου νά ξαναγράψει τό δεύτερο άπ' αὐτά τά δυό θέματα. Ἔδωσε, στα Γαλλικά, ένα γράμμα στούς Γιουρασιανούς* (ένα γράμμα πάνω άπό έκαστό σελίδες) καί τό πρώτο μέρος ένός μεγάλου έργου του, στα Ρωσικά: «Κρατισμός καί Ἄναρχία»**, που δημοσιεύτηκε στήν Ζυρίχη στα 1874 καί που σχηματίζει ένα μεγάλο τόμο.

Πιστεψα ότι αντί νά κάνω μιᾶ νέα έκλογή μεταξύ τῶν γραφτῶν προπαγάνδας καί πολεμικῆς, ἦταν προτιμότερο νά ένώσω, σ' ένα τόμο, μερικά άπό τά καλλίτερα έπεξεργασμένα μέρη τοῦ πρώτου άπό τά δύο έργα γιά τά όποια μίλησα. Αὐτά δέν εἶναι δυστυχῶς παρά άποσπάσματα, καί θά χρειαζόταν περισσότερο άπό έναν τόμο γιά νά ένώσω όλο τό υπάρχον υλικό, που θά επέτρεπε νά έπανοικοδομήσουμε, γιά νά μιλήσουμε έτσι, τό σύνολο τοῦ συστήματος.

Ἄλλά πρίν δώσουμε άκριθεῖς λεπτομέρειες πάνω στήν ιστορία αὐτῶν τῶν διάφορων άποσπασμάτων, καταπιάνομαι νά προσδιορίσω όσο μπορῶ καλλίτερα τήν θέση που κατέχει ό Μιχαήλ Μπακούνιν στήν ιστορία τῆς ανάπτυξης τῶν αναρχικῶν ιδεῶν. Αὐτό θά εἶναι χρήσιμο, άν ληφθεῖ όπ' όψη ἡ σχεδόν όλική έλλειψη σοβαρῶν έρευνῶν πάνω στήν καταγωγή καί τήν ιστορία αὐτῶν τῶν τόσο άποδοκιμαζόμενων, τόσο καταδιωκόμενων ιδεῶν, που εἶναι, παρ'

1. Βλ. τήν προαγγελία αὐτῆς τῆς δημοσίευσης στήν μπροσούρα τοῦ Μπακούνιν «Μιά τελευταία λέξη πάνω στόν κ. Λουί Μιροσλάβσκι», που δημοσιεύτηκε τό καλοκαίρι τοῦ 1868 στή Γενεύη.

* Σ.τ.Μ. Οί κάτοικοι τοῦ όροπέδιου Γιούρα, που διάκειντο άνέκαθεν εὐνοϊκά πρὸς τόν άναρχισμό.

** Τό «Κρατισμός καί Ἄναρχία» μεταφράστηκε καί θά κυκλοφορήσει προσεχῶς άπ' τίς έκδόσεις «Ἐλεύθερος Τύπος».

δλα αὐτά, ἡ τελευταία λέξη, ἡ τελευταία σκέψη καὶ ἡ τελευταία ἐλπίδα τῶσων εὐγενικῶν καὶ θαρραλέων ἀνθρώπων πὺ ξέρουν νὰ δοῦν καὶ νὰ πεθαίνου γι' αὐτές.

Σ' αὐτὴν τὴν μελέτη, θὰ ἀφήσουμε κατὰ μέρος τοὺς ἀναρίθμητους στοχαστὲς πὺ, ἀν κι ἔφτασαν νὰ δοῦν, ἐδῶ κι ἐκεῖ, στὰ γραφτὰ τους, ὅτι γι' αὐτοὺς τὸ μέλλον ἀνῆκε στὶς ἐλευθεριακὲς ἰδέες κι ὄχι στὶς ἐξουσιαστικὲς ἰδέες, δὲν πραγματοποιήθηκαν αὐτὰ τὰ ζητήματα κατὰ τρόπο πὺ νὰ φτάσου λογικὰ στὴν ἀναρχία.

Πρῶτος ὁ Οὐίλλιαμ Γκόντγουϊν, στὸ βιβλίο του πάνω στὴν «Πολιτικὴ δικαιοσύνη», πὺ δημοσιεύτηκε στὸ Λονδίνο στὰ 1793, ἔφτασε στὰ ἔσχατα συμπεράσματα μιᾶς σοβαρῆς κριτικῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐξουσίας, καὶ τὸ βιβλίο του ἦταν τὸ πρῶτο ἔργο καθαρῆς ἀναρχικῆς θεωρίας.

Οἱ ἀναρχικοὶ τῆς πρώτης περιόδου αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, ἐξεγειρόμενοι ἐνόντια στὸ κράτος κάτω ἀπὸ τὴν τωρινὴ μορφή του, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν συγκαλυμμένη κι ὄχι λιγότερο καταπιεστικὴ μορφή, πὺ θάπαιρνε σὲ μιὰ κοινωνία βασισμένη στὸν ἐξουσιαστικὸ κομμουνισμό, τῶν σοσιαλιστῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς (καὶ οἱ σοσιαλιστὲς τῶν ἡμερῶν μας δὲν εἶναι πιὸ προχωρημένοι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο) θὰ φτάσου στὸν ἀναρχικὸ ἀτομικισμό. Προπαγάνδισαν αὐτὴ τὴν ἰδέα μιᾶς κοινωνίας ὅπου ὁ καθένας θὰ δούλευε γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀνταλλάσσοντας κατὰ θούληση μὲ τοὺς ἄλλους τὸ προῖδὸν τῆς ἐργασίας του εἴτε προσωπικῶς, εἴτε διαμέσου ἐνὸς συνεταιρισμοῦ, σχηματισμένου μὲ θάση τὴν ἴδια του τὴν ἐργασία, συνεταιρισμὸ στὸν ὅποιο δὲν θὰ μπαίνει παρὰ μόνο ἀν τὸν παρῶτρνε τὸ δικό του καὶ μοναδικὸ συμφέρον.

Τὴν ἐκθεση αὐτῶν τῶν ἰδεῶν θρῖσκει κανεὶς στὸ βιβλίο τοῦ Ἄγγλου Θόμσον: «Ἐρευνα πάνω στὶς ἀρχὲς τῆς κατανομῆς τοῦ πλοῦτου, πὺ συμβάλλου περισσότερο στὴν ἀνθρώπινη εὐτυχία...» (Λονδίνο, 1824), ὁ ὅποιος, ἐν τούτοις, θὰ τίς ἐγκαταλείψει ἀργότερα γιὰ νὰ ἀποδεχτεῖ τὸ σύστημα τοῦ Ὁουεν, ἀλλὰ οἱ ἀμερικανοὶ προπαγανδιστὲς τῆς «ἀτομικῆς κυριαρχίας» θὰ τίς ἐκφράσου μὲ περισσότερη ἀκρίθεια, καὶ θὰ δείξου τὰ συμπεράσματα ὕστερα στοὺς Τζόσουα Γουῶρρεν, Στέφεν Πέρλ Ἀντριους καὶ τὴν σχολὴ τους, τὸν Λυζάντερ Σποῦνερ καὶ πολλοὺς ἄλλους, ὡς τοὺς τωρινοὺς ἀντιπροσώπους τους οἱ ὅποιοι ἐκθέτου τίς διδασκαλίες τους στὸ περιοδικὸ «Ἐλευθερία», πὺ ἐξέδωσε στὴν Βοστώνη καὶ στὴν Νέα Ὑόρκη, ὁ

Ρ. Μ. Τάκερ και σε μερικές άλλες εκδόσεις τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν και τῆς Ἀγγλίας.

Παρόμοια στην Γαλλία, ὁ Προυντόν ἀντιπαρέταξε σὸν ἐξουσιαστικὸ κομμουνισμὸ και στ' ἄλλα σοσιαλιστικὰ συστήματα τοῦ καιροῦ του, τὸν μπουτουελλιστικὸ σοσιαλισμὸ του, ὁ ὁποῖος ἀπαιτοῦσε τὴν ἴση ἀνταλλαγή μεταξὺ τῶν παραγωγῶν, τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας τους*. Τὸ σύστημα αὐτὸ δὲν ἦταν ἀγνωστο στοὺς Ἀγγλους και τοὺς Ἀμερικανούς, ἀλλά, γιὰ τὴν ἡπειρο, ὁ Προυντόν ἦταν πρωτοπόρος. Βρῆκε ἀναρίθμητους ὁπαδούς, πέρα ἀπὸ τὴν Γαλλία, γιὰ παράδειγμα στὴν Ἰσπανία, ὅπου θὰ ἐμπνευστοῦν ἀπὸ τὸν φεντεραλισμὸ του, και στὴν Γερμανία ὅπου, στὴν διάρκεια τῶν ἐτῶν πού θὰ προηγηθοῦν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, σοσιαλιστὲς ὅπως ὁ Μ. Ἔς και Σ. Γκρουν θὰ προσπαθήσουν νὰ ἀναμίξουν αὐτὲς τὶς οἰκονομικὲς ἰδέες μὲ τὶς ἀκραῖες Χεγκελιανὲς θεωρήσεις. Δὲν θὰ πετύχουν καθόλου, ἀλλά ἦταν μολαταῦτα στὴν Γερμανία πού ἐμφανίστηκε στὰ 1844, τὸ κλασσικὸ ἔργο τοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀναρχισμοῦ «Ὁ Μοναδικὸς και ἡ Ἰδιοκτησία του» τοῦ Μάξ Στίρνερ, τὸ ὁποῖο ἦταν τὸ τελευταῖο μεγάλο ἔργο, και τὸ θεωρητικὸ τέρμα τοῦ διεθνούς ἀτομικιστικοῦ κινήματος**.

Μετὰ τὶς ἡττες τοῦ 1848 και τὰ χρόνια τῆς ἀντίδρασης πού θ' ἀκολουθήσουν, τὸ ἐργατικὸ κίνημα θὰ ξαναβρεῖ τὴν πορεία του. Ὁ χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ κινήματος δὲν ἦταν πιά ἀτομικιστικὸς ἢ πειραματικὸς, ὅπως πρὶν, ἦταν μᾶλλον συλλογικὸς, ἀν μποροῦσα νὰ πῶ, και θὰ βρεῖ τὴν κατάλληλη ἐκφρασὴ του στὴ «Διεθνῆ Ἐνωση Ἐργαζόμενων» πού ἱδρύθηκε στὰ 1864. Οἱ Σοσιαλιστικὲς θεωρίες, μετὰ τὸ 1848, ὑποβλήθηκαν σὲ μιά νέα ἐξέταση και στοὺς πρὸς προχωρημένους κύκλους, στὴν Γαλλία, τὸ Βέλγιο, τὴν Ρωμανικὴ Ἐλθετία, θὰ φτάσουν νὰ ἀπορρίψουν ἐξίσου τὸν ἐξουσιαστικὸ ἢ κρατικὸ σοσιαλισμὸ, πού ἀντιπροσωπεύονταν ἄλλοτε ἀπὸ τὸν Λουὶ Μπλάν, γιὰ παράδειγμα, και τότε ἀπὸ τὸν Κάρλ Μάρξ και τὸν Φερντινάν Λασσάλ, ὅσο και τὸν

* Σ.τ.Μ. Βλ. ἐπόμενη σημείωση.

** Σ.τ.Μ. Ἡ ἐξιστόρηση αὐτὴ τοῦ Μ. Ν. δὲν μᾶς φαίνεται ἐπιτυχής, ὅσον ἀφορᾷ κυρίως στὴν ἀξιολόγηση τῆς Προυντονικῆς φάσης σὰν ἀτομικιστικῆς. Πρὸς Μετακριτικὴ κλπ. Μέρος Α΄,

Προυντονικό μπουουελλισμό* , πού υποστηριζόταν στη Γαλλία από τους πιά αδύναμους επιγόνους, τους Λαγκλουά, Τολαίν κλπ. και πού δέν είχαν διαφυλλάξει κάποιο επαναστατικό οίστρο και πνεύμα παρά μόνο στους Βέλγους Προυντονικούς και στην νεολαία του περιοδικού «Η Άριστερη δχθη». Μετά μακριές συζητήσεις στα περιοδικά, στα συνέδρια και στα τμήματα της Διεθνούς, ή ιδέα του επαναστατικού κολλεκτιβισμού, όπως λεγόταν τότε, δηλ. του κολλεκτιβιστικού αναρχισμού, είδε τό φώς. Μολονότι υίοθετούσαν πλήρως την Προυντονική κριτική του Κράτους και της έξουσίας, θεωρούσαν ότι τό άτομικιστικό σύστημα παραγωγής και διανομής δέν θά μπορούσε νά αποσοθήσει ένα καινούργιο πέσιμο στην άθλιότητα του οικονομικού μονοπωλίου, δεμένου άδιαχώριστα μέ την άποκατάσταση της πολιτικής έξουσίας του Κράτους. Έμπνέονταν ταυτόχρονα άπ' αυτήν την ιδέα, πού άποτελεϊ τη βάση κάθε σοσιαλισμού, ότι τά προϊόντα της φύσης και της έργασίας, στον βαθμό πού χρησιμεύουν σαν όργανα παραγωγής, ή χρησιμοποιούνται σε κάποια κοινή ανάγκη, δέν πρέπει νά γίνονται άντικείμενα ιδιοποίησης άπό τά άτομα. Τάχτηκαν λοιπόν υπέρ της συλλογικής ιδιοκτησίας του έδάφους, των πρώτων ύλων και των εργαλείων έργασίας, αφήνοντας έξ όλοκλήρου στις παραγωγικές ομάδες και στις κομμούνες πού θά ένωναν τίς όμοσπονδιωμένες ομάδες, την έλευθερία νά επιλέγουν τους τρόπους διανομής. Μολαταύτα, κυριαρχούσε πάντα ή ιδέα ότι καθένας θάπρεπε νά παίρνει όλόκληρο τό προϊόν της προσωπικής του έργασίας.

Ή προπαγάνδισή αυτών των ιδεών ήταν έργο των Ρωmano - έλθετών, Γάλλων, Βέλγων, Ίταλών και Ίσπανών Διεθνιστών. Γι' αυτές, ό Μιχαήλ Μπακούνιν και οι Γιουρασσιανοί φίλοι του στην Έλβετία, ό Βαρλέν στην Γαλλία, ό Σεζάρ ντέ Παίπ στο Βέλγιο, ό Καφιέρο στην Ίταλία και μέγάλος άριθμός άλλων, έμελλε νά δώσουν σκληρές μάχες ένάντια στους κάθε είδους αντιπάλους, τόσο στο άστικό στρατόπεδο, όσο και μέσα στην Διεθνή. Ό ίδιος ό Κάρλ Μάρξ, μέ τίς υποχθόνιες και δόλιες μηχανορραφίες του, πού είχαν σαν σκοπό την υίοθέτηση του συστήματός του σαν επίσημου δόγματος άπό όλόκληρη την Διεθνή, θά

* Σ.τ.Μ. Αυτές οι άπόψεις δέν πρέπει νά υπερεκτιμηθούν. Π.χ. είναι γνωστή ή συμπάθεια του Μπακούνιν για τον Προυντόν, ένώ δοσμένος ό έπηρεασμός της Παρισινής Κομμούνας άπ' τον τελευταίο.

δείξει πῶς ἡ ἐξουσία εἶναι καταχρηστική, ἔστω κι ἂν ἦταν ἐμπιστευμένη σ' ἕναν εὐφυῆ καὶ εὐλαβὴ ἀνθρώπο οὗτον. Μὲ τὴν στάση του, συνέβαλε ἰσχυρὰ στὸ νὰ ἀνοίξουν τὰ μάτια τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν διεθνιστῶν πάνω στὰ ἐγγενῆ μειονεκτῆματα κάθε ἐξουσιαστικῆς ὀργάνωσης, καὶ τοὺς προδιέθεσε εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν ἀναρχία.

Αὐτὴ ἡ πάλη μέσα στὴν Διεθνή μεταξὺ τῶν ἐξουσιαστῶν καὶ τῶν ἀναρχικῶν τερματίστηκε λοιπὸν πρὸς ὄφελος αὐτῶν τῶν τελευταίων. Ἄν, μετὰ τίς αἱματηρὲς ἡττες καὶ τίς λυσσώδεις διώξεις στὴν Γαλλία, τὴν Ἰσπανία, τὴν Ἰταλία, ἡ ἐξωτερικὴ ὀργάνωση τῆς Διεθνούς διαλύθηκε, ἀλλὰ δὲν ἐκμηδενίστηκε ποτὲ ἐντελῶς, οἱ κολλεκτιβιστικὲς ἰδέες θὰ συνεχίσουν γὰρ διαδίδονται ὡς τὸν καιρὸ πού, ὕστερα ἀπ' ὄλους αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες, ἦρθε μιὰ περίοδος σχετικῆς ἡρεμίας. Σ' αὐτὴν τὴν περίοδο ἐξέτασαν πάλι τὸ θάβρο τῆς θεωρίας κατὰ τρόπον πού νὰ τὴν ἐπεξεργαστοῦν πιὸ ὀλοκληρωμένα καὶ μὲ μιὰ πιὸ προχωρημένη ἔννοια, ἀλλὰ καὶ —πρᾶγμα πού δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ— γιὰ λόγους τακτικῆς.

Ἐποστηρίζοταν ὅτι κάθε σύστημα πού προτίθονταν νὰ διανέμει ἴσα στὸν καθένα τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας του ἔπρεπε νὰ ἴναι ἀναγκαστικὰ ἀτελὲς καὶ κατὰ συνέπεια ἀδίκον, γιὰτὶ ὅλα τὰ ἄτομα δὲν εἶναι ὅμοια καὶ ἐφαρμόζουν στὴν ἴδια ἐργασία ἕνα διαφορετικὸ κλάσμα ἰκανότητας. Ἐπομένως καθένα ἀπὸ τὰ συστήματα πού υλοθετοῦνταν γενικὰ ἦταν, λίγο - πολύ, οἰκοδομημένα πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πλειοψηφίας, ἡ ὁποία θὰ τῷβρισκε καλὸ νὰ τὰ υλοθετήσῃ. Ἀπὸ τέτοιες συλλήψεις προέρχονταν ἀκόμη, μοιραία, ἡ ρύθμιση, ὁ νόμος, τὸ Κράτος. Ἐποστηρίζοταν ἐπίσης, ὅτι ἦταν ἀδύνατον νὰ διακριθοῦν σαφῶς τὰ προϊόντα καὶ τὰ ὄργανα ἐργασίας. Ἡ τροφή, ἡ ἐνδυμασία κλπ. πού εἶναι γιὰ κάποιον προϊόντα ἐργασίας, εἶναι γιὰ τὸν ἄλλο αὐτὸ πού τὸ κάρθουνο καὶ τὸ λάδι εἶναι γιὰ μιὰ μηχανή, δηλ. ἀναντικατάστατα στοιχεῖα πού τὸν κάνουν ἰκανὸ νὰ δουλέψῃ καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι ὄργανα ἐξίσου ἀπαραίτητα γιὰ τὴν παραγωγή ὅπως καὶ κάθε ἄλλο ἐργαλεῖο. Ἐκινώντας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς συλλογισμοὺς κι αὐτὲς τίς ἀντιφάσεις, θὰ φτάσουν στὸν ἀναρχικὸ κομμουνισμό, στὸ σύστημα πού ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ ἐλεύθερος κι αὐθόρμητος κομμουνισμὸς στὴν παραγωγή καὶ στὴν κατανάλωση εἶναι ἡ μόνη στέρεη θέση μιᾶς κοινωνίας. Μιὰ τέτοια κοινωνία, ὀργανωμένη σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ τοῦ κομμουνισμοῦ,

θά προνοεί έτσι για τις καθημερινές ανάγκες του καθενός και θά του εξασφαλίζει κάθε εύκολια για νά γίνει άνθρωπος αληθινά ελεύθερος, ελεύθερος σύμφωνα με την ατομική του αντίληψη κι όπως νομίζει καλλίτερα.

* Ήταν στά 1876 —άπ' όσο ξέρω— πού αυτές οι ιδέες προβλήθηκαν για πρώτη φορά δημόσια, μέσα στην Διεθνή. Προπαγανδίστηκαν ήδη σέ μιὰ μικρή άμπτισιονιστική* μπροσούρα πού δημοσιεύτηκε στην άρχή του 1876, στην Γενεύη, από τούς προγραμμένους Λυονέζους. Ή Ίταλική Όμοσπονδία τής Διεθνούς ήταν ή πρώτη όμοσπονδία πού τις υιοθέτησε στό Συνέδριο του Οκτωβρίου 1876, πού συνήλθε κοντά στην Φλωρεντία. Έκφράστηκαν άργότερα στά περιοδικά, στις Γιουρασιανές και Γενοθέζικες συνεδριάσεις από τούς Κ. Καφιέρο, Π. Κροπότκιν, Έλιζέ Ρεκλύ και άλλους, έπειτα στόν «Έξεγεργμένο» τής Γενεύης και του Παρισίου και τελικά, έπειτα άπ' αυτήν την έποχή, προκάλεσαν τη δημιουργία μιās ήδη άφθονης βιβλιογραφίας.

Άπηχώντας σέ πολλές χώρες, αυτές οι νέες ιδέες άφου εξέτάστηκαν και έμβασύνθηκαν, επικρατούν τώρα παντού όπου υπάρχουν άναρχικοί. Έπρεπε νά περάσουν πολλά χρόνια προτού υιοθετηθούν παντού από τούς παλιούς κολλεκτιβιστές. Στην ίδια την Ίσπανία, ή άναρχική Διεθνής έπιασε τόσο γερές ρίζες ώστε ύστερα από έφτά χρόνια παράνομης και συνωμοτικής ύπαρξης νά ξαναβρεί τό παλιό της σφρίγος· ό κολλεκτιβισμός επικρατεί παντού, αλλά τροποποιημένος με έλευθεριακή έννοια από την συζήτηση και την κριτική πού προκάλεσε αυτό τό θέμα. Άλλά και παντού άλλοι, έκτός άνάμεσα σέ μερικούς ατομικιστές τής Άμερικής, τής Άγγλίας και τής Αύστραλίας και τούς όπαδούς πού προσηλυτίστηκαν πρόσφατα στις ιδέες τους στην Γαλλία και την Γερμανία, ό άναρχικός κομμουνισμός έχει υιοθετηθεί κατ' άρχήν, μολονότι δημιουργούνται διαφωνίες πάνω σέ λεπτομέρειες και σέ είδικά ζητήματα, όπως πρέπει νά δημιουργούνται στην ανάπτυξη μιās ζωντανής ιδέας, πού νιώθει άλλεργία για τό δόγμα. Για παράδειγμα, στις ήμέρες μας, ό άναρχικός κομμουνισμός απέχει πολύ από τό νά ύποφέρει από την αναγέννηση του ατομικισμού και δέν μπορεί παρά νά έπωφεληθεί, γιατί ό κομμουνισμός δέν είναι παρά τό μέσο, με τό όποιο μπορεί ν' αναπτυχθεί ή πιό ύψηλή ατομική ανάπτυξη κάθε άν-

* Σ.τ.Μ. Δηλαδή ύπέρ τής άποχής.

θρώπου· ὡς πρὸς τὰ ὄρια μεταξύ κομμουνισμοῦ καὶ ἀτομικισμοῦ, αὐτὰ δὲν μπερῆ νᾶναι πάγια καὶ ἀμετάβλητα, πρέπει νὰ ποικίλλουν ἀντίθετα κατὰ χιλιάδες τρόπους, σύμφωνα μὲ τίς ἰδιαίτερες ἀνάγκες τοῦ καθενός. Μόνο ἡ ἐμπειρία εἶναι κείνη πού θά μπορέσει νὰ λύσει αὐτὰ τὰ χίλια ἐρωτήματα· ἐναπόκειται λοιπὸν στοὺς κομμουνιστὲς ὅπως καὶ στοὺς ἀτομικιστὲς νὰ ἐπισπεύσουν, καθέννας μὲ τὸν τρόπο του, τὸν ἐρχομὸ τοῦ χρόνου ὅπου θά συντριβοῦν τὰ ἐμπόδια πού, ὡς τώρα, ἀντιστρατεύονται τὴν ἐλεύθερη ἐμπειρία.

Αὐτὴ ἡ σύντομη περίληψη πρέπει νὰ χρησιμεύσει μόνο γιὰ νὰ δείξει τὴν θέση πού κατέχει ὁ Μιχαὴλ Μπακούνιν στὴν ἱστορία τοῦ θεωρητικοῦ ἀναρχισμοῦ καὶ νὰ μᾶς κάνει νὰ καταλάβουμε μ' αὐτό, ὅτι δὲν μπόρεσε νὰ φτάσει αὐθόρμητα στὶς τωρινὲς ἀναρχικὲς ἰδέες· ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἔκεινο πού στὶς ἀπόψεις του μᾶς ἐμφανίζεται ὡς καθυστερημένο καὶ ἀπαρχαιωμένο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ, ἱστορικά, ὅτι σημαδεύει ἕνα βῆμα πρὸς τὰ ἐμπρὸς πού ἔγινε μὲ δικὴ του πρωτοβουλία. Δὲν μίλησα, στὶς σελίδες πού προηγήθηκαν, γιὰ τοὺς λίγο - πολὺ μεμονωμένους ἀναρχικοὺς αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, οἱ ὁποῖοι φτάνοντας ἀπὸ μόνοι τους σὲ πιὸ προχωρημένες ἰδέες ἀπὸ ἑκείνες τῶν ἄλλων ἀναρχικῶν τῶν καιρῶν τους, δὲν θά πετύχουν ὥστόσο νὰ τύχουν ἐνεργοῦ προσοχῆς, οὔτε νὰ ἐπηρεάσουν τὸ μεγάλο ρεῦμα τῶν ἰδεῶν. Ἄν καὶ οἱ προσπάθειές τους δὲν χάθηκαν, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο, χωρὶς εἰδικὲς μελέτες, νὰ καθορίσουμε τὴν ἐπίδρασή τους πάνω στὸ κίνημα, τόσο μεγάλη εἶναι ἡ λήθη στὴν ὁποία θυθίστηκαν οἱ περισσότεροί ἀπ' αὐτούς. Εἶναι, γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐπαναστάτες κομμουνιστὲς πού δημοσίευσαν στὸ Παρίσι, ὁτὰ 1841, τὸ παράνομο περιοδικὸ «Ὁ ἀνθρωπιστής», ἡ ὁμάδα πού λεγόταν «ὕλιστὲς κομμουνιστὲς» πού φαίνεται νᾶχουν διακηρύξει τίς θεωρίες τῆς προπαγάνδας μὲ τὴν πράξη καὶ τῆς ἀτομικῆς ἀπαλλοτρίωσης ἀπὸ τὸ 1847, ὅταν μιὰ μεγάλη δίκη ἔδωσε τέλος στὴν δράση τους· οἱ ἐπαναστάτες Προυντονικοὶ ὅπως ὁ Ἑρνέ Καιρντερουά καὶ προπαντὸς ὁ Ζοζέφ Ντεζάκ, ὁ ἐργάτης ποιητὴς, προγραμμαμένος ἀναρχικός, πού, μεταξύ ἄλλων, στὸ περιοδικὸ του «Ὁ Ἐλευθεριακός», πού ἐκδιδότανε στὴ Νέα Ὑόρκη ἀπὸ τὸ 1858 ὡς τὸ 1861, ὅχι μόνο ἔφτασε —ὅπως ἔκανε ἡ Διεθνὴς μετὰ δέκα χρόνια ἀργότερα— στὸν ἀναρχικὸ κολλεκτιβισμό ἀλλὰ ἀκόμη, πάντα μὲ δικὴ του πρωτοβουλία, διαῖδε μὲ σαφήνεια τὸν

σημερινό αναρχικό κομμουνισμό, καί διέδωσε, πάνω στην επαναστατική τακτική καί μέσα, ανάλογες ιδέες μ' εκείνες που επικρατοῦν στίς μέρες μας. Ἄς μνημονεύσουμε ἀκόμα τόν Μπελλεγκαρίκ, τόν Ἴταλό Πιζακάνε, πού πέθανε μέ τό δπλο στό χέρι στό Κάπρι στά 1857 κλπ.

Εἶναι λοιπόν ὡς ὑλικό συμβολῆς στήν ἱστορία τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν πού δημοσιεύω αὐτά τά ἀποσπάσματα τοῦ θεωρητικοῦ ἔργου τοῦ Μπακούνιν. Ἄν ἤθελε κανεῖς νά διαλέξει σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες μιᾶς ἀμεσης προπαγάνδας θά μπορούσε νά θρεῖ πολλά ἄλλα γραφτά του ἐμπνευσμένα ἀπό πιδό μεγάλη επαναστατική θέρμη, ἀντί γι' αὐτές τίς ἐπιστημονικές μελέτες.

Θά δώσω τώρα μερικές ἱστορικές ἐπεξηγήσεις πάνω στά κομμάτια πού περιέχονται σ' αὐτόν τό τόμο.

ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ, ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ, ΑΝΤΙΘΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Ὁ Μπακούνιν πῆγε ἀπό τήν Νεάπολη στήν Ἑλβετία γιά νά παραστεῖ στό πρῶτο συνέδριο τῆς εἰρήνης πού συγκλήθηκε στή Γενεύη τό Σεπτέμβρη τοῦ 1867. Ἐκλέχτηκε στήν Κεντρική Ἐπιτροπή τῆς νέας «Λίγκας γιά τήν εἰρήνη καί τήν ἐλευθερία», πού ἔδρευε στήν Βέρνη. Στή διάρκεια τοῦ ἐπόμενου χρόνου, ἐγκαταστάθηκε στά περὶχωρα τοῦ Βεθεῖ καί τοῦ Κλαράνς, ἀπ' ὅπου ἤρθε στήν Βέρνη γιά νά παραστεῖ στίς γενικές συνεδριάσεις τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἦταν πιθανόν στήν σύνοδο τῆς 26 Ὀκτωβρίου 1867 πού, σέ συμφωνία μ' ἄλλα μέλη τῆς ἐπιτροπῆς, τοὺς Ρώσους Ὀγκάρεφ καί Ζουκόφσκυ, τοὺς Πολωνοὺς Μουσκόφσκι καί Ζαγκόρσκι, καί τόν Μ. Παγκέ, Γάλλο ἀντιπρόσωπο, πρότεινε στήν ἐπιτροπή νά υἱοθετησεῖ ἕνα καθαρά σοσιαλιστικό, ἀντιεξουσιαστικό καί ἀντιθησκευτικό πρόγραμμα: ἦταν ὀλόκληρο τό πρόγραμμά του, πού εἶχε ἤδη ἐκθέσει μέ λίγα λόγια σέ μιᾶ ὀμιλία πού ἐκφωνήθηκε στό Συνέδριο τῆς Γενεύης¹. Οἱ ἴδιες αὐτές ἀπόψεις θρῖσκονταν διατυπωμένες στίς διακηρύξεις ἀρχῶν τῆς «Διεθνοῦς Ἀδελφότητος», πού ὑπῆρχε ἀπό τό

1. Αὐτή ἡ ὀμιλία θρῖσκεται τυπωμένη στά «Πρακτικά αὐτοῦ τοῦ Συνεδρίου, ἀλλά μέ θάση ἕνα χειρόγραφο τοῦ Μπακούνιν, πού γράφτηκε μερικοὺς μῆνες μετὰ τό Συνέδριο ἐν ὄψει τῆς δημοσίευσης τῶν «Πρακτικῶν» (1868).

1864. Σάν απόδειξη τοῦ ζήλου τοῦ Μπακούνιν στήν προ-
παγάνδισή αὐτῶν τῶν ἰδεῶν σ' ὄλους τοὺς χώρους ποὺ
ἤλπιζε ὅτι θά εἶχαν ἐπίδραση, ἀναφέρουμε μιὰ ἀπὸ τίς
πρῶτες προσπάθειες ποὺ περιέχουν αὐτές τίς θεωρίες, ἴ-
σως τὴν πρώτη ποὺ ὑπάρχει ἀκόμη. Εἶναι ἓνα χειρόγρα-
φο ποὺ ἔχει τὸν τίτλο: «Κατήχηση τοῦ σύγχρονου ἐλευ-
θερο - τεκτονισμοῦ¹. Βρίσκει κανεὶς σ' αὐτὸ τὸ ἔργο αὐ-
τὸ τὸ ἐδάφιο ποὺ ἀνακαλύπτει σχεδὸν κατὰ λέξη σὲ ὑ-
στερότερα γραφτά: «Ὁ Θεὸς ὑπάρχει, ἀρα ὁ ἄνθρωπος
εἶναι σκλάβος. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος, ἀρα δὲν ὑ-
πάρχει κανένας θεός. — Ἄψηφῶ ὀ,τιδήποτε γιὰ νὰ θυγῶ-
με ἀπ' αὐτὸ τὸν κύκλο, καὶ ἦρθε ἡ ὥρα νὰ διαλέξουμε».

Αὐτὸ τὸ χειρόγραφο πρέπει νὰ χρονολογεῖται ἀπὸ
τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς τοῦ Μπακούνιν στήν Φλωρεν-
τία, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία εἶχε σχέσεις μὲ σπουδαῖα
μέλη τοῦ Ἰταλικοῦ ἐλευθερο - τεκτονισμοῦ, πρὶν ἀπὸ τὴν
ἴδρυση τῆς Διεθνοῦς, ὅταν προσπάθησε νὰ ἰδρύσει τὴν
«Διεθνῆ Ἀδελφότητα» καὶ νὰ θεμελιώσῃ σίγουρα τὸ πρό-
γραμμά της· ἢ ἀπὸ τὴν περίοδο 1865 - 1867 καὶ τὴν Νεά-
πολη. Βρίσκει κανεὶς ἀκόμη τίς ἰδέες αὐτῆς τῆς περιόδου
ἐκφρασμένες σχεδὸν μὲ τὰ ἴδια λόγια τῆς «Ἐπαναστατι-
κῆς Κατήχησης», στὸ ἄρθρο τῆς «Δημοκρατίας» τοῦ Πα-
ρισιοῦ (στὰ 1868).

Δὲν ξέρω ποιά ἦταν ἡ ἀπόφαση ποὺ πάρθηκε ἀπὸ τὴν
ἐπιτροπὴ τῆς Βέρνης στὸ θέμα αὐτῆς τῆς «αἰτιολογημέ-
νης πρότασης». Ἀπὸ πολλὰ γράμματα ποὺ ἀπευθύνονται
αὐτῇ τὴν ἐποχὴ στοὺς φίλους τοῦ Μπακούνιν ἀπὸ ἓνα μέ-
λος τοῦ γραφείου τῆς «Λίγκας» τῆς Βέρνης καὶ ἀπὸ τὰ
χειρόγραφα καὶ τίς διορθώσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμα, προ-
κύπτει ὅτι οἱ ἀπόψεις στὸ θέμα αὐτῆς τῆς δημοσίευ-
σης ποικίλλουν. «Ἡ δημοσίευση τοῦ μνημονίου πρέπει νὰ
γίνει μὲ τὴν μορφή παραρτήματος στὸ περιοδικό», λέει
ἓνα γράμμα τῆς 10 Νοεμβρίου 1867, ἀλλὰ τὸ περιοδικὸ
δὲν εἶχε ἐμφανιστεῖ ἀκόμα αὐτὴν τὴν ἐποχὴ. Σύμφωνα μ'
ἓνα ἄλλο γράμμα τῆς 21 Δεκεμβρίου 1867 ἔγινε μιὰ ὑστε-
ρότερη διευθέτηση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ τυπογραφεῖο
τῶν Ρήντερ καὶ Σίμμεν ἐπρόκειτο ν' ἀρχίσῃ τὴν ἐκτύπω-
ση τοῦ μνημονίου, τὴν ὁποία ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Γκέοργκ

1. Αὐτὸ τὸ χειρόγραφο ἀρχίζει ἔτσι: «Γιὰ νὰ ξαναγι-
νει ἓνα σῶμα ζωντανὸ καὶ χρήσιμο, ὁ ἐλευθερο - τεκτονι-
σμός πρέπει νὰ ξανατεθεῖ σοβαρὰ στήν ὑπηρεσία τῆς ἀν-
θρωπότητας. Ἀλλὰ ποιά σημασία ἔχουν σήμερα αὐτές οἱ
λέξεις: Ὑπηρεσία τῆς ἀνθρωπότητας;»

της Γενεύης, ἐπρόκειτο νὰ ἐκδώσει μὲ τὴν μορφή μπρο-
σοῦρας ἢ τόμου. Στὶς 15 Δεκέμβρη, ἔγραφε κάποιος ἀπὸ
τὴν Βέρνη ὅτι ὁ Μπακούνιν ἐπρόκειτο νὰ πάρει τὴν ἴδια
μέρα τὶς διορθώσεις τοῦ δεύτερου φυλλαδίου· τελικὰ στὶς
26 Δεκέμβρη κάποιος ἔγραφε: «Τὸ πρῶτο φυλλάδιο τῆς
μπροσοῦρας τοῦ Μπακούνιν τυπώθηκε σὲ 3.000 ἀντίτυπα».

Ἡ συνέχεια αὐτῆς τῆς ἀλληλογραφίας λείπει. Αὐτὸ
ποῦ ὄλο κι ὄλο μπορῶ νὰ βεβαιώσω εἶναι ὅτι 80 σελίδες
σὲ 80 σχῆμα στοιχειοθετήθηκαν σύμφωνα μ' ἓνα ἀντίγραφο
τοῦ χειρογράφου ποῦ ἔγινε ἀπὸ 'να Ρῶσο φίλο τοῦ Μπα-
κούνιν. Αὐτὸ τὸ ἀντίγραφο, τοῦ ὁποῦ ὑπάρχει τὸ τελευ-
ταῖο μέρος, δὲν περιέχει περισσότερο ἀπὸ μιὰ λέξη («τὸν
ἀπόστολο») ἀπὸ τὴν τελευταία σελίδα τῶν διορθώσεων.
Ἐπὶ ὑπάρχουν πρωτότυπα χειρόγραφα τοῦ προηγούμενου κει-
μένου, ἀκόμη καὶ πολλές συντάξεις ὀρισμένων μερῶν,
καθὼς καὶ ὀκτώμιση σελίδες, τυπωμένες σὲ διορθώσεις
(σελίδες 34 - 42) μιᾶς ἄλλης πολὺ ἐνδιαφέρουσας ἐκδο-
χῆς. Συμπεραίνω λοιπὸν ὅτι, γιὰ ἄγνωστους λόγους ὁ
Μπακούνιν ὁ ἴδιος ἔγραψε μόνο αὐτὲς τὶς ὀγδόντα σελίδες.

Τὸ ἔργο ποῦ ἀρχίζει μὲ τὴν μορφή αἰτιολογημένης πρό-
τασης ἑνὸς προγράμματος ποῦ ἀπευθύνεται στὴν ἐπιτροπὴ
τῆς Λίγκας, ἔγινε ἐργασία ἔρευνας, ἐντελῶς προσωπικῆς,
πάνω στὴν καταγωγὴ τῆς θρησκείας, τοῦ Κράτους κλπ. Ὁ
τίτλος: «Αἰτιολογημένη πρόταση τῶν Ρώσων μελῶν τῆς
Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς» ἀλλάχτηκε σέ: «Αἰτιολογημένη πρό-
ταση στὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ... ἀπὸ τὸν Μ. Μπακούνιν».
Ἴσως ὁ ἴδιος ὁ Μπακούνιν νὰ ἀφαιροῦσε τὸν χαρακτήρα
τῆς «Πρότασης» ἀπ' αὐτὸ τὸ ἔργο, δημοσιεύοντάς το μὲ
τὸν τίτλο «Τὸ ἐπαναστατικὸ πρόβλημα, φεντεραλισμός, σο-
σιαλισμός καὶ ἀντιθεολογισμός», ὅπως ἄλλωστε ἔγραψε
στὸ χειρόγραφο, ποῦ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ,
ἑνὸς ἄλλου βιβλίου ποῦ ἐπρόκειτο νὰ ὀνομαστῆι: «Τὸ ἐ-
παναστατικὸ πρόβλημα στὶς Ρωσικὲς χῶρες καὶ τὴν Πο-
λωνία», βιβλίο ποῦ δὲν ἐκδόθηκε ποτέ.

Ἄγνοῶ τοὺς λόγους ποῦ ἐμπόδισαν ὀριστικὰ τὴν δη-
μοσίευση αὐτοῦ τοῦ ἔργου, γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ὁποῦ ὁ
Μπακούνιν κατέβαλε τόσες φροντίδες καὶ ποῦ χρησίμευσε
συχνὰ στὴν σύνταξη μεταγενέστερων ἔργων.

Δὲν θὰ προσπαθῆσω νὰ ψάξω γιὰ ἓναν ἐσωτερικὸ λό-
γο ποῦ θὰ ἐξηγοῦσε αὐτὴ τὴν μὴ δημοσίευση. Ἐπῆρχαν
στὴν ζωὴ τοῦ Μπακούνιν τόσα ἐξωτερικὰ συμβάντα, ὥστε
οἱ ὑποθέσεις ποῦ θασίζονται σὲ ἐσωτερικοὺς λόγους νὰ 'ναι
μόνο ἐσφαλμένοι συλλογισμοί.

Αιτιολογημένη πρόταση στην Κεντρική Έπιτροπή της
Λίγκας για την Ειρήνη και την Έλευθερία, από τον
Μιχαήλ Μπακούνιν.

Γενεύη¹,

Κύριοι,

Τὸ ἔργο πού μᾶς ἐπιβάλλεται σήμερα, εἶναι νὰ ὀργανώσουμε καὶ νὰ παγιώσουμε τὴν Λίγκα γιὰ τὴν εἰρήνη καὶ τὴν Έλευθερία, παίρνοντας γιὰ βάση τὶς ἀρχές πού διατυπώθηκαν ἀπ' τὴ προηγούμενη Διοικοῦσα Έπιτροπή καὶ πού ψηφίστηκαν ἀπὸ τὸ προηγούμενο Συνέδριο. Αὐτές οἱ ἀρχές θὰ συνιστοῦν στὸ ἐξῆς τὸν καταστατικό μας χάρτη, τὴν ὑποχρεωτική βάση ὅλων τῶν προηγούμενων ἐργασιῶν μας. Δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται πιά νὰ ἀφαιρέσουμε ἔστω καὶ τὸ παραμικρὸ ἀλλὰ ἔχουμε τὸ δικαίωμα, ἀκόμη καὶ τὸ καθήκον, νὰ τὶς ἀναπτύξουμε.

Μᾶς φαίνεται τόσο πιὸ ἐπιτακτικὸ νὰ ἐκπληρώσουμε σήμερα αὐτὸ τὸ καθήκον, ὅσο αὐτές οἱ ἀρχές, ὅπως τὸ ξέρεϊ ἐδῶ ὅλος ὁ κόσμος, διατυπώθηκαν στὰ πεταχτά, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς βαριάς Γενοβέζικης φιλοξενίας... Τὶς ἔχουμε ἐγκαινιάσει, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, μεταξὺ δύο καταιγίδων, καθὼς εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ χαμηλώσουμε τὸν τόνο, γιὰ νὰ ἀποφύγουμε ἕνα μεγάλο σκάνδαλο πού θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει στὴν πλήρη καταστροφή τοῦ ἔργου μας.

1. Εἶναι ὁ ὀριστικὸς τίτλος πού υἱοθετήθηκε στὶς θεωρημένες διορθώσεις ἢ διόρθωση περιεῖχε τὸν ὑπότιτλο: Πρόταση τῶν Ρώσων μελῶν τῆς Κεντρικῆς Έπιτροπῆς τῆς Λ. γιὰ τὴν Ε. καὶ τὴν Ε. καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Μπακούνιν (σχ. 9, σελ. 1) δίνει γιὰ τίτλο: Αἰτιολογημένη πρόταση τῶν Ρώσων μελῶν τῆς διαρκoῦς ἐπιτροπῆς τῆς Λίγκας γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Έλευθερία (ὑποστηριζόμενη ἀπὸ τὸν Κ. Ἀλεξάντρο Ναγκέ Γάλλο ἀντιπρόσωπο καὶ τοὺς κ.κ. Βαλεριέν Μοοσκόβσκι καὶ Ζάν Σαγκόρσκι, Πολωνοὺς ἀντιπροσώπους).

Σήμερα πού, χάρη στην πιδ ελικρινή και πιδ πλατιά φιλοξενία τής πόλης τής Βέρνης, είμαστε ελεύθεροι από κάθε τοπική και έξωτερική πίεση, οφείλουμε νά αποκαταστήσουμε τις άρχές μας στην άκεραιότητά τους και νά απορρίψουμε τις άμφιβολίες σαν άνάξιες για μας, άνάξιες τού μεγάλου έργου πού έχουμε σαν άποστολή νά θεμελιώσουμε. Οί άποσιωπήσεις, οί μισές άλήθειες, οί εύνουχισμένες σκέψεις, οί αυτάρεσκες έκλεπτύνσεις και παραχωρήσεις μιας χαλαρής διπλωματίας δέν είναι τά στοιχεία μέ τά όποια διαμορφώνονται τά μεγάλα πράγματα: γίνονται μόνο μέ τις πιδ ψηλά άνεστασμένες καρδιές, ένα πνεύμα δίκαιο και σταθερό, ένα καθαρά καθορισμένο στόχο και μεγάλο θάρρος. Έχουμε, κύριοι, αναλάβει μιá πολύ μεγάλη ύπόθεση, ως σταθούμε στο ύψος τού έγχειρήματός μας: Θά είναι μεγάλο ή ταπεινό, δέν ύπάρχει μέσος όρος, και για νά είναι μεγάλο, πρέπει τούλάχιστο μέ την τόλμη και την ελικρινειά μας νά γίνουμε κι έμεις μεγάλοι.

Αυτό πού προτείνουμε δέν είναι καθόλου μιá άκαδημαϊκή συζήτηση άρχων. Δέν άγνοούμε ότι είμαστε συγκεντρωμένοι εδώ πρωταρχικά για νά συντονίσουμε τά πολιτικά μέσα και μέτρα πού είναι άναγκαία για την πραγματοποίηση τού έργου μας. Άλλά ξέρουμε έπίσης ότι στην πολιτική δέν ύπάρχει καθόλου τίμια και χρήσιμη πρακτική χωρίς μιá θεωρία και χωρίς ένα στόχο καθαρά καθορισμένους. Άλλοιώς, όσο κι αν έμπνεόμαστε από τά πιδ πλατιά και πιδ φιλελεύθερα αίσθήματα, θά μπορούσαμε νά καταλήξουμε σέ μιá πραγματικότητα διαμετρικά αντίθετη απ' αυτά τά αίσθήματα: θά μπορούσαμε νά ξεκινήσουμε μέ ρεπουμπλικανικές, δημοκρατικές, σοσιαλιστικές πεποιθήσεις και νά καταλήξουμε σαν Βισμαρκικοί ή σαν Βοναπαρτιστές.

Πρέπει νά κάνουμε σήμερα τρία πράγματα:

1) Νά δημιουργήσουμε τις συνθήκες και νά προετοιμάσουμε τά στοιχεία ενός νέου συνεδρίου.

2) Νά οργανώσουμε την Λίγκα μας, όσο αυτό είναι δυνατό, σ' όλες τις χώρες τής Εύρώπης, νά την επεκτείνουμε άκόμη και στην Άμερική, πράγμα πού μας φαίνεται ούσιώδες, και νά εγκαταστήσουμε σέ κάθε χώρα έθνικές επιτροπές και περιφερειακές ύπο - επιτροπές, και ν' αφήσουμε στην κάθε μιá τους κάθε νόμιμη, άναγκαία, αυτονομία, και νά τις υποβάλλουμε όλες ιεραρχικά στην Κεντρική Έπιτροπή τής Βέρνης. Νά δώσουμε σ' αυτές τις επιτροπές

πλήρεις εξουσίες και τις αναγκαίες οδηγίες για την προπαγάνδα και για την εισδοχή νέων μελών.

3) Έχοντας κατά νου αυτή την προπαγάνδα, να ιδρύσουμε ένα περιοδικό. Δεν είναι κατάφωρο ότι για να κάνουμε καλά αυτά τα τρία πράγματα, πρέπει πρωταρχικά να θεμελιώσουμε τις αρχές που, προσδιορίζοντας κατά τρόπο που να μην αφήσει θέση σε καμία αμφιλογία, την φύση και τον σκοπό της Λίγκας, θα εμπνέουν και θα κατευθύνουν από τη μια μεριά όλη την προπαγάνδα μας είτε προφορική είτε γραπτή, και από την άλλη θα χρησιμεύουν σαν προϋποθέσεις και βάση για την εισδοχή νέων μελών; Αυτό το τελευταίο σημείο, κύριοι, μάς φαίνεται εξαιρετικά σπουδαίο. Γιατί το μέλλον της Λίγκας μας θα εξαρτηθεί από τις διαθέσεις, τις ιδέες και τις τάσεις, τόσο πολιτικές όσο και κοινωνικές, αυτού του πλήθους των νέων που θα έρθουν, στους οποίους πρέπει να ανοίξουμε τις τάξεις μας. Δημιουργώντας ένα έντονα δημοκρατικό θεσμό, δεν προτιθέμεθα να κυβερνήσουμε τους ανθρώπους μας, δηλαδή, την μάζα των μελών μας, από πάνω προς τα κάτω και από τη στιγμή που θα έχουμε συγκροτηθεί καλά, δεν θα επιτρέψουμε στον έαυτό μας να τους επιβάλλει τις ιδέες μας. Θέλουμε αντίθετα όλες οι περιφερειακές υπο-επιτροπές και οι εθνικές επιτροπές, ως την ίδια την Κεντρική ή Διεθνή Επιτροπή, εκλεγόμενες από κάτω προς τα πάνω, υπό τον ψήφο των μελών όλων των χωρών, να γίνουν ή πιστή και υπάκουη έκφραση όλων των αισθημάτων τους, των ιδεών τους και της θέλησής τους. Άλλα σήμερα, ακριβώς γιατί είμαστε αποφασισμένοι να υποταχθούμε σε ότι αφορά το κοινό έργο της Λίγκας στη φωνή της πλειοψηφίας, σήμερα που είμαστε ακόμη λίγοι, αν θέλουμε ή Λίγκα μας να μην παρεκκλίνει από την πρώτη σκέψη και την κατεύθυνση που της εμπύσησαν οι ιδρυτές της, δεν πρέπει να πάρουμε μέτρα για να μην μπορεί να μπει κανείς με τάσεις αντίθετες σε αυτήν την σκέψη και σε αυτή την κατεύθυνση; Δεν πρέπει να οργανωθούμε κατά τρόπο που η μεγάλη πλειοψηφία των μελών μας να παραμείνει πάντα πιστή στα αισθήματα που μάς εμπνέουν σήμερα, και να καθιερώσουμε κανόνες εισόδου τέτοιους που, αν και το προσωπικό των επιτροπών μας θα αλλάξει, το πνεύμα της Λίγκας δεν θα αλλάξει ποτέ;

Δεν μπορούμε να φτάσουμε σε αυτό το στόχο παρά καθιερώνοντας και καθορίζοντας τις αρχές μας τόσο καθαρά,

ὥστε κανένα ἀπὸ τὰ ἄτομα ποὺ θάναί κατά τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἀντίθετα, νὰ μὴν μπορεῖ ποτὲ νὰ πάρει θέση ἀνάμεσά μας.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, ἂν ἀποφύγουμε νὰ διασαφηνίζουμε τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα μας, ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν μας θὰ γίνῃ πῶς μεγάλος. Θὰ μπορούσαμε στὴν περίπτωσιν αὐτή, ὅπως τὸ προτείνει ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Βασιλείας, Κ. Σμίντλιν, νὰ συγκεντρώσουμε στὶς τάξεις μας πολλοὺς καραβανάδες καὶ παπάδες, γιατί ὄχι καὶ χωροφύλακες; — ἢ ὅπως ἔφτασε νὰ κάνει ἡ Λίγκα τῆς εἰρήνης, ποὺ ἰδρύθηκε στὸ Παρίσι, κάτω ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ αὐτοκρατορικὴ προστασία, ἀπὸ τοὺς κ.κ. Μισέλ Σεβαλιέ καὶ Φρεντερίκ Πασσώ — νὰ προσφέρουμε τὴ δυνατότητα σὲ μερικὲς ἐπιφανεῖς πριγκήπισσες τῆς Πρωσίας, τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Αὐστρίας, νὰ εὐαρεστηθοῦν νὰ ἀποδεχτοῦν τὸν τίτλο τῶν ἐπίτιμων μελῶν τῆς ἑνωσῆς μας. Ἀλλά, ὅπως λέει ἡ παροιμία, ὅποιος κυνηγᾷ πολλοὺς λαγούς χάνει καὶ τὸν ἕνα: θὰ ἐξαγοράζουμε ὅλες αὐτὲς τίς πολυτίμες προσχωρήσεις μὲ τίμημα τὴν ὀλοκληρωτικὴν μας ἐκκηδένυσιν, καὶ ἀνάμεσα σ' ὅλες τίς ἀμφιλογίαις καὶ τίς φράσεις ποὺ δηλητηριάζουν σήμερον τὴν κοινὴ γνώμη τῆς Εὐρώπης, δὲν θὰ εἴμαστε παρὰ μόνον μὰ ἀκόμα κακόγουστη αὐταρέσκεια.

Εἶναι κατάφωρον, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅτι ἂν διακηρύξουμε φωναχτὰ τίς ἀρχές μας, ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν μας θάναί πολὺ περιορισμένος ἀλλὰ θάναί τουλάχιστον σοβαρὰ μέλη, στὰ ὁποῖα θὰ μπορούμε νὰ ὑπολογίζουμε, καὶ ἡ εὐκρινείας, ἔξυπνη καὶ σοβαρὴ προπαγάνδα δὲν θὰ δηλητηριάζει ἀλλὰ θὰ ἐμφυχώνει τὸ κοινόν.

Ἄς δοῦμε τώρα ποιὲς εἶναι αἱ ἀρχές τῆς νέας μας ἑνώσεως. Ἀποκαλεῖται *Λίγκα γιὰ τὴν Εἰρήνην καὶ τὴν Ἐλευθερίαν*. Αὐτὸ ἤδη εἶναι ἀρκετό· μ' αὐτὸ διακρινόμεσθε ἀπὸ ὅλους ἐκείνους ποὺ θέλουν καὶ ποὺ ζητοῦν τὴν εἰρήνην μὲ κάθε θυσία, ἀκόμη καὶ μὲ θυσία τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας. Διακρινόμεσθε ἔτσι ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀγγλικὴν ἑταιρεία γιὰ τὴν εἰρήνην ἢ ὁποῖα, κάνοντας ἀφαίρεσιν κάθε πολιτικῆς, φαίνεται ὅτι μὲ τὴν τωρινὴν ὀργάνωσιν τῶν Κρατῶν στὴν Εὐρώπῃ ἡ εἰρήνην εἶναι δυνατὴ. Ἀντίθετα σ' αὐτὲς τίς ὑπερ-πασιφιστικὰς τάξεις τῆς Παρισινῆς καὶ τῆς Ἀγγλικῆς ἑταιρείας, ἡ Λίγκα μας διακηρύσσει ὅτι δὲν πιστεύει στὴν Εἰρήνην καὶ δὲν τὴν ἐπιθυμεῖ παρὰ μόνον μὲ τὴν ὑπέριστατην προϋπόθεσιν τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐλευθερία

είναι μιά υπέροχη λέξη πού σημαίνει ένα πολύ μεγάλο πράγμα και πού δέν θά πάψει ποτέ νά ηλεκτρίζει τίς καρδιές όλων τῶν ζωντανῶν ἀνθρώπων, ἀλλά πού ἀπαιτεῖ μολათάτα νά καθοριστῆ καλά, πράγμα χωρίς τὸ ὁποῖο δέν θά ξεφύγουμε ἀπὸ τὴν ἀμφιλογία καὶ θά μπορούσαμε νά δοῦμε τοὺς γραφειοκράτες ὑποστηρικτὲς τῆς ἀστικῆς ἐλευθερίας, τοὺς συνταγματικούς μοναρχικούς, τοὺς ἀριστοκράτες καὶ τοὺς φιλελεύθερους ἀστούς, νά παίρνουν τὴν θέση τους μέσα στίς γραμμές μας καὶ νά συγκροτοῦν μιά πλειοψηφία ἀνάμεσά μας κάτω ἀπ' τὸ πρόσχημα ὅτι κι αὐτοὶ ἀγαποῦν τὴν ἐλευθερία.

Γιὰ νά ἀποφύγουμε τίς συνέπειες μιᾶς τέτοιας δυσάρεστης παρανόησης, τὸ Συνέδριο τῆς Γενεύης διακήρυξε ὅτι ἐπιθυμεῖ «νά θεμελιώσῃ τὴν εἰρήνην π ἄ ν ω σ τ ῆ ν δ η μ ο κ ρ α τ ί α καὶ τὴν ἐλευθερία», ἀπ' ὅπου προκύπτει ὅτι, γιὰ νά γίνῃ κανεὶς μέλος τῆς Λίγκας μας πρέπει νά νάιναι δημοκράτης. Ἐπομένως ἀποκλείονται ὅλοι οἱ ἀριστοκράτες, ὅλοι οἱ ὑποστηρικτὲς ὁποιοῦδήποτε προνομίου, ὁποιοῦδήποτε μονοπωλίου ἢ ὁποιοῦδήποτε πολιτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, κι ἔτσι αὐτὴ ἡ λέξη δημοκρατία δέν θέλει νά πεῖ ἄλλο πράγμα ἀπὸ κυδέρνηση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ γιὰ τὸν λαὸ, περιλαμβάνοντας σ' αὐτὴ τὴν τελευταία ὀνομασία ὅλη τὴν μάζα τῶν πολιτῶν, — καὶ σήμερα πρέπει νά προσθέσουμε καὶ τῶν πολιτισσῶν — πού σχηματίζουν ἓνα ἔθνος. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὅλοι εἴμαστε σίγουρα δημοκράτες.

Ἄλλὰ πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε ταυτόχρονα ὅτι αὐτὸς ὁ ὅρος: δημοκρατία δέν ἀρκεῖ γιὰ νά καθορίσῃ πλήρως τὸν χαρακτήρα τῆς Λίγκας μας καὶ ὅτι, ὅπως ἐκεῖνος τῆς ἐλευθερίας, θεωρούμενος ξεχωριστά, μπορεῖ νά ὀδηγήσῃ στὴν ἀμφιλογία. Δέν εἶδαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, τοὺς ἰδιοκτῆτες φυτειῶν, τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς δουλείας τοῦ Νότου κι ὅλους τοὺς θιασῶτες τῆς τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τοῦ Βορρᾶ γὰ αὐτοτιλοφοροῦνται δημοκράτες; Ὁ σύγχρονος καισαρισμὸς μὲ τίς ἀπαίσιες συνέπειές του, πού αἰωρεῖται σὰ φοβερὴ ἀπειλὴ πάνω ἀπ' ὅτι ἀποκαλεῖται στὴν Εὐρώπῃ ἀνθρωπότητα, δέν λέγεται ἐξίσου δημοκρατικός· καὶ ἀκόμη ὁ Μοσχοβίτικος καὶ Ἀγιο-Πετροπολικὸς ἰμπεριαλισμὸς, τὸ Κράτος κοντολογίης, αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες ὅλων τῶν συγκεντρωτικῶν στρατιωτικῶν καὶ γραφειοκρατικῶν δυνάμεων, δέν εἶναι στὸ ὄνομα τῆς δημοκρατίας πού συνέτριψε πρόσφατα τὴν Πολωνία;

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ δημοκρατία χωρίς ἐλευθερία δέν

μπορεί να μας χρησιμεύσει σαν σύμβολο. 'Αλλά τι είναι η δημοκρατία που θεμελιώνεται πάνω στην ελευθερία αν δεν είναι η Προεδρική Δημοκρατία.* 'Η συμμαχία της ελευθερίας με το προνόμιο δημιουργεί το συνταγματικό μοναρχικό καθεστώς, αλλά η συμμαχία της με την δημοκρατία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μ ε σ α σ τ ή ν π ρ ο ε δ ρ ι κ ή δ η μ ο κ ρ α τ ί α. 'Εξ αιτίας μιας επιφυλακτικότητας, που δεν επιδοκιμάζουμε, το Συνέδριο της Γ' ουνείας, στα ψηφίσματά του, πίστεψε ότι έπρεπε να αποφύγει να προφέρει τη λέξη προεδρική δημοκρατία. 'Αλλά διακηρύσσοντας την επιθυμία του «να θεμελιώσει την ειρήνη πάνω στη δημοκρατία και την ελευθερία», προβλήθηκε σιωπηρά σαν ρεπουμπλικανικό. 'Επομένως η Λίγκα μας πρέπει να είναι ταυτόχρονα δημοκρατική και ρεπουμπλικανική.

Και νομίζουμε, κύριοι, ότι είμαστε εδώ όλοι ρεπουμπλικανοί με την έννοια ότι, παρακινούμενοι από τις συνέπειες μιας άδυσώπητης λογικής, προειδοποιημένοι από τα σωτήρια και ταυτόχρονα τόσο ακριβά πληρωμένα μαθήματα της ιστορίας, και από όλες τις εμπειρίες του παρελθόντος, και φωτισμένοι προπαντός από τα γεγονότα που λυμάνονται την Εύρωπη μετά το 1848, καθώς και από τους κινδύνους που μας απειλούν σήμερα, φτάσαμε επίσης σ' αυτή την πεποίθηση: ότι οι μοναρχικοί θεσμοί είναι ασυμβίβαστοι με το καθεστώς της ειρήνης, της δικαιοσύνης και της ελευθερίας.

Σε ότι μας αφορά, κύριοι, σαν Ρώσους σοσιαλιστές και σα Σλάβους πιστεύουμε ότι οφείλουμε να διακηρύξουμε ειλικρινά ότι για μας αυτή η λέξη Προεδρική δημοκρατία δεν έχει άλλη αξία εκτός απ' αυτήν την ε ν τ ε λ ω ς ά ρ ν η τ ι κ ή σημασία: ότι είναι η ανατροπή ή η εξέλιψη της μοναρχίας· κι ότι όχι μόνο δεν είναι ικανή να μας εξυψώσει, αλλά αντίθετα κάθε φορά που μας παρουσιάζουν την προεδρική δημοκρατία σαν μία θετική και σοβαρή λύση όλων των σημερινών ζητημάτων, σαν τον υπέρτατο στό-

* Σ.τ.Μ. 'Αποδίδουμε έτσι αυτόν τον όρο, παίρνοντας υπ' όψη την νεώτερη χρήση του στις Εύρωπαϊκές γλώσσες. 'Η αρχική ρωμαϊκή RES PUBLICA (τά κοινά), αντίστοιχο του αρχαιοελληνικού «Πολιτεία» του προσδίδει μόνο εξαιρετικά, σήμερα πιά, αντίστοιχη έννοια.

χο πρὸς τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ τείνουν ὅλες οἱ προσπάθειές μας, αἰσθανόμεσθε τὴν ἀνάγκη νὰ διαμαρτυρηθοῦμε.

Ἄπεχθανόμεσθε τὴν μοναρχία μ' ὄλη τὴν καρδιά μας· δὲν ζητᾶμε παρὰ νὰ τὴν δοῦμε νὰ ἐξαφανίζεται ἀπ' ὄλο τὸ πρόσωπο τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ κόσμου, κι εἴμαστε πεπεισμένοι, ὅπως καὶ σεῖς, ὅτι ἡ κατάργησή της εἶναι ἀναγκαῖα προϋπόθεση τῆς χειραφέτησης τῆς ἀνθρωπότητας. Ἄπ' αὐτὴ τῆ σκοπιά, εἴμαστε εἰλικρινᾶ ρεπουμπλικανοί. Ἄλλὰ δὲν νομίζουμε ὅτι ἀρκεῖ νὰ ἀνατρέψουμε τὴν μοναρχία γιὰ νὰ χειραφετήσουμε τοὺς λαοὺς καὶ νὰ τοὺς προσφέρουμε τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν εἰρήνη. Εἴμαστε σταθερὰ πεισμένοι, ἀντίθετα, ὅτι μὰ μεγάλη στρατιωτικὴ προεδρική δημοκρατία, μπορεῖ νὰ γίνεῖ· καὶ ἀναγκαστικά θὰ γίνεῖ μὰ κατακτητικὴ δύναμη πρὸς τὰ ἔξω, καταπιεστικὴ στὸ ἐσωτερικὸ κι ὅτι θάναι ἀνίκανη νὰ ἐξασφαλίσῃ στοὺς ὑπηκόους της, ἀκόμη κι ὅταν θ' ἀποκαλοῦνται πολῖτες, τὴν εὐημερία καὶ τὴν ἐλευθερία. Δὲν εἶδαμε τὸ μεγάλο Γαλλικὸ ἔθνος νὰ συγκροτεῖται δύο φορές σὲ προεδρική δημοκρατία καὶ νὰ χάνει καὶ τίς δύο φορές τὴν ἐλευθερία του καὶ νὰ ἀφήνεται νὰ συρθεῖ σὲ κατακτητικὸς πολέμους;

Νὰ ἀποδώσουμε, ὅπως τὸ κάνουν πολλοὶ ἄλλοι, αὐτὲς τίς ἀξιοθρήνητες ἀποτυχίες στὸ ἐλαφρὺ τεμπεραιμέντο καὶ στὶς ἱστορικὲς πειθαρχικὲς συνήθειες τοῦ Γαλλικοῦ λαοῦ πού, ἰσχυρίζονται οἱ συκοφάντες του, εἶναι πολὺ ἱκανὸς νὰ κατακτήσῃ τὴν ἐλευθερία μὲ μιὰ αὐθόρμητη, θυελλώδη παρῶθηση ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀπολαύσῃ καὶ νὰ τὴν ἐφαρμόσῃ;

Μᾶς φαίνεται ἀδύνατο, κύριοι, νὰ συμμεριστοῦμε αὐτὴν τὴν καταδίκη ἐνὸς ὁλόκληρου λαοῦ, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ εὐφυεῖς τῆς Εὐρώπης. Εἴμαστε λοιπὸν πεισμένοι ὅτι ἂν, δύο διαφορετικὲς φορές, ἡ Γαλλία ἔχασε τὴν ἐλευθερία της καὶ εἶδε τὴ δημοκρατικὴ προεδρική πολιτεία της νὰ μεταμορφώνεται σὲ δικτατορία καὶ στρατιωτικὴ δημοκρατία, τὸ σφάλμα δὲν βρισκεται στὸ χαρακτήρα τοῦ λαοῦ της, ἀλλὰ στὸν πολιτικὸ συγκεντρωτισμὸ πού, προετοιμασμένος ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἀπὸ τοὺς βασιλιάδες της καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Κράτους, προσωποποιημένος κατόπιν σ' αὐτὸν πού ἡ κολακευτικὴ ρητορικὴ τῶν αὐλῶν ἀποκάλεσε Μεγάλο Βασιλέα, σπρωγμένως ὕστερα στὴν ἄβυσσο ἀπὸ τίς αἰσχρὲς ἀτασθαλίες μιᾶς γηραλέας μοναρχίας θὰ ἀφανίζοταν σίγουρα μέσα στὴ γένα, ἂν ἡ ἐπανάσταση δὲν τὸν ἀναστήλωνε μὲ τὰ σιδηρὰ χέρια της. Μάλιστα, πράγμα παρὰ

ξενο, αυτή η μεγάλη επανάσταση, που για πρώτη φορά στην ιστορία είχε διακηρύξει όχι πια την ελευθερία του πολίτη μονάχα, αλλά και του ανθρώπου, γινόμενη κληρονόμος της μοναρχίας που σκότωσε, είχε διασώσει ταυτόχρονα αυτήν την άρνηση κάθε ελευθερίας: το συγκεντρωτισμό και την παντοδυναμία του Κράτους.

Άνοιχοδομημένος εκ νέου από την Συντακτική, πολεμούμενος, είναι αλήθεια, αλλά με λίγη επιτυχία από τους Γιρονδίνους, αυτός ο συγκεντρωτισμός επιτεύχθηκε από την Έθνική Συμβατική. Ο Ροβεσπιέρρος και ο Σαιν - Ζύστ έγιναν οι αληθινοί παλινορθωτές: τίποτα δεν έλειψε από την νέα κυβερνητική μηχανή, ούτε το Ύπερτατο Όν με την λατρεία του Κράτους. Δεν περίμενε τίποτα παραπάνω από ένα ικανό μηχανικό για να δείξει στον κατάπληκτο κόσμο όλες τις δυνάμεις της καταπίεσης με τις οποίες εξοπλίστηκε από τους ασύγγετους δημιουργούς του... και ο Ναπολέων ο Πρώτος βρέθηκε. Άρα, αυτή η επανάσταση που δεν δεν εμπνεύστηκε αρχικά παρά από την αγάπη της ελευθερίας και της ανθρωπότητας, από μόνο το γεγονός ότι πίστεψε ότι μπορούσε να τις συμφιλιώσει με τον συγκεντρωτισμό του Κράτους, αυτοκτόνησε, τις σκότωσε, χωρίς να γεννήσει στην θέση τους παρά την στρατιωτική δικτατορία, τον καισαρισμό.

Δεν είναι φανερό, κύριοι, ότι για να σώσουμε την ελευθερία και την ειρήνη στην Ευρώπη, οφείλουμε ν' αντιπαραθέσουμε σ' αυτόν τον τερατώδη και καπιταλιστικό συγκεντρωτισμό των στρατιωτικών, γραφειοκρατικών, δεσποτικών, συνταγματικών μοναρχικών ακόμη και ρεπουμπλικανικών κρατών, την μεγάλη, σωτήρια αρχή της δημοκρατίας — αρχή της οποίας τα τελευταία γεγονότα στις Ήνωμένες Πολιτείες της Βόρειας Αμερικής μας έδωσαν έξ' αλλου μια θριαμβευτική απόδειξη.

Στο έξής πρέπει να είναι σαφές σ' αυτούς που θέλουν πραγματικά την χειραφέτηση της Ευρώπης, ότι διατηρώντας στο άκέραιο τις συμπάθειές μας για τις μεγάλες σοσιαλιστικές και ανθρωπιστικές ιδέες που εξαγγέλθηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση, οφείλουμε ν' απορρίψουμε την κρατιστική πολιτική και να υιοθετήσουμε την πολιτική της ελευθερίας των Βορειο - Αμερικανών.*

* Σ.τ.Μ. Ο αναγνώστης πρέπει να πάρει υπόψη την αντισυγκεντρωτική κοινωνική δομή των Η.Π.Α. που δια-

1. Ο ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ

Είμαστε εύτυχεις πού μπορούμε νά διακηρύξουμε ότι αυτή ή άρχή εξαγγέλθηκε όμόφωνα από τό συνέδριο τής Γενεύης. Ή ίδια ή Έλβετία, ή όποία έξ άλλου τήν έφαρμόζει σήμερα μέ τόση έπιτυχία, έχει προσχωρήσει σ' αυτήν και τήν έχει άποδεχτεί σ' όλη τήν έκταση τών συνεπειών της. Δυστυχώς, στίς άποφάσεις του συνεδρίου, αυτή ή άρχή διατυπώθηκε άσχημα και δέν αναφέρεται παρά μόνον έμμεσα, άρχικά έπ' εύκαιρία τής Λίγκας πού πρέπει νά έγκαθιδρύσουμε, και άργότερα, σέ σχέση μέ τό περιοδικό πού πρέπει νά έκδόσουμε μέ τό όνομα «Ήνωμένες Πολιτείες τής Εύρώπης», μολονότι θάπρεπε, κατά τήν γνώμη μου, νά καταλαμβάνει τήν πρώτη θέση στην διακήρυξη τών άρχών μας.

Είναι ένα πολύ δυσάρεστο κενό πού πρέπει νά διασταυρωμε νά τό καλύψουμε. Σύμφωνα μέ τό όμόφωνο αίσθημα του συνεδρίου τής Γενεύης, όφείλουμε νά διακηρύξουμε:

1) Ότι για νά κάνουμε νά θριαμβεύσει ή έλευθερία, ή δικαιοσύνη και ή ειρήνη στις διεθνείς σχέσεις τής Εύρώπης, για νά κάνουμε άδύνατο τον έμφύλιο πόλεμο μεταξύ τών διαφορετικών λαών πού συνθέτουν τήν Εύρωπαϊκή οίκογένεια, δέν υπάρχει παρά ένας μόνο τρόπος: νά συγκροτήσουμε τις Ήνωμένες Πολιτείες τής Εύρώπης.

2) Ότι οι Πολιτείες τής Εύρώπης δέν μπορούν νά σχηματισθουν μέ τά Κράτη όπως είναι συγκροτημένα σήμερα, αν ληφθει ύπόψη ή τερατώδης άνισότητα πού υπάρχει μεταξύ τών αντίστοιχων δυνάμεών τους.

3) Ότι τό παράδειγμα τής μακαρίτισσας Γερμανικής Συνομοσπονδίας έχει άποδείξει προκαταβολικά πώς μιá Συνομοσπονδία μοναρχιών άποτελεί μιá κοροϊδία: ότι είναι άνίκανη νά έγγυηθει είτε τήν ειρήνη είτε τήν έλευθερία τών πληθυσμών.

4) Ότι κανένα συγκεντρωτικό, γραφειοκρατικό κράτος άκόμη και στρατιωτικό, έστω κι αν άποκαλείται ρεπουμπλικανικό δέν θά μπορέσει νά μπει σοβαρά και ειλικρινά σέ μιá Διεθνή Συνομοσπονδία. Άπ' τή συγκρότησή του,

τηροϋνταν ως εκείνη τήν έποχή και πού θεωροϋνταν άκόμη και από σοσιαλιστές, σαν μιá άμερικανική ιδιομορφία. Ή μεταγενέστερη εξέλιξη δέν δικαιολογεί φυσικά αυτή τή στάση.

πού θ' αποτελεί πάντοτε μιὰ ἀνοιχτή ἢ καλυμμένη ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας στό ἐσωτερικό, θάνατο ἀναγκαστικά μιὰ διακήρυξη συνεχούς πολέμου, μιὰ ἀπειλή ἐνάντια στήν ὕπαρξη τῶν γειτονικῶν χωρῶν. Θεμελιωμένο βασικά πάνω σέ μιὰ ἐσχατη πράξη βίας, τήν κατάκτηση, ἢ ἐκείνο πού στήν ἰδιωτική ζωὴ ἀποκαλεῖται κλοπὴ μέ διάρρηξη —πράξη πού εὐλογεῖται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία κάποιας θρησκείας, καθαγιασμένη ἀπὸ τὸ χρόνο ἀκόρη καὶ μετασηματισμένη σέ ἱστορικό δικαίωμα— καὶ στηριζόμενο σ' αὐτὸ τὸ θεῖο καθγιασμοῦ μιᾶς θριαμβεύτριας βίας ἢ σὰν σ' ἓνα ἀποκλειστικό καὶ ὑπέρτατο δικαίωμα, κάθε συγκεντρωτικό Κράτος τίθεται καὶ μόνο μ' αὐτὸ σὰν ἀπόλυτη ἄρνηση τοῦ δικαιώματος ὄλων τῶν ἄλλων Κρατῶν, μὴν ἀναγνωρίζοντας ταποτέ, στίς συμφωνίες πού συνάπτει μ' αὐτά, παρὰ μόνο ἀπὸ ἓνα πολιτικό συμφέρον καὶ ἀπὲ ἀδυναμία.

5) Ὅτι ὅλα τὰ μέλη τῆς Λίγκας ὀφείλουν κατὰ συνέπεια νὰ τείνουν μ' ὅλες τίς προσπάθειές τους νὰ ἐπανασυγκροτήσουν τίς ἀντίστοιχες πατρίδες τους, γιὰ νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν ἀρχαία ὀργάνωση, τὴν θεμελιωμένη, ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, πάνω στὴ βία καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξουσίας, μέ μιὰ νέα ὀργάνωση πού νὰ μὴν ἔχει ἄλλη βάση ἀπὸ τὰ συμφέροντα, τίς ἀνάγκες καὶ τίς φυσικὲς ἑλξεις τῶν πληθυσμῶν, οὔτε ἄλλη ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη δημοσποδοποίηση τῶν ἀτόμων μέσα στίς κοινότητες, τῶν κοινοτήτων μέσα στίς ἐπαρχίες¹ τῶν ἐπαρχιῶν μέσα στὰ ἔθνη καὶ

1. Ὁ διάσημος Ἰταλὸς πατριώτης Τζιουζέπε Μαντσίνι, τοῦ ὁποῦ το ῥεπουμπλικανικὸ ἰδεῶδες δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ δημοκρατία τοῦ 1793, ἐπαναθεμελιωμένη στίς ποιητικὲς παραδόσεις τοῦ Δάντη καὶ στίς φιλόδοξες ἀναμνήσεις τῆς Ρώμης, κυριάρχου τοῦ κόσμου, ἀναθεωρημένο μετὰ καὶ διορθωμένο ἀπὸ τὴν σκοπιὰ μιᾶς νέας θεολογίας, κατὰ τὸ ἥμισυ ὀρθολογικῆς καὶ κατὰ ἥμισυ μυστικιστικῆς· αὐτὸς ὁ ἐξαιρετός, φιλόδοξος, παθιασμένος καὶ πάντα ἀποκλεισμένος, παρὰ τίς προσπάθειες ποῦχει καταθάλει γιὰ νὰ σηκωθεῖ στό ὕψος τῆς Διεθνούς δικαιοσύνης, πατριώτης, κι ὁ ὁποῖος προτίμησε πάντα τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ἰσχὺ τῆς πατρίδας ἀπὸ τὴν δικιὰ του εὐημερία καὶ ἐλευθερία —ὁ Μαντσίνι— ὑπῆρξε πάντα λυσσαλέος πολέμιος τῆς αὐτονομίας τῶν ἐπαρχιῶν πού θὰ διατάραζαν φυσιολογικὰ τὴν ἀκαμπτὴ ὁμοιομορφία τοῦ μεγάλου τοῦ Ἰταλικοῦ Κράτους. Ἰσχυρίζεται ὅτι γιὰ νὰ ἀντισταθμίσουμε τὴν παντοδυναμία τῆς ἰσχυρὰ ἐγκαθιδρυμένης δημοκρατίας, θὰ ἔφτανε ἡ αὐτονομία τῶν κοινοτήτων. Ἀπατᾶται: καμιά μεμονωμένη κοινότητα δὲν θάταν ἱκανὴ νὰ ἀντισταθεῖ στήν

τελικά αὐτῶν μέσα στίς ἑνωμένες Πολιτείες τῆς Εὐρώπης ἀρχικά καί ἀργότερα ὅλου τοῦ κόσμου.

6) Κατά συνέπεια, ἀπόλυτη ἐγκατάλειψη κάθε λεγόμενου ἱστορικοῦ δικαιώματος τῶν Κρατῶν ὅλα τὰ ζητήματα τὰ σχετικά μέ τὰ φυσικά, πολιτικά, στρατιωτικά, ἐμπορικά σύνορα, πρέπει νά θεωρηθοῦν στό ἐξῆς ὅτι ἀνήκουν στήν ἀρχαία ἱστορία καί νά ἀπορριφθοῦν μέ ἀποφασιστικότητα ἀπό τὰ μέλη τῆς Λίγκας.

7) Ἀναγνώριση τοῦ ἀπόλυτου δικαιώματος κάθε ἔθνους, μεγάλου ἢ μικροῦ, κάθε λαοῦ, ἀδύναμου ἢ ἰσχυροῦ, κάθε ἐπαρχίας, κάθε κοινότητας σέ μιά πλήρη αὐτονομία, προϋποτιθεμένου ὅτι ἡ ἐσωτερική τους συγκρότηση δέν θ' ἀποτελεῖ ἀπειλή καί κίνδυνο γιά τήν αὐτονομία καί τήν ἐλευθερία τῶν γειτονικῶν χωρῶν.

8) Ἀπό τὸ γεγονός ὅτι μιά χώρα ἀποτελεῖ μέρος ἐνός κράτους, ἔστω κι ἂν ἔχει προσχωρήσει ἐλεύθερα δέν ἀκολουθεῖ καθόλου γι' αὐτή ἡ ὑποχρέωση νά μένει προσδεμένη γιά πάντα. Καμιά διαρκῆς ὑποχρέωση δέν μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτή ἀπό τήν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη, τήν μόνη πού μπορεῖ νά μᾶς ἐπιβάλλεται, καί δέν θ' ἀναγνωρίσουμε ποτέ ἄλλα δικαιώματα, οὔτε ἄλλα καθήκοντα ἀπό κείνα πού θεμελιώνονται πάνω στήν ἐλευθερία. Τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ἔνωσης καί τῆς ἐξ ἴσου ἐλεύθερης ἀποχώρησης εἶναι τὸ πρῶτο, τὸ πιὸ σπουδαῖο ἀπό ὅλα τὰ πολιτικά δικαιώματα· ἐκεῖνο χωρὶς τὸ ὁποῖο ἡ συνομοσπονδία δέν θά-

ἰσχύ αὐτοῦ τοῦ φοβεροῦ συγκεντρωτισμοῦ· θά συντριβόταν. Γιά νά μὴν ὑποκύψει σ' αὐτή τὴν πάλη, θάπρεπε λοιπὸν νά ὁμοσπονδοποιηθεῖ, μέ στόχο μιά κοινὴ ἀντίσταση, μ' ὅλες τίς γειτονικὲς κοινότητες, δηλαδή θάπρεπε νά σχηματίσει μ' αὐτὲς μιάν αὐτόνομη ἐπαρχία. Ἐπὶ πλέον, ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ ἐπαρχίες δέν θάταν αὐτόνομες, θάπρεπε νά κυβερνῶνται ἀπὸ ἀξιωματούχους τοῦ Κράτους. Μεταξὺ τοῦ αὐστηρά συνεποῦς φεντεραλισμοῦ καί τοῦ γραφειοκρατικοῦ καθεστῶτος δέν ὑπάρχει μέση ὁδός. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι ἡ δημοκρατία πού θέλει ὁ Ματσίνι, θάταν ἓνα γραφειοκρατικὸ Κράτος καί, κατὰ συνέπεια, στρατιωτικὸ, θεμελιωμένο μέ σκοπὸ μιάν ἐξωτερικὴ ἰσχύ καί ὄχι τὴν διεθνή δικαιοσύνη ἢ μιάν ἐσωτερικὴ ἐλευθερία. Στὰ 1793, κάτω ἀπ' τὸ καθεστῶς τοῦ τρόμου, οἱ κοινότητες τῆς Γαλλίας ἀναγνωρίστηκαν αὐτόνομες, πράγμα πού δέν ἐμπόδισε νά συντριβοῦν ἀπὸ τὸν ἐπαναστατικὸ δεσποτισμὸ τῆς Συμβατικῆς ἢ μᾶλλον ἀπὸ κείνον τῆς Κομμουνας (Κοινότητος) τοῦ Παρισίου, τὸν ὁποῖο κληρονόμησε φυσιολογικά ὁ Ναπολέων.

ταν παρά Ένας συγκεκαλυμμένος συγκεντρωτισμός.

9) 'Απ' όσα έχουν προηγηθεί προκύπτει ότι ή Λίγκα πρέπει να άπορρίψει ειλικρινά κάθε συμμαχία αυτού ή έκείνου του έθνικοϋ τμήματος της Εύρωπαϊκής δημοκρατίας με τα μοναρχικά Κράτη, άκόμη κι όταν αύτή ή συμμαχία θάχε για στόχο τήν έπανακατάκτηση της άνεξαρτησίας ή της έλευθερίας μιās καταπιεζόμενης χώρας· μιá τέτοια συμμαχία, δέν θα μπορούσε να όδηγήσει παρά σ' αύταπάτες, και θάταν ταυτόχρονα μιá προδοσία ένάντια στην έπανάσταση.

10) 'Αντίθετα ή Λίγκα, έπειδή είναι ή Λίγκα της ειρήνης και έπειδή έχει πειστεί ότι ή ειρήνη δέ θα μπορέσει να κατακτηθεί και να θεμελιωθεί παρά μόνο πάνω στην πιό στενή και πλήρη άλληλεγγύη τών λαών μέσα στην δικαιοσύνη και τήν έλευθερία, πρέπει να διακηρύξει έντονα τις συμπάθειές της για κάθε έθνική έξέγερση ένάντια στην καταπίεση, είτε ξένη είτε αύτόχθονα, δοσιμένου ότι μιá τέτοια έξέγερση γίνεται στο όνομα τών άρχων μας και για τό συμφέρον τών λαϊκών μαζών, αλλά όχι με τήν φιλόδοξη πρόθεση να ίδρυθεί ένα ισχυρό Κράτος.

11) 'Η Λίγκα πρέπει να κηρύξει άνοιχτά τόν πόλεμο ένάντια σ' ό,τι άποκαλείται δόξα, μεγαλειο και ισχύς τών Κρατών. Σ' όλα αύτά τα ψεύτικα και κακοποιά είδωλα για τα όποια κατακρεουργούνται έκατομμύρια ανθρώπινα θύματα, άντιπαραθέτουμε τήν δόξα της ανθρώπινης εύφυίας που έκδηλώνεται στην έπιστήμη και σε μιá παγκόσμια εύημερία θεμελιωμένη πάνω στην εργασία, τήν δικαιοσύνη και τήν έλευθερία.

12) 'Η Λίγκα θ' άναγνωρίσει τήν έθνικότητα σαν ένα φυσικό γεγονός· έχει άναμφισβήτητα δικαίωμα σε μιá έλεύθερη ύπαρξη και ανάπτυξη, αλλά όχι σαν άρχή, γιατί κάθε άρχή πρέπει να φέρει τόν χαρακτήρα της της παγκοσμιότητας και ή έθνικότητα δέν είναι αντίθετα παρά ένα άποκλειστικό, διαχωρισμένο γεγονός. 'Η λεγόμενη άρχή της έθνικότητας, όπως τήν έχουν θέσει στις μέρες μας οι κυβερνήσεις της Γαλλίας, της Ρωσίας και της Πρωσίας, άκόμη και πολλοί Γερμανοί, Πολωνοί, 'Ιταλοί και Ούγγροι πατριώτες δέν είναι παρά ένα παράγωγο που άντιπαρατέθηκε από τήν αντίδραση στο πνεύμα της έπανάστασης: έντονα άριστοκρατική στο βάθος της, σε βαθμό που να ύποτιμά τις διαλέκτους τών μη έγγράμματος πληθυσμών, άρνούμενη σιωπηρά τήν έλευ-

θερία τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὴν πραγματικὴ αὐτονομία τῶν κοινοτήτων, καὶ ὑποστηριζόμενη σ' ὅλες τὶς χώρες ὄχι ἀπὸ τὶς λαϊκὰς μάζες, τῶν ὁποίων θυσιάζει συστηματικὰ τὰ πραγματικὰ συμφέροντα σ' ἓνα λεγόμενον κοινὸ καλὸ, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ποτὲ παρά μόνον ἐκείνο τῶν προνομιούχων τάξεων, αὐτὴ ἡ ἀρχὴ δὲν ἐκφράζει τίποτα ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑποτιθέμενα ἱστορικὰ δικαιώματα καὶ τὴ φιλοδοξία τῶν Κρατῶν. Τὸ δικαίωμα τῆς ἐθνικότητας δὲ μπορεῖ λοιπὸν ποτὲ νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ τὴ Λίγκα παρά σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ φυσικὰ ἐπακόλουθα τῆς ὑπέρτατης ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας, παύοντας νὰναι ἓνα δικαίωμα ἀπὸ τὴ στιγμή πού τίθεται εἴτε ἐνάντια στὴν ἐλευθερία εἴτε ἀκόμη καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἐλευθερία.

13) Ἡ ἐνότητα εἶναι ὁ στόχος, πρὸς τὸν ὁποῖο τείνει ἀκατάσχετα ἡ ἀνθρωπότητα. Ἀλλὰ γίνεται μοιραία, καταστροφικὴ γιὰ τὴν εὐφυΐα, τὴν ἀξιοπρέπεια, τὴν εὐημερία τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, κάθε φορά πού διαμορφώνεται πέραν τῆς ἐλευθερίας, εἴτε μὲ τὴν βία, εἴτε ὑπὸ τὴν ἐξουσία μιᾶς κάποιας θεολογικῆς, μεταφυσικῆς, πολιτικῆς ἢ ἀκόμα καὶ οικονομικῆς ἰδέας. Ὁ πατριωτισμὸς πού τείνει στὴν ἐνότητα πέρα ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, εἶναι ἓνας κακὸς πατριωτισμὸς, πάντοτε ὀλέθριος γιὰ τὰ λαϊκὰ καὶ πραγματικὰ συμφέροντα τῆς χώρας πού προφασίζεται ὅτι ἐξυψώνει καὶ ὑπηρετεῖ, φίλος, συχνὰ χωρὶς νὰ τὸ ξέρει, τῆς ἀντίδρασης, ἐχθρὸς τῆς ἐπανάστασης, δηλαδή τῆς χειραφέτησης, τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Λίγκα δὲν μπορεῖ ν' ἀναγνωρίσει παρά μιὰ μόνον ἐνότητα: ἐκείνη πού θὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ἐλεύθερα ἀπὸ τὴν δημοσπονδίαση αὐτονόμων μερῶν μέσα στὸ σύνολο, ἔτσι ὥστε αὐτό, παύοντας νὰναι ἡ ἀρνήση τῶν ἰδιαίτερων δικαιωμάτων καὶ συμφερόντων, παύοντας νὰναι τὸ κοιμητήριο ὅπου ἔρχεται βίαια γιὰ νὰ θαρτεῖ κάθε τοπικὴ εὐημερία, θὰ γίνῃ ἀντίθετα ἡ ἐπιβεβαίωση καὶ ἡ πηγὴ ὅλων αὐτῶν τῶν αὐτονομιῶν καὶ κάθε τέτοιας εὐημερίας. Ἡ Λίγκα θὰ ἐπιτεθεῖ ἐπομένως σθεναρὰ ἐνάντια σὲ κάθε θρησκευτικὴ, πολιτικὴ, οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ὀργάνωση πού δὲν θάχει διαποτιστεῖ ἀπόλυτα ἀπ' αὐτὴ τὴν μεγάλη ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας: χωρὶς αὐτὴ, δὲν ὑπάρχει καθόλου εὐφυΐα, καθόλου δικαιοσύνη, καθόλου εὐημερία, καθόλου ἀνθρωπιά.

Αὐτὲς εἶναι, κύριοι, γιὰ μᾶς ὅπως εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία καὶ γιὰ σᾶς, οἱ ἀναγκαῖες ἀναπτύξεις καὶ συνέπειες

αὐτῆς τῆς μεγάλης ἀρχῆς τοῦ Φεντεραλισμοῦ, πού τὸ Συ-
νέδριο τῆς Γενεύης διακήρυξε ἀνοιχτά. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἀπό-
λυτες συνθήκες τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐλευθερίας.

Ἐπίλυτες ναί — ἀλλὰ εἶναι οἱ μοναδικές; — δὲν τὸ
νομίζουμε.

Τὰ Κράτη τοῦ Νότου, μέσα στὴ μεγάλη ρεπουμπλι-
κανικὴ συνομοσπονδία τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, ὑπῆρξαν, με-
τὰ τὴ διακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας, Κράτη ρεπουμπλικα-
νικά, κατ' ἐξοχὴν δημοκρατικά¹ καὶ φεντεραλιστικά μέχρι
πού νὰ θέλουν τὴν ἀπόσχιση. Κι ὡστόσο ἐπέσυραν πρόσφα-
τα τὴν ἀποδοκιμασία ὄλων τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἐλευθε-
ρίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητος στὸν κόσμον, καὶ ἀπότυχαν, με-
τὸν ἀδικο καὶ βέβηλο πόλεμον πού ὑπέθαλψαν ἐνάντια στὰ
ρεπουμπλικανικά Κράτη τοῦ Βορῆ, νὰ ἀνατρέψουν καὶ νὰ
καταστρέψουν τὴν πιδ ὁμορφὴ πολιτικὴ ὀργάνωση πού ὑ-
πῆρξε ποτὲ στὴν ἱστορία. Ποιὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ αἰτία ἐνὸς
τόσο παράδοξου γεγονότος; Ἦταν αἰτία πολιτικὴ; Ὁχι, ἦ-
ταν ἐξ ὀλοκλήρου κ ο ι ν ω ν ι κ ῆ. Ἡ ἐσωτερικὴ πολι-
τικὴ ὀργάνωση τῶν Κρατῶν τοῦ Νότου, ἦταν, ἀπὸ πολλὰς
ἀπόψεις, ἀκόμη πιδ τέλεια, πιδ πλήρως ἐλεύθερη ἀπὸ γε-
νην τῶν Κρατῶν τοῦ Βορῆ. Μόνον πού μέσα σ' αὐτὴν τὴν
μεγαλειώδη ὀργάνωση, βρίσκειται ἓνα σκοτεινὸ σημεῖον ὅπως
μέσα στὴς πολιτείες τῆς ἀρχαιότητος: ἡ ἐλευθερία τῶν πο-
λιτῶν ἦταν θεμελιωμένη στὴν ἐξαναγκαστικὴ ἐργασία τῶν
δούλων. Αὐτὸ τὸ σκοτεινὸ σημεῖον ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀνατρέψει
τὴν πολιτικὴ ὕπαρξιν αὐτῶν τῶν Κρατῶν.

Πολίτες καὶ δούλοι, αὐτὸς ἦταν ὁ ἀνταγωνισμὸς τοῦ
ἀρχαίου κόσμου, ὅπως καὶ τῶν δουλοκτητικῶν κρατῶν τοῦ
Νέου Κόσμου. Πολίτες καὶ δούλοι, δηλ. ἐργαζόμενοι με-
τὴ βία, σκλάβοι, ὄχι νομικά, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητά
—τέτοιος εἶναι ὁ ἀνταγωνισμὸς τοῦ σύγχρονου κόσμου. Καί
ὅπως τὰ ἀρχαῖα Κράτη ἐξαφανίστηκαν ἀπὸ τὴ δουλεία ἐ-
τσι καὶ τὰ σύγχρονα κράτη θὰ ἐξαφανιστοῦν ἀπὸ τὸ προ-
λεταριάτο.

Εἶναι μάταιον ν' ἀναγκάζεται κανεὶς νὰ παρηγορηθεῖ
μὲ τὴν ἰδέαν ὅτι εἶναι ἓνας ἀνταγωνισμὸς μᾶλλον μυθικὸς
παρὰ πραγματικὸς, ἢ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ χαράξουμε μιὰ

1. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν Ἀμερικὴ εἶναι οἱ ὑποστηρι-
χτές τῶν συμφερόντων τοῦ Νότου ἐνάντια στὸν Βορῆ, δη-
λαδὴ τῆς δουλείας ἐνάντια στὴν χειραφέτηση τῶν δού-
λων πού ἀποκαλοῦνταν ἀποκλειστικά δημοκράτες.

διαχωριστική γραμμή μεταξύ τῶν ἰδιοκτητικῶν καὶ τῶν ἀπαλλοτριωμένων τάξεων, γιὰ αὐτὲς οἱ δύο τάξεις συγχέονται ἢ μὴ μὲ τὴν ἄλλη μὲ ἐνδιάμεσες καὶ ἀπιαστες ἀποχρώσεις. Στὸν φυσικὸ κόσμον δὲν ὑπάρχουν περισσότερο αὐτὲς οἱ διαχωριστικὲς γραμμὲς· στὴν ἀνοδικὴ σειρά τῶν ὄντων, εἶναι ἀδύνατον νὰ δείξουμε γιὰ παράδειγμα, ποῦ τελειώνει τὸ φυσικὸ καὶ ποῦ ἀρχίζει τὸ ζυκλὸ βασίλειον, ποῦ παύει νὰ ὑπάρχει τὸ κτῆνος καὶ ποῦ ἀρχίζει ὁ ἄνθρωπος. Δὲν ὑπάρχει καμιά πολὺ πραγματικὴ διαφορὰ μεταξύ φυτοῦ καὶ ζώου, μεταξύ τοῦ τελευταίου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἴδιον καὶ στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, παρὰ τὶς ἐνδιάμεσες βαθμίδας ποῦ σχηματίζουσι μίαν ἀνεπαίσθητην μετάβαση ἀπὸ μιὰ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὄντοτητα εἰς μιὰ ἄλλη, ἡ διαφορὰ τῶν τάξεων εἶναι μολαταῦτα ἀρκετὰ σαφής, καὶ ὅλος ὁ κόσμος μπορεῖ νὰ διακρίνει τὴν εὐγενῆ ἀριστοκρατία ἀπὸ μιὰ χρηματιστικὴ ἀριστοκρατία, τὴ μεγαλοαστικὴ τάξιν ἀπὸ τὴ μικροαστικὴν τάξιν, καὶ αὐτὴ ἀπὸ τοὺς προλετάρους τῶν ἐργοστασίων καὶ τῶν πόλεων· καθὼς καὶ τὸ μεγάλο ἔργον ἰδιοκτητικῆς, τὸν προσεχῶς, ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη χωρικὸν ποῦ καλλιεργεῖ ὁ ἴδιος τὴ γῆν· τὸν κτηματῆ ἀπὸ τὸν ἀπλὸν προλετάριον τῆς ὑπαίθρου.

*Ὅλες αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ὄντοτητες ἀνάγονται σήμερον εἰς δύο βασικὰς κατηγορίας διαμετρικὰ ἀντίθετες ἢ μὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ φυσικοὺς ἀντίπαλους ἢ μὴ τῆς ἄλλης· τὶς π ο λ ι τ ι κ ῆ ς τ ᾶ ξ ε ι ς¹, ποῦ συντίθενται ἀπὸ ὅλους τοὺς προνομιούχους τόσο τῆς γῆς ὅσο καὶ τοῦ κεφαλαίου, ἢ ποῦ ἔχουν ἔστω μόνον ἀστικὴν ἐκπαίδευσιν², — καὶ τὶς ἔ ρ γ α τ ι κ ῆ ς τ ᾶ ξ ε ι ς, ἀπογυμνωμένους τόσο ἀπὸ κάθε κεφάλαιον ὅσο καὶ ἀπὸ γῆς, καὶ στερημένους ἀπὸ κάθε ἐκπαίδευσιν καὶ κάθε κατάρτισιν.

Πρέπει νάναί κανεὶς σοφιστῆς ἢ τυφλὸς γιὰ νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ὑπαρξὴν τῆς ἀδύσσου ποῦ χωρίζει σήμερον αὐτὲς τὶς

1. Ὁ Μάξ Νεττλὼ σημειώνει: Διάβαζε προνομιούχους.

2. Στὴν ἑλλειψὴ καὶ ἄλλου ἀγαθοῦ ἀκόμη, αὐτὴ ἡ ἀστικὴ ἐκπαίδευσιν, μὲ τὴ βοήθειαν τῆς ἀλληλεγγύης ποῦ συνενώνει ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἀστικοῦ κόσμου, ἐξασφαλίζει σ' ὅποιονδήποτε τὴν ἔχει λάθει, ἕνα τεράστιον προνόμιον στὴν ἀμοιβὴν τῆς ἐργασίας του — ἡ ἐργασία τῶν πιδὸν μέτριων ἀστῶν πληρώνεται σχεδὸν πάντα τρεῖς, τέσσαρες φορές περισσότερο ἀπὸ κείνην τοῦ πιδὸν εὐφυοῦς ἐργάτη.

δυο τάξεις. Όπως στον αρχαίο κόσμο, ο σύγχρονός μας πολιτισμός, που περιλαμβάνει μια συγκριτικά μικρότερη μειοψηφία προνομιούχων πολιτών, έχει για βάση την εξαναγκασμένη (από την πείνα) εργασία της τεράστιας πλειοψηφίας των πληθυσμών, που θυθίζονται μοιραία στην άγνοια και την κτηνωδία.

Είναι επίσης μάταιο να αναγκάζεται κανείς να πείθεται ότι αυτή ή άδυσσος θα μπορέσει να γεμίσει με την άπλη διάδοση των φώτων* στις λαϊκές μάζες.

Είναι πολύ καλό να ιδρύουμε σχολεία για τον λαό και πρέπει να διερωτηθεί κανείς, αν ο άνθρωπος του λαού, που ζει μεροδούλι - μεροφαί και τρέφει την οικογένειά του με τα χέρια του, στερημένος ο ίδιος από κατάρτιση και σχολή, και αναγκασμένος να απορροφάται και ν' αποκτηνώνεται από την εργασία για να εξασφαλίσει στους δικούς του το αύριανό ψωμί, πρέπει να διαρωτηθούμε, αν έχει απλώς την σκέψη, την επιθυμία, ακόμη και την δυνατότητα για να στείλει τα παιδιά του στο σχολείο και να τα συντηρήσει όλο τον καιρό της εκπαίδευσής τους; Δεν έχει ανάγκες από την συνδρομή των αδύναμων χεριών τους, της παιδικής τους εργασίας, για να ανταπεξέλθει στις ανάγκες της οικογενείας του; Θάναι πολύ αν κάνει τη θυσία να τα σπουδάσει, ένα χρόνο ή δύο, αφήνοντάς τους μόλις τον απαραίτητο χρόνο για να μάθουν να διαβάσουν, να γράφουν, να λογαριάζουν και ν' αφήνονται να δηλητηριάζεται η νοημοσύνη και η καρδιά τους από τη χριστιανική κατήχηση, που τους σεβδύεται έξυπνα και τόσο διάχυτα στις επίσημες λαϊκές σχολές όλων των χωρών. Αυτό το ελάχιστο όριο εκπαίδευσης θάχει ποτέ την δυνατότητα να εξυψώσει τις εργατικές μάζες στο επίπεδο της αστικής νοημοσύνης; Θα γεμίσει την άδυσσο;

Είναι κατάφωρο ότι το τόσο σπουδαίο ζήτημα της λαϊκής κατάρτισης κι εκπαίδευσης εξαρτάται από τη λύση αυτού του άλλου ζητήματος που ναί πιό βασικό, μις ριζοσπαστικής μεταρρύθμισης στις οικονομικές συνθήκες των εργαζόμενων τάξεων. — Βελτιώστε τις συνθήκες εργασίας, δώστε στην εργασία αυτό που της ανήκει σύμφωνα με την δικαιοσύνη, δώστε ακόμη στον λαό την ασφάλεια, την ανεση, την σχολή, και τότε νάσαστε σίγουροι ότι θα μορφω-

* Σ.τ.Μ. Χρησιμοποιεί την έκφραση του 18ου αιώνα.

θει, θά δημιουργήσει ένα πιό πλατώ πολιτισμό, πιό υγιή, πιό ανώτερο από τὸ δικό μας.

Μάταια επίσης θά επαναλαμβάνει κανείς μαζί με τοὺς οικονομολόγους ὅτι ἡ βελτίωση τῆς οικονομικῆς κατάστασης τῶν εργαζόμενων τάξεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ γενικὴ πρόοδο τῆς Βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου σὲ κάθε χώρα καὶ τὴν πλήρη χειραφέτησή τους ἀπὸ τὴν κηδεμονία καὶ τὴν προστασία τῶν Κρατῶν. Ἡ ἐλευθερία τῆς Βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου εἶναι σίγουρα ἕνα πολὺ μεγάλο πράγμα καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ οὐσιώδη θεμέλια τῆς μελλοντικῆς διεθνούς συμμαχίας ὅλων τῶν λαῶν τοῦ κόσμου. Ὅντας ὀπωσδήποτε φίλοι τῆς ἐλευθερίας, ὅλων τῶν ἐλευθεριῶν, πρέπει νὰ μαστε ἐξ ἴσου φίλοι καὶ αὐτῶν. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὅσο θά ὑπάρχουν τὰ σημερινὰ Κράτη καὶ ὅσο ἡ ἐργασία θά συνεχίζει νὰ ναι δοῦλος τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κεφαλαίου, αὐτὴ ἡ ἐλευθερία, πλουτίζοντας ἕνα ἐλάχιστο κλάσμα τῆς Μπουρζουαζίας σὲ βάρος τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τῶν πληθυσμῶν, δὲν θά παράγει παρά ἕνα μόνο πράγμα: τὴν πιό πλήρη ἀποχαύκωση καὶ ἐξαχρείωση ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ προνομιούχων, νὰ αὐξήσει τὴν ἀθλιότητα, τὰ παράπονα καὶ τὴ δίκαιη ἀγανάκτηση τῶν εργαζόμενων τάξεων καὶ ἔτσι νὰ φέρει κοντὰ τὴν ὥρα τῆς καταστροφῆς τῶν Κρατῶν.

Ἡ Ἀγγλία, τὸ Βέλγιο, ἡ Γαλλία, ἡ Γερμανία εἶναι ἀκριβῶς οἱ χώρες τῆς Εὐρώπης ὅπου τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ Βιομηχανία ἀπολαμβάνουν συγκριτικὰ τὴν πιό μεγάλη ἐλευθερία καὶ ἔχουν φτάσει στὸν πιό ὑψηλὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης. Καὶ ἀκριβῶς εἶναι οἱ χώρες ὅπου ἡ φτώχεια γίνεται αἰσθητὴ στὸν πιό ὠμὸ βαθμὸ, ὅπου ἡ ἀδυσσοσ μεταξὺ τῶν καπιταλιστῶν καὶ τῶν ἰδιοκτητῶν ἀπὸ τὴ μιά μεριὰ καὶ τῶν εργαζόμενων τάξεων ἀπὸ τὴν ἄλλη φαίνεται νὰ πλαταίνει σ' ἕνα σημεῖο ἀγνωστο σὲς ἄλλες χώρες. Στὴ Ρωσία, σὲς χώρες τῆς Σκανδιναβίας, στὴν Ἰταλία, τὴν Ἰσπανία ὅπου τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιομηχανία εἶναι λιγότερο ἀναπτυγμένα, ἐκτὸς ἀπ' τὴν περίπτωση μιᾶς ἐξαιρετικῆς καταστροφῆς, σπάνια πεθαίνει κανείς ἀπ' τὴν πείνα. Στὴν Ἀγγλία, ὁ θάνατος ἀπὸ τὴν πείνα εἶναι ἕνα καθημερινὸ γεγονός. Καὶ δὲν πρόκειται μόνο γιὰ μεμονωμένα ἄτομα, εἶναι χιλιάδες, δεκάδες, ἑκατοντάδες χιλιάδες αὐτοὶ ποὺ πεθαίνουν. Δὲν εἶναι παράξενο ὅτι, στὴν οικονομικὴ κατάσταση ποὺ επικρατεῖ τώρα σ' ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμο, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς Βιομηχανίας, οἱ θαυμα-

στές εφαρμογές της επιστήμης στην παραγωγή, οι ίδιες οι μηχανές που έχουν σαν αποστολή να χειραφετήσουν τον τον εργαζόμενο, ανακουφίζοντας την ανθρώπινη εργασία, ότι όλες αυτές οι εφευρέσεις, αυτή ή πρόοδος, για τα όποια καυχιέται δικαιολογημένα ο πολιτισμένος άνθρωπος, μακριά από το να βελτιώσουν την κατάσταση των εργαζόμενων τάξεων, δεν κάνουν τίποτα παραπάνω απ' το να την χειροτερεύουν και να την καθιστούν ακόμα πιο άδυσταχτη.

Μόνο η Βόρεια Αμερική αποτελεί ακόμα κατά μεγάλο μέρος εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα. Αλλά μακριά από το να τον ανατρέπει, αυτή η εξαίρεση τον επιβεβαιώνει. Αν οι εργάτες αμοιούνται εκεί καλλίτερα από ότι στην Ευρώπη κι αν κανένας δεν πεθαίνει εκεί από την πείνα, αν ταυτόχρονα ο ανταγωνισμός των τάξεων δεν υπάρχει ακόμη σχεδόν καθόλου, αν όλοι οι εργαζόμενοι είναι πολίτες κι αν η μάζα των πολιτών αποτελεί εκεί κυριολεκτικά ένα σώμα, τελικά αν μιά πολύ σοβαρή πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια ακόμη εκπαίδευση έχει εκεί διαδοθεί στις μάζες, πρέπει να το αποδώσουμε χωρίς αμφιβολία σ' αυτό το παραδοσιακό πνεύμα της ελευθερίας που οι πρώτοι άποικοι εισήγαγαν από την Ευρώπη: γεννημένη, δοκιμασμένη, επιβεβαιωμένη μέσα στους μεγάλους θρησκευτικούς αγώνες, αυτή η αρχή της ατομικής ανεξαρτησίας και της κοινοτικής και περιφερειακής αὐτοκυβέρνησης εϋνοείται ακόμη από κείνη τη σπάνια περίσταση, που μεταφυσική στην Ερημο, απαλλαγμένη, για να το πούμε έτσι, από τις ιδεοληψίες του παρελθόντος, μπορεί να δημιουργήσει ένα νέο κόσμο, τον κόσμο της ελευθερίας. Κι η ελευθερία είναι μιά τόσο μεγάλη μάγισσα, είναι προικισμένη με μιά τέτοια θαυμαστή παραγωγικότητα, ώστε αφήνοντας την να εμπνέεται από τον έαυτό της, σε λιγώτερο από έναν αιώνα, η Βόρεια Αμερική μπόρεσε να φτάσει, και μπορεί κανείς να πει σήμερα, ακόμη και να ξεπεράσει τον πολιτισμό της Ευρώπης. Αλλά δεν πρέπει να υπάρχει αὐταπάτη, αυτή η θαυμαστή πρόοδος κι αυτή η τόσο ζηλευτή σύμμερτα οφείλονται κατά μεγάλο μέρος και προπαντός σ' ένα σπουδαίο πλεονέκτημα που η Αμερική έχει κοινό με τη Ρωσία: μιλιω για την τεράστια έκταση γαίμων γαιών που από έλλειψη χειρών παραμένουν ακόμη και σήμερα ακαλλιεργητες. Ός την στιγμή αυτή τολάχιστον, ο μεγάλος εκείνος έδαφικός πλοῦτος έχει σχεδόν χαθεί για

τὴν Ρωσσία γιατί ποτὲ δὲν εἶχαμε ἐλευθερία. Τὰ πράγματα δὲ ἦταν διαφορετικὰ στὴν Βόρεια Ἀμερική, πού μὲ μιά ἐλευθερία τέτοια πού δὲν ὑπάρχει πουθενά ἄλλοῦ, προσελκύει κάθε χρόνο ἑκατοντάδες χιλιάδων ἐνεργητικῶν ἀποίκων, δραστήριων καὶ εὐφυῶν, καὶ πού, χάρις σ' αὐτὸν τὸν πλοῦτο, μπορεῖ νὰ τοὺς δεχτεῖ στὴν ἀγκαλιά της. Ἀπομακρύνει ταυτόχρονα τὴν φτώχεια καὶ ἀναβάλλει τὴν στιγμή πού θὰ τεθεῖ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα: Ἐνας ἐργάτης πού δὲν βρίσκει ἐργασία, ἢ πού εἶναι ἀνικανοποίητος ἀπὸ τὴν ἀμοιβή πού τοῦ προσφέρει τὸ κεφάλαιο, μπορεῖ πάντα νὰ μεταναστεύσει στὸ Φάρ Γουέστ γιὰ νὰ ξεχερσώσει κάποιον ἄγριο καὶ ἀδέσποτο κομμάτι γῆς.

Αὐτὴ ἡ δυνατότητα, πού παραμένει πάντα ἀνοιχτὴ σὰν ἡ λιγότερο ἄσχημη ἐπιλογή γιὰ ὅλους τοὺς ἐργάτες τῆς Ἀμερικής, διατηρεῖ φυσιολογικὰ τὴν ἀμοιβή σ' ἓνα ὕψος καὶ δίνει στὸν καθένα μιά ἀνεξαρτησία πού εἶναι ἄγνωστη στὴν Εὐρώπη. Αὐτὸ εἶναι τὸ πλεονέκτημα, ἀλλὰ νὰ καὶ τὸ μειονέκτημα: ἀφοῦ ἡ καλὴ ἀγορὰ τῶν προϊόντων τῆς Βιομηχανίας πετυχαίνεται κατὰ μεγάλο μέρος μὲ τὴν καλὴ ἀγορὰ ἐργασίας, οἱ Ἀμερικανοὶ Βιομήχανοι, στὴν πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ παλέψουν μὲ τοὺς βιομήχανους τῆς Εὐρώπης — ἀπ' ὅπου προκύπτει, γιὰ τοὺς βιομήχανους τῶν Κρατῶν τοῦ Βορρᾶ, ἡ ἀνάγκη ἑνὸς προστατευτικοῦ δασμοῦ. Ἀλλὰ αὐτὸ ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα ἀρχικὰ νὰ δημιουργεῖ ἓνα πλῆθος τεχνητῶν* Βιομηχανιῶν καὶ προπαντὸς νὰ καταπιέζει καὶ νὰ ρημάζει τὰ μὴ βιομηχανικὰ Κράτη τοῦ Νότου καὶ νὰ τὰ κάνει νὰ ἐπιθυμοῦν τὴν ἀπόσχιση καὶ τελικὰ νὰ συγκεντρώνει σὲ πόλεις ὅπως ἡ Νέα Ἰόρκη, ἡ Φιλαδέλφεια, ἡ Βαστώνη καὶ πολλές ἄλλες, προλεταριακὲς ἐργατικὲς μάζες πού σιγὰ - σιγὰ ἀρχίζουν νὰ βρίσκονται ἤδη σὲ μιά κατάσταση ἀνάλογη μ' ἐκείνη τῶν ἐργατῶν στὰ μεγάλα βιομηχανικὰ Κράτη τῆς Εὐρώπης. — Καὶ θὰ δοῦμε πραγματικὰ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα νὰ τίθεται ἤδη στὰ Κράτη τοῦ Βορρᾶ, ὅπως ἔχει τεθεῖ πρὶν ἀπὸ καιρὸ σὲ μᾶς.

Ἔτσι κατὰ γενικὸ κανόνα, ἀναγκαζόμαστε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι στὸν σύγχρονό μας κόσμον ἂν ὅχι ἐξ ὀλοκλήρου ὅπως στὸν ἀρχαῖο κόσμον, ὁ πολιτικὸς ἐνὸς μικροῦ ἔορθοῦ βρίσκεται μολαταῦτα ἀκόμη θεμελιωμένος πάνω στὴν

* Σ.τ.Ε. Δηλαδή πού λειτουργοῦν ἀντιοικονομικὰ καὶ ἐπιβιώνουν μόνον χάρις στὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ δασμοῦ.

έξαναγκαστική εργασία και στην σχετική βαρβαρότητα του μεγάλου αριθμού. Θάταν άδικο νά πούμε ότι αυτή ή προνομιούχα τάξη είναι ξένη πρὸς τήν εργασία· αντίθετα, στις μέρες μας όλοι δουλεύουν πολύ, ό αριθμός των έντελώς άναπσχόλητων. Έλαττώνεται μέ αίσθητό τρόπο, και αρχίζουν νά εκτιμούν τήν εργασία· γιατί οι πιο τυχεροί καταλαβαίνουν σήμερα ότι για νά παραμείνουν στο ύψος του τωρινού πολιτισμού, για νά μπορέσουν νά έπωφεληθοϋν άπό τά προνόμιά τους και για νά μπορέσουν νά τά διαφυλάξουν, πρέπει νά εργάζονται πολύ. Άλλά υπάρχει μία διαφορά μεταξύ της εργασίας των εϋπορων τάξεων και εκείνης των εργαζόμενων τάξεων, γιατί έπειδή ή πρώτη αμειβεται άπειρα καλύτερα άπό τήν δεύτερη, επιτρέπει σ' αυτούς τους προνομιούχους τήν σ χ ό λ η, αυτή τήν υπέρτατη προϋπόθεση κάθε ανθρώπινης εξέλιξης τόσο διανοητικής όσο και ήθικης — μία προϋπόθεση πού δέν υπάρχει ποτέ για τις εργαζόμενες τάξεις. Συνεπώς, ή εργασία πού γίνεται μέσα σ' αυτόν τον κόσμο των προνομιούχων, είναι σχεδόν άποκλειστικά μία έ γ κ ε φ α λ ι κ ή εργασία — δηλ. εκείνη της φαντασίας, της μνήμης και της σκέψης — ένω ή εργασία εκατομμυρίων προλεταρίων είναι μία μ υ ι κ ή εργασία και συχνά όπως σ' όλα τά εργοστάσια, για παράδειγμα, μία εργασία πού δέν έξασκει όλο τό μυϊκό σύστημα του ανθρώπου ταυτόχρονα, αλλά άναπτύσσει μόνο ένα μέρος σέ βάρος όλων των άλλων, και γίνεται γενικά μέσα σέ συνθήκες επιδρασεις για τήν υγεία του σώματος και αντίθετες μέ τήν άρμονική του ανάπτυξη. Άπ' αυτήν τήν άποψη, ό εργαζόμενος της γης είναι πολύ πιο τυχερός: ή φύση του, πού δέν φθείρεται άπό τήν άποπνικτική και συχνά δηλητηριασμένη άτμόσφαιρα των εργοστασίων και των εγκαταστάσεων, κι ούτε παραμορφώνεται άπό τήν άφύσικη ανάπτυξη μιας άπό τις δυνάμεις του σέ βάρος των άλλων, παραμένει πιο ρωμαλέος, πιο πλήρης, αλλά, αντίθετα, ή εϋφυία του είναι σχεδόν πάντα πιο στατική, πιο βαριά και πολύ λιγότερο άναπτυγμένη άπό κείνη των εργατών των εργοστασίων και των πόλεων.

Κοντολογής, οι εργαζόμενοι των τεχνών και των εργοστασίων και οι εργαζόμενοι της γης σχηματίζουν μαζί μία μόνη και τήν ίδια κατηγορία, αντιπροσωπεύοντας τήν εργασία των μυώνων και βρίσκονται σέ αντίθεση μέ τους προνομιούχους αντιπροσώπους της πνευματικής εργασίας. Ποιά είναι ή συνέπεια αυτής της διαίρεσης πού

δέν είναι πλασματική αλλά πολύ πραγματική και πού συνιστά τὸ ἴδιο τὸ βάθος τῆς τωρινῆς τόσο πολιτικῆς ὅσο και κοινωνικῆς κατάστασης;

Στοὺς προνομιούχους ἀντιπροσώπους τῆς πνευματικῆς ἐργασίας — πού, στὴν παρούσα ὀργάνωση τῆς κοινωνίας, καλοῦνται νὰ τὴν ἀντιπροσωπεύουν* ὄχι γιατί εἶναι οἱ πιδ εὐφυεῖς, ἀλλὰ μόνο γιατί ἔχουν γεννηθεῖ μέσα στοῦ περιβάλλον τῆς προνομιούχας τάξης — σ' αὐτοὺς πάνε ὅλα τὰ καλά, ἀλλὰ ἐπίσης και ὅλες οἱ διαστροφές τοῦ τωρινοῦ πολιτισμοῦ, τὰ πλούτη, ἡ πολυτέλεια, ἡ ἀνεση, ἡ καλοπέραση, οἱ γλυκύτητες τῆς οἰκογένειας, ἡ ἀποκλειστικῆ πολιτικῆ ἐλευθερία μαζί με τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκμεταλλεύονται ἑκατομμύρια ἐργάτες και νὰ τοὺς κυβερνοῦν κατὰ βούληση και πρὸς τὸ δικό τους συμφέρον — ὅλα τὰ δημοουργήματα, ὅλες οἱ ἐκλεπτύνσεις τῆς φαντασίας και τῆς σκέψης... και, μαζί με τὴν δυνατότητα νὰ γίνουν ὀλοκληρωμένοι ἄνθρωποι, ὅλα τὰ δηλητήρια τῆς ἀνθρωπιᾶς πού διαστρέφεται ἀπὸ τὸ προνόμιο.

Στοὺς ἀντιπροσώπους τῆς μυστικῆς ἐργασίας, σ' αὐτὰ τὰ ἀναρίθμητα ἑκατομμύρια προλεταρίων ἢ ἀκόμη και μικρῶν ἰδιοκτητῶν τῆς γῆς, τι ἀπομένει; Μιά ἀθλιότητα χωρὶς τέλος, οὔτε ἀκόμη και οἱ χαρές τῆς οἰκογένειας, γιατί ἡ οἰκογένεια γιὰ τὸ φτωχὸ γίνεται γρήγορα βάρος, ἡ ἀμάθεια, ἡ βαρβαρότητα και, θὰ λέγαμε, μιὰ σχεδὸν ἐπιβλημένη κτηνωδία με τὴν παρηγοριά ὅτι χρησιμεύουν σάν μοχλὸς τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἐλευθερίας και τῆς διαφθορᾶς ἐνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ. Ἀντίθετα διατηροῦν μιὰ δροσερότητα στοῦ πνεῦμα και στὴν καρδιά. Σφυρηλατημένοι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐξαναγκαστικῆ ἐργασία, ἔχουν διατηρήσει μιὰν αἴσθηση τῆς δικαιοσύνης πιδ σωστὴ ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη τῶν νομικῶν και τῶν κωδίκων· ἀθλιοὶ οἱ ἴδιοι, ἀγωνίζονται ἐνάντια σ' ὅλες τὶς ἀθλιότητες κι ἔχουν διατηρήσει μιὰ ὑγιή αἴσθηση πού δέν εἶναι διαβρωμένη ἀπὸ τὰ σοφίσματα μιᾶς δογματικῆς ἐπιστήμης ἢ ἀπὸ τὶς ἀπάτες τῆς πολιτικῆς — και καθὼς δέν εἶναι ἀκόμη ξεβγαλμένοι οὔτε κἂν φθαρμένοι ἀπὸ τὴ ζωὴ, διατηροῦν μιὰ πίστη σ' αὐτὴ.

Ἀλλά, θὰ πεῖ κανεὶς, αὐτὴ ἡ ἄβυσσος μεταξὺ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν προνομιούχων και τοῦ τεράστιου ἀριθμοῦ τῶν ἀποκλήρων πού ὑπάρχει σήμερα, ὑπῆρχε πάντα:

* Σ.τ.Μ. Τὴν πνευματικῆ ἐργασία.

υπήρξε λοιπόν αλλαγή; Ύπήρξε αυτή ή μεταβολή, γιατί κάποτε αυτή ή άδυσσος είχε σκεπαστεί από τὰ νεφελώματα τής θρησκείας, έτσι ώστε οι λαϊκές μάζες δέν τήν έβλεπαν και σήμερα, αφού ή μεγάλη Έπανάσταση άρχισε νά σκορπίζει αυτά τὰ νεφελώματα, άρχισαν, κι αυτές, νά τὰ βλέπουν και νά ζητούν εξηγήσεις. Αυτό είναι πολύ σημαντικό. Άφ' ότου ή Έπανάσταση έκανε νά διαδοθεί στις μάζες τó Ευαγγέλιό της, ένα Ευαγγέλιο όχι μυστικιστικό, αλλά όρθολογικό, όχι ούράνιο αλλά επίγειο, όχι θεϊκό αλλά ανθρώπινο, — τó Ευαγγέλιό της τών δικαιωμάτων τού ανθρώπου· άφ' ότου διακήρυξε ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι, προσριζιμένοι όλοι έξισου για τήν ισότητα και τήν ανθρωπιά — οι λαϊκές μάζες σ' όλη τήν Ευρώπη, σ' όλο τόν πολιτισμένο κόσμο, ζυπνώνοντας λίγο-λίγο από τó λήθαργο, πού ήταν βυθισμένες άφότου τις νάρκωσε ό Χριστιανισμός με τις παπαρούνες του, άρχίζουν νά διερωτώνται αν έχουν κι αυτές δικαίωμα στην ισότητα, τήν έλευθερία και τήν ανθρωπιά.

Άπό τή στιγμή πού τίθεται αυτό τó έρώτημα, ό λαός καθοδηγούμενος παντού από τó θαυμαστό αίσθητήριό του αλλά και από τó ένστικτό του, έχει καταλάβει ότι ή πρώτη προϋπόθεση τής πραγματικής χειραφέτησής του, ή αν μπορεί νά μού έπιτραπεί αυτή ή λέξη, τού έξανθρωπισμού του, είναι πριν άπ' όλα μιá ριζική μεταρρύθμιση τών οικονομικών του συνθηκών. Τó ζήτημα τού ψωμιού είναι γι' αυτόν δικαιολογημένα τó πρώτο ζήτημα, γιατί ό Άριστοτέλης, τóχει ήδη παρατηρήσει: ό άνθρωπος, για νά σκεφτεί, για νά αισθανθεί έλεύθερα, για νά γίνει άνθρωπος, πρέπει νά απελευθερωθεί από τις προκαταλήψεις τής ύλικής ζωής. Έξ άλλου οι άσται πού κραυγάζουν τόσο έντονα ενάντια στον ύλισμό τού λαού, και πού τού κηρύσσουν τις έγκράθειες τού ιδεαλισμού, τó γνωρίζουν πολύ καλά, γιατί κηρύσσουν με τὰ λόγια, όχι με τó παράδειγμα. Τó δεύτερο ζήτημα για τó λαό είναι εκείνο τήςσχόλης μετά τήν εργασία, ό αναγκαίος όρος τής ανθρωπιάς· αλλά ψωμί καισχόλη δέν μπορούν ποτέ νά έπιτευχθούν παρά με ένα ριζικό μετασχηματισμό τής τωρινής όργάνωσης τής Κοινωνίας, πράγμα πού εξηγεί γιατί ή Έπανάσταση σπρωγμένη από μιá λογική συνέπεια τής άρχής της, γέννησε τó Σοσιαλισμό.

II. Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἔχοντας διακηρύξει τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθήκον κάθε ἀτόμου νὰ γίνῃ ἄνθρωπος, κατάληξε μὲ τὰ τελευταῖα τῆς ἐπακόλουθα στὸν Μπαμπέφ. Ὁ Μπαμπέφ, ἓνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐνεργητικούς καὶ ἀγνοὺς πολίτες ποὺ ἡ Ἐπανάσταση δημιούργησε καὶ κατόπιν σκότωσε σὲ τόσο μεγάλο ἀριθμὸ, καὶ ποῦχε τὴν τύχη νὰ ὑπολογίζῃ μεταξὺ τῶν φίλων τοῦ ἀνθρώπου σὰν τὸν Μπουοναρόττι, συνδύασε, σὲ μιὰ μοναδικὴ σύλληψη, τὶς πολιτικὲς παραδόσεις τῆς ἀρχαίας πατρίδας μὲ τὶς ἐντελῶς σύγχρονες ἰδέες μιᾶς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Βλέποντας νὰ ἐξαφανίζεται ἡ Ἐπανάσταση, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης μιᾶς ριζικῆς ἀλλαγῆς καὶ τότε πιθανὴν ἀδύνατης, στὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας, πιστὸς κατὰ τὰ ἄλλα στὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς Ἐπανάστασης, ποὺ εἶχε τελειώσει μὲ τὸ νὰ ὑποκαταστήσῃ τὴν παντοδύναμη δράση τοῦ Κράτους σὲ κάθε ἀτομικὴ πρωτοβουλία, συνέλαβε ἓνα πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ σύστημα, σύμφωνα μὲ τὸ ὄπιο ἡ πολιτεία (RES PUBLICA)* ἀφοῦ δημεύσῃ ὅλες τὶς ἀτομικὲς ἰδιοκτησίες, θὰ τὶς διαχειρίζεται πρὸς τὸ συμφέρον ὅλων, διαμοιράζοντάς τες ἐξίσου σὲ ὅλους· τὴν ἐκπαίδευση, τὴν πληροφόρηση, τὰ μέσα ἐπιβίωσης, τὶς ἀπολαύσεις καὶ ἀναγκάζοντας ὅλους χωρὶς ἐξαίρεση, σύμφωνα μὲ τὸ μέτρο τῶν δυνάμεων καὶ τῆς ἱκανότητος τοῦ καθενός, νὰ προσφέρουν ἐργασία, τόσο μυϊκὴ ὅσο καὶ πνευματικὴ. Ἡ συνωμοσία τοῦ Μπαμπέφ ἀπότυχε κι ὁ ἴδιος κατατομήθηκε μαζὶ μὲ πολλοὺς φίλους του. Ἀλλὰ τὸ ἰδεῶδες του μιᾶς σοσιαλιστικῆς πολιτείας δὲν πέθανε μαζὶ μ' αὐτὸν. Διαφυλαγμένο ἀπὸ τὸ φίλο του Μπουοναρόττι, τὸν πιὸ μεγάλο συνωμότη αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, ἡ ἰδέα ἐκείνη μεταδόθηκε ἀπ' αὐτὸν σὰν μιὰ ἱερὴ κληρονομία στὶς νέες γενιές, καὶ χάρις στὶς μυστικὲς ἐταιρεῖες ποὺ ἴδρυσε στὸ Βέλγιο καὶ τὴν Γαλλία, οἱ κομμουνιστικὲς ἰδέες θὰ καρποφορήσουν μέσα στὴ λαϊκὴ φαντασία. Θὰ βροῦν μετὰ τὸ 1830 ὡς τὸ 1848 ἱκανοὺς ἐρμηνευτὲς στοὺς Γκαμπέ καὶ Λουί Μπλάν, ποὺ θὰ θεμελιώσουν ὀριστικὰ τὸν Ἐπαναστατικὸ σοσιαλισμὸ. Ἐνα ἄλλο σοσιαλιστικὸ ρεῦμα, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπαναστατικὴ πηγὴ καὶ συγκλίνει στὸν ἴδιο στό-

* Σ.τ.Μ. Ἐδῶ φαίνεται μιὰ ἐπιστροφή στὴν κλασσικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου.

χο, αλλά μέ μέσα απόλυτα διαφορετικά, και πού τὸ ἀποκαλοῦμε ἠθελημένα δ ο γ μ α τ ι κ ὸ σ ο σ ι α λ ι σ μ ὸ, δημιουργήθηκε ἀπὸ δύο διακεκριμένους ἀνθρώπους: τοὺς Σαιν - Σιμόν. και Φουριέ. Ὁ Σαιν - Σιμονισμὸς σχολιάστηκε, ἀναπτύχτηκε μετασηματίστηκε σὰν οἰονεὶ - πρακτικὸ σύστημα, σὰν ἐκκλησία, ἀπὸ τὸν πατέρα Ἄνφαντέν, και πολλοὺς φίλους του, πού οἱ περισσότεροὶ ἔχουν γίνεϊ σήμερα τραπεζίτες και ἀνθρωποὶ τοῦ Κράτους, ἀφοσιωμένοι ἀποκλειστικά στήν Αὐτοκρατορία. Ὁ Φουριερισμὸς βρῆκε τὸν σχολιαστή του στήν «Εἰρηνική Δημοκρατία», πού ἐκδίνονταν ὡς τίς 2 Δεκεμβρίου ἀπὸ τὸν κ. Βικτώρ Κορσιντεράν.

Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν δύο σοσιαλιστικῶν συστημάτων, κατὰ τὰ ἄλλα διαφορετικῶν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, συνίσταται πρωταρχικά στήν βαθεῖα, ἐπιστημονική, δρυμύτατη κριτική πού ἔκαναν στήν τωρινή ὀργάνωση τῆς κοινωνίας, τῆς ὁποίας ἀποκάλυψαν τολμηρὰ τίς τερατώδεις ἀντιφάσεις ὀ τελικά στὸ σπουδαῖο γεγονός ὀτι ἐπιτέθηκαν ἔντονα και κλόνησαν τὸν Χριστιανισμὸ στὸ ὄνομα τῆς ἀποκατάστασης τῆς ὕλης και τῶν ἀνθρώπινων παθῶν, πού συκοφαντοῦνταν ἔνῳ ταυτόχρονα ἀσχοῦνταν τόσο καλά ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς παπάδες. Στὸν χριστιανισμὸ, οἱ Σαιν - Σιμονικοὶ θέλησαν νὰ ὀποκαταστήσουν μιὰ νέα θρησκεία, βασισμένη στήν μυστηριακή λατρεία τῆς σάρκας, μέ μιὰ νέα ἱεραρχία παπάδων, νέων ἐκμεταλλευτῶν τοῦ πλήθους ἀπὸ τὸ προνόμιο τῆς εὐφυίας, τῆς ἱκανότητος και τοῦ ταλέντου. Οἱ Φουριεριστῆς, πολὺ περισσότερο και μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ εἰλικρινὰ δημοκράτες, φαντάστηκαν τὰ φαλαστήριά τους νὰ κυβερνιοῦνται και νὰ διοικοῦνται ἀπὸ ἠγέτες, ἐκλεγμένους ἀπὸ τὴν καθολική ψῆφο, και ὀπου καθένας, σκέφτονταν, θάβρισκε ἀπὸ μόνος του τὴν ἔργασία του και τὴν θέση του, σύμφωνα μέ τὴν φύση τῶν παθῶν του. — Τὰ σφάλματα τοῦ Σαιν - Σιμονισμοῦ εἶναι πολὺ ὀρατὰ γιὰ νὰ ὀπάρχει ἀνάγκη νὰ μιλήσουμε γι' αὐτὰ. Τὸ διπλὸ πάθος τῶν Φουριεριστῶν συνίστατο πρωταρχικά στὸ ὀτι πίστευαν εἰλικρινὰ ὀτι μέ μόνη τῆ δύναμη τῆς πειθοῦς τους και τῆς εἰρηνικῆς τους προπαγάνδας, θὰ κατορθωναν νὰ ἀγγίξουν τίς καρδιές τῶν πλουσίων, σὲ σημεῖο πού θὰ κατέληγαν νὰ ἐναποθέσουν μόνοι τους τὸ πλεόνασμα τοῦ πλούτου τους στὶς πόρτες τῶν φαλαστήριων τους· και κατὰ δεύτερο λόγιο, στὸ ὀτι φαντάζονταν ὀτι μποροῦσε κανεὶς θεωρητικά, ἐκ τῶν προτέρων, νὰ κατασκευάσει ἔνα κοινωνικὸ παράδεισο, ὀπου θὰ μποροῦσε νὰ κοιμηθεῖ ὀλη ἠ μέλλοντική ἀνθρωπότητα. Δέν

κατάλαβαν ότι μπορούμε κάλλιστα να εξαγγείλουμε τις μεγάλες αρχές της μελλοντικής της ανάπτυξης, αλλά ότι θφείλουμε να αφήσουμε στις έμπειρές του μέλλοντος την πρακτική πραγματοποίηση αυτών των αρχών.

Γενικά, ή ρύθμιση ήταν το κοινό πάθος όλων των σοσιαλιστών πριν από το 1848, εκτός από έναν: ο Γκαμπέ, ο Λουί Μπλάν, οι Φουριεριστές, οι Σαιν - Σιμονικοί, είχαν όλοι το πάθος να δασκαλέψουν και να οργανώσουν το μέλλον, όλοι ήταν λίγο - πολύ α υ τ α ρ χ ι κ ο ι .

Άλλά να πού εμφανίστηκε ο Προυντόν: γιός ενός χωρικού, και στην πραγματικότητα και από ένστικτο εκατό φορές πιο επαναστάτης απ' όλους τους δογματικούς και άστούς σοσιαλιστές, εξαπέλυσε μία κριτική έξισου θαθεία και διαπεραστική όσο κι ανέλεκτη για να καταστρέψει όλα τα συστήματά τους. Αντιπαραθέτοντας την έλευθερία στην έξουσία, ενάντια σ' αυτούς τους κρατικούς σοσιαλιστές, αυτοανακηρύχτηκε τολμηρά άναρχικός, και σέ πείσμα του άθείσμου τους ή του πανθείσμου τους, είχε το θάρρος να όνομαστεί άπλως άθεος, ή μάλλον μαζί με τον Αϊγουστο Κόντ, θ ε τ ι κ ι σ τ ή ς .

Ο σοσιαλισμός, θεμελιωμένος πάνω στην έλευθερία τόσο στην άτομική όσο και τή συλλογική και πάνω στην αυθόρμητη δράση των έλευθέρων συνεταιρισμών, μή υπακούοντας σ' άλλους νόμους από τους γενικούς νόμους της κοινωνικής οίκονομίας, πούχουν άνακαλυφθεί ή πού πρόκειται ν' άνακαλυφθούν από την έπιστήμη, πέρα από κάθε κυβερνητική ρύθμιση και κάθε προστασία του Κράτους, υποτάσσοντας κατά τ' άλλα την πολιτική στα οίκονομικά διανοητικά και ήθικά συμφέροντα της κοινωνίας, θάπρεπε άργότερα και σαν άναγκαία συνέπεια να καταλήξει στο φεντεραλισμό.*

Αυτή ήταν ή κατάσταση της κοινωνικής έπιστήμης πριν από το 1848. Η πολεμική των περιοδικών, των προκηρύξεων και των σοσιαλιστικών φυλλαδίων έφερε μία μάζα νέων ιδεών στους κόλπους των εργαζόμενων τάξεων: διαποτίστηκαν απ' αυτές κι όταν ξέσπασε ή επανάσταση του 1848, ο σοσιαλισμός εκδηλώθηκε σά μία δύναμη.

Ο σοσιαλισμός, έχουμε πεί, ήταν το τελευταίο τέκνο της μεγάλης Έπανάστασης: αλλά πριν γεννηθεί, έδωσε φώς σέ ένα πιο άμεσο κληρονόμο, τον πρωτότοκό του, το πολυαγαπημένο τέκνο των Ροβεσπιέρων και των Σαιν - Ζύστ:

* Σ.τ.Μ. Το Όμοσπονδιακό σύστημα

τὸν καθαρὸν ρεπουμπλικανισμό, χωρὶς
 πρόσμιξη σοσιαλιστικῶν ιδεῶν, ἀνανεωμένο ἀπὸ τὴν ἀρχαι-
 ότητα καὶ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὶς ἡρωϊκὰς παραδόσεις τῶν
 μεγάλων πολιτῶν τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ρώμης. Πολὺ λι-
 γώτερο ἀνθρωπιστικὸς ἀπὸ τὸν σοσιαλισμό, ἀγνοοῦσε σχε-
 δὸν τὸν ἄνθρωπο καὶ δὲν ἀναγνώριζε παρὰ μόνον τὸν πο-
 λίτη* καὶ ἐνῶ ὁ σοσιαλισμὸς ἐπιζητεῖ νὰ θεμελιώσῃ μιὰ
 πολιτεΐα ἀνθρώπων, αὐτὸς δὲν θέλει παρὰ
 μιὰ πολιτεία πολιτῶν, καὶ αὐτοὶ οἱ πολῖτες
 πρέπει, ὅπως στὰ συντάγματα ποὺ ἀκαλούθησαν, σὰ φυσικὴ
 καὶ ἀναγκαία συνέπεια, τὸ σύνταγμα τοῦ 1793 (ἀπὸ τὴ στιγ-
 μὴ ποὺ αὐτὸ, ἀφοῦ δίστασε γιὰ λίγο, κατέληξε ν' ἀγνοῆσῃ
 ἔξυπνα τὸ κοινωνικὸ ζήτημα), πρέπει σὰν ἐνεργοὶ
 πολῖτες, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ ἔκφραση τῆς
 Συντακτικῆς, νὰ θεμελιώσουν τὸ πολιτικὸ τους προνόμιο
 πάνω στὴν ἐκμετάλλευσή τῆς ἐργασίας τῶν παθητι-
 κῶν πολιτῶν. Ὁ πολιτικὸς ρεπουμπλικανὸς, κατὰ
 τ' ἄλλα, δὲν εἶναι καθόλου ἢ τοῦλάχιστον πρέπει νὰ θεω-
 ρεῖται: ὅτι δὲν εἶναι ἐγωιστῆς γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ ὀφεί-
 λει νάβῃ γιὰ τὴν πατρίδα, πρέπει νὰ τὴ θάβῃ μέσα στὴ
 λεύτερη καρδιά του, πάνω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἀπ' ὅλα τὰ ἔ-
 τοιμα, ὅλα τὰ ἔθνη τοῦ κόσμου καὶ ὀλόκληρη τὴν ἀνθρω-
 πότητα. Κατὰ συνέπεια θὰ ἀγνοεῖ πάντα τὴν διεθνῆ δικαιο-
 σύνη* σ' ὅλες τὶς διαμάχες, εἴτε ἡ πατρίδα του ἔχει ἄδικο
 εἴτε δίκιο, θὰ τῆς δώσει πάντοτε τὸ προβάδισμα, θὰ θέλει
 αὐτὴ νὰ κυριαρχεῖ πάντα καὶ νὰ συντρίβῃ τὰ ξένα ἔθνη μὲ
 τὴν δύναμη καὶ τὴν δόξα τῆς. Θὰ γίνῃ μὲ μιὰ νέα τάση κα-
 τακτητικὸς, μολονότι ἡ ἐμπειρία τῶν αἰώνων τοῦχει δείξει
 καλὰ ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ θρίαμβοὶ καταλήγουν μοιραία στὸν
 καισαρισμό. Ὁ σοσιαλιστῆς ρεπουμπλικανὸς ἀπεχθάνεται τὸ
 μεγαλεῖο, τὴν ἰσχὺ καὶ τὴν στρατιωτικὴ δόξα τοῦ Κρά-
 τος, προτιμᾷ ἀπ' αὐτὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐημερία.
 Ὁ Φεντεραλιστῆς στὸ ἐσωτερικόν, θέλει τὴν διεθνῆ συνο-
 μοσπονδία, ἀρχικὰ μὲ βάση τὸ πνεῦμα τῆς δικαιοσύνης,
 καὶ στὴν συνέχεια γιὰτὶ εἶναι πεισμένος ὅτι ἡ οικονομικὴ
 καὶ κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ξεπερνώντας τὰ τεχνητὰ καὶ
 ἀπεχθῆ σύνορα τῶν Κρατῶν, δὲν θὰ μπορέσει νὰ πραγματοποι-
 ποιηθεῖ, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, παρὰ μὲ τὴν ἀλληλέγγυα δρά-
 ση ἄν ὄχι ὅλων, τοῦλάχιστο τοῦ πῶς μεγάλου μέρους τῶν
 ἔθνων ποὺ συγκροτοῦν σήμερα τὸν πολιτισμένο κόσμον, καὶ

* Σ.τ.Μ. REPUBLIQUE

δια δία, ἀργά ἢ γρήγορα, θὰ πρέπει νὰ καταλήξουν νὰ ἐνωθοῦν μ' αὐτήν. Ὁ ἀποκλειστικὰ πολιτικὸς ρεπουμπλικανὸς εἶναι ἕνας στρωϊκός· δὲν ἀναγνωρίζει καθόλου δικαιώματα, μόνο καθήκοντα, ἢ ὅπως στὴ πολιτεία τοῦ Μανταίνι, δὲ δέχεται παρὰ ἕνα μόνο δικαίωμα: ἐκεῖνο τῆς ἀφοσίωσης καὶ τῆς θυσίας πάντα γιὰ τὴν πατρίδα, γιὰτὶ δὲν ζεῖ παρὰ γιὰ νὰ τὴν ὑπηρετήσῃ καὶ νὰ πεθάνῃ γιὰ κείνην μὲ χαρὰ, ὅπως τὸ λέει τὸ τραγούδι ποῦ ὁ κ. Ἀλέξανδρος Δοκίμης πρόσφερε δωρεὰν στοὺς Γερμανοὺς: «Τὸ νὰ πεθάνῃς γιὰ τὴν πατρίδα, εἶναι ὁ πιὸ ὁμορφος, ὁ πιὸ ἀξιοσπεπῆς φθόνος». Ὁ σοσιαλιστὴς, ἀντίθετα, στηρίζεται στὰ θετικὰ δικαιώματά του στὴ ζωὴ καὶ σ' ὅλες τὶς ἀπολαύσεις, τόσο διακοητικὰ καὶ ἠθικὰ ὅσο καὶ φυσικὰ, τῆς ζωῆς. Ἀγαπᾷ τὴ ζωὴ καὶ θέλει νὰ τὴ ζῆσῃ πλέρια. Ἀφοῦ οἱ πεποιθήσεις του ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἑαυτοῦ του, καὶ τὰ καθήκοντά του ἀπέναντι στὴν κοινωνία συνδέονται ἀξεδιάλυτα μὲ τὰ δικαιώματά του, θὰ ζῆσῃ σύμφωνα μὲ τὴν δικαιοσύνη, σὰν τὸν Προυντόν, καὶ στὴν ἀνάγκη θὰ πεθάνῃ σὰν τὸν Μπαμπέφ· ἀλλὰ δὲν θὰ πεῖ ποτὲ ὅτι ἡ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητος πρέπει νὰ εἶναι μιὰ θυσία, οὔτε ὅτι ὁ θάνατος εἶναι τὸ πιὸ γλυκὸ πράγμα. Ἡ ἐλευθερία γιὰ τὸν πολιτικὸ ρεπουμπλικανὸ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μάταιη λέξις· εἶναι ἡ ἐλευθερία νὰ εἶναι ὁ θεληματικὸς σκλάβος, τὸ ἀφοσιωμένο θῦμα τοῦ Κράτους· πάντα πρόθυμος νὰ θυσιάσῃ τὴν δικήν του, θὰ θυσιάσῃ θεληματικὰ καὶ ἐκείνη τῶν ἄλλων. Ὁ πολιτικὸς ρεπουμπλικανισμὸς θὰ καταλήξῃ ἀναγκαστικὰ στὸν δεσποτισμὸ. Ἡ ἐλευθερία ἐνωμένη μὲ τὴν εὐημερία καὶ παράγοντας τὴν ἀνθρωπιά ὅλων μὲ τὴν ἀνθρωπιά τοῦ καθενός, εἶναι γιὰ τὸν σοσιαλιστὴ ρεπουμπλικανὸ τὸ πᾶν, ἐνῶ τὸ Κράτος δὲν εἶναι σὰ μάτια τοῦ παρὰ ἕνα ὄργανο, ἕνας ὑπηρετὴς τῆς εὐημερίας του καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενός. Ὁ σοσιαλιστὴς διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀστὸ ἀπὸ τὴν δικαιοσύνη, μὴν ἀξιῶντας γιὰ τὸν ἑαυτὸ του παρὰ μόνον τὸν πραγματικὸ καρπὸ τῆς ἐργασίας του· διακρίνεται ἀπὸ τὸν ἀποκλειστικὸ ρεπουμπλικανὸ, μὲ τὸν εἰλικρινὴ καὶ ἀνθρώπινον ἐγωισμὸ, ζῶντας ἀνοιχτὰ καὶ ἀπερίφραστα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ γνωρίζοντας ὅτι ὅταν τὸ κάνει σὺμφωνὰ μὲ τὴν δικαιοσύνη, ὑπηρετεῖ ὁλόκληρη τὴν κοινωνία, καὶ ὅτι ὑπηρετώντας τὴν, ὑπηρετεῖ τὸν ἴδιον ἑαυτὸ του. Ὁ ρεπουμπλικανὸς εἶναι ἄκαμπος, καὶ συχνὰ σκληρὸς μὲ τὸν πατριωτισμὸ — ὅπως ὁ παπᾶς μὲ τὴν ἐλευθερία. Ὁ σοσιαλιστὴς εἶναι φυσιολογικός, μετριο-

παθής πατριώτης, αλλά, αντίθετα πάντα πολύ ανθρώπινος. — Με μιὰ λέξη, ανάμεσα στον ρεπουμπλικανό σοσιαλιστή και τον πολιτικό ρεπουμπλικανό, υπάρχει μιὰ άβυσσος: ο ένας σαν μισο-θρησκευτικό δημιούργημα, ανήκει στο παρελθόν: ο άλλος, θετικιστής ή άθεος, ανήκει στο μέλλον.

Αυτός ο ανταγωνισμός είδε πλήρως τὸ φῶς στὸ 1848. Ἀπὸ τίς πρώτες ὥρες τῆς ἐπανάστασης, δὲν γίνονταν καθόλου ἀντιληπτές οἱ ἰδέες τους, ὅλα τὰ ἐνστικτά τους τοὺς καθοδηγοῦσαν κατὰ ἐντελῶς διαφορετικούς τρόπους. Ὁλος ὁ καιρὸς ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο ἢ τὸν Ἰούνιο, πέρασε μέσα σὲ διελκυστίνδες ποὺ, μεταφέροντας τὸν ἐμφύλιον πόλεμον στὸ στρατόπεδο τῶν ἐπαναστατῶν, παραλύοντας τίς δυνάμεις τους, ἔπρεπε φυσιολογικά νὰ προσφέρουν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπωφεληθεῖ στὴν συμμαχία, ποὺ κατὰ τὰλλα εἶχε γίνει φοβερή, ὅλων τῶν ἀποχρώσεων τῆς ἀντίδρασης, ποὺ στὸ ἐξῆς συνενώθηκαν καὶ συγχωνεύτηκαν σ' ἓνα μόνο κόμμα ἀπὸ φόβο. Τὸν Ἰούνιο, οἱ ρεπουμπλικανοὶ ἐνώθηκαν μὲ τὴν σειρά τους μὲ τὴν ἀντίδραση γιὰ νὰ συντρίψουν τοὺς σοσιαλιστές. Πίστεψαν ὅτι εἶχαν κερδίσει τὴν νίκη καὶ ἐσπρωξαν στὴν άβυσσο τὴν πολυαγαπημένη τους δημοκρατία. Ὁ Στρατηγὸς Καβαινιάκ, ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς τιμῆς τῆς σημαίας ἐνάντια στὴν ἐπανάσταση, ἔγινε ὁ πρόδρομος τοῦ Ναπολέοντα III. Ὁλος ὁ κόσμος τὸ κατάλαβε τότε, ἂν ὄχι στὴν Γαλλία, τοῦλάχιστον ὅπουδήποτε ἄλλου, γιὰτὶ αὐτὴ ἡ ἀπεχθὴς νίκη τῶν ρεπουμπλικανῶν ἐνάντια στοὺς ἐργάτες τοῦ Παριζιοῦ, γιερτάστηκε σὰ μεγάλος θρίαμβος ἀπ' ὅλες τίς ἀλλῆς τῆς Εὐρώπης καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ τῶν Πρωσικῶν φρουρῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς στρατηγούς τους, ἔσπευσαν νὰ στείλουν ἀδελφικούς χαιρετισμούς στὸν στρατηγὸ Καβαινιάκ.

Κατατρομαγμένη ἀπὸ τὸ κόκκινο φάντασμα, ἡ Μπουρζουαζία τῆς Εὐρώπης ἀρέθηκε νὰ πέσει στὴν πιὸ ἀπόλυτη δουλικότητα. Μνησίκακη, καὶ φιλελεύθερη ἀπὸ τὴν φύση της, δὲν λατρεύει τὸ στρατιωτικὸ καθεστῶς, ἀλλὰ τὸ προτιμᾷ μπροστὰ στοὺς ἀπειλητικούς κινδύνους μᾶς λαϊκῆς χειραφέτησης. Ἐχοντας θυσιάσει τὴν ἀξιοπρέπεία της μ' ὅλες τίς ἐνδοξες κατακτήσεις τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, πίστεψε τοῦλάχιστον ὅτι εἶχε ἐξαγοράσει τὴν εἰρήνη καὶ τὴν ἡρεμία γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν δοσοληψιῶν της: «Θυσιάζουμε τὴ λευτεριά μας», φαινόταν νὰ λέει στοὺς παντοδύναμους στρατιωτικούς ποὺ ἐμφανίστηκαν ἐκ νέου πάνω στὰ ἐρείπια

αὐτῆς τῆς τρίτης ἐπανάστασης, ἀφήστε μας μὲ τὴν σειρά σας νὰ ἐκμεταλλευτοῦμε ἥσυχά τὴν ἐργασία τῶν λαϊκῶν μαζῶν, καὶ προστατέψτε μας ἐναντία στὶς ἀξιώσεις τους, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐμφανίζονται νόμιμα στὴν θεωρία, μὰ ποὺ, ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῶν συμφερόντων μας, εἶναι ἀπεχθεῖς. Τοὺς ὑποσχέθηκαν τὰ πάντα, κράτησαν ἀκόμη καὶ τὸν λόγο τους. Γιατὶ λοιπὸν ἡ μπουρζουαζία, ὅλη ἡ μπουρζουαζία τῆς Εὐρώπης, εἶναι σήμερα γενικὰ δυσαρεστημένη;

Δὲν εἶχε καθόλου ὑπολογίσει ὅτι τὸ στρατιωτικὸ καθεστῶς κοστίζει ἀκριβὰ, ὅτι ἤδη ἀπὸ μόνη τὴν ἐσωτερικὴ του ὀργάνωση, παραλύει, ἀναστατώνει, ἐρειπώνει τὰ ἔθνη καὶ ὅτι, ἐπὶ πλεόν, ὑπακούοντας σὲ μιὰ δική του λογικὴ ποὺ δὲν τὴν ἐγκαταλείπει ποτέ, ἔχει σὰν ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τὸ ν π ὅ λ ε μ ο᾽ πόλεμοι δυναστικοί, πόλεμοι γιὰ λόγους τιμῆς, πόλεμοι κατὰκτησης ἢ ἀποκατάστασης τῶν φυσικῶν συνόρων, πόλεμοι ἰσορροπίας — καταστροφή καὶ συνεχῆς καταδρόχθιση Κρατῶν ἀπὸ Κράτη, ποταμοὶ ἀνθρώπινου αἵματος, ἐρειπωμένους πόλεις, ἐρημώσεις ὀδοκλήρων ἐπαρχιῶν — καὶ ὅλα γιὰ νὰ ἰκανοποιηθεῖ ἡ φιλοδοξία τῶν πριγκιπῶν καὶ τῶν εὐνοουμένων τους, γιὰ νὰ πλουτίσουν, γιὰ νὰ καταλάβουν, γιὰ νὰ πειθαρχήσουν τοὺς πληθυσμοὺς καὶ γιὰ νὰ γεμίσουν τὴν ἱστορία.

Τώρα ἡ μπουρζουαζία τὸ καταλαβαίνει, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι δυσαρεστημένη ἀπὸ τὸ καθεστῶς ποὺ ἔχει τόσο πολὺ συνεισφέρει στὴ δημιουργία του. Τὸ ἐγκαταλείπει ἄλλὰ τί θὰ βάλει στὴν θέση αὐτοῦ ποὺ ὑπάρχει;

Ἡ συνταγματικὴ μοναρχία ἔχει φάει τὰ φριμά της, καὶ ἐξ ἄλλου δὲν εἶχε ποτέ εὐδοκιμήσει ὑπερβολικὰ στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη· ἀκόμη καὶ στὴν Ἀγγλία, αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ λίκνο τοῦ σύγχρονου συνταγματικισμοῦ, χτυπημένο σήμερα θανάσιμα ἀπὸ τὴν δημοκρατία ποὺ ἀνεβαίνει, κλυδωνίζεται, καταρρέει καὶ δὲν θάναί σύντομα σὲ θέση νὰ κρατήσῃ τὸ ἀνερχόμενον ρεῦμα τῶν λαϊκῶν παθῶν καὶ ἀπαιτήσεων.

Ἡ προεδρικὴ πολιτεία; Ἀλλὰ μιὰ προεδρικὴ πολιτεία πολιτικὴ μονάχα, ἢ δημοκρατικὴ καὶ κοινωνικὴ; Εἶναι ὁ κόσμος σήμερα ἀκόμα σοσιαλιστής; Ναι, περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

Αὐτὸ ποὺ ὑπέκυψε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1848, δὲν ἦταν ὁ σοσιαλισμὸς γενικὰ, ἦταν μόνον ὁ σ ο σ ι α λ ι σ μ ὸ ς τ ο ὗ Κ ρ ά τ ο υ ς, ὁ αὐταρχικὸς καὶ ρυθμιστικὸς σοσιαλισμὸς, αὐτὸς ποῦχε πιστέψει, ἐλπίζει, ὅτι ἡ πλήρης ἰκανοποίηση στὶς ἀνάγκες καὶ στὶς δίκαιες βλέψεις τῶν ἐργατι-

κῶν τάξεων ἐπρόκειτο νὰ δοθεῖ ἀπὸ τὸ Κράτος κι ὅτι αὐτό, ὀπλισμένο μὲ τὴν πληρεξουσιότητά του, ἐπρόκειτο καὶ μποροῦσε νὰ ἐγκαινιάσει μιὰ νέα κοινωνικὴ τάξη. Δὲν ἦταν ἐπομένως ὁ σοσιαλισμὸς ποὺ πέθανε τὸν Ἰούνιο, ἦταν ἀντίθετα τὸ Κράτος ποὺ κηρύχτηκε χρεωκοπημένο μπροστὰ στὸ Σοσιαλισμὸ, καὶ ποὺ, ἀφοῦ ἀναγορεύτηκε ἀνίκανο νὰ ἐκπληρώσει τὸ χρέος ποὺ εἶχε ἀναλάβει ἀπέναντί του, προσπάθησε νὰ τὸν σκοτώσει γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ μὲ τὸν πιὸ εὐκολο τρόπο ἀπ' αὐτὸ τὸ χρέος. Δὲν πέτυχε νὰ τὸν σκοτώσει, ἀλλὰ (ἀντίθετα) σκότωσε τὴν πίστη ποὺ ὁ σοσιαλισμὸς εἶχε σ' αὐτὸ καὶ ἐκμηδένισε ταυτόχρονα ὅλες τὶς θεωρίες τοῦ αὐταρχικοῦ ἢ δογματικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ μὲν, ὅπως «ἡ Ἰκαρία» τοῦ Γκαμπέ καὶ ἡ «Ὁργάνωση τῆς ἐργασίας» τοῦ κ. Λουὶ Μπλάν, εἶχαν συμβουλεύσει τὸ Λαὸ νὰ στηρίζεται γιὰ ὅλα τὰ πράγματα στὸ Κράτος, ἐνῶ οἱ δὲ ἀπόδειξαν τὴν μηδαμινότητά τους μὲ μιὰ σειρά γελοίων πειραμάτων. Ἀκόμη καὶ ἡ τράπεζα τοῦ Προυντόν, ποὺ σὲ ποῖο εὐνοϊκὸς συνθήκες θὰ εὐημεροῦσε, συντριμμένη ἀπὸ τὴν ἀντιπάθεια καὶ τὴ γενικὴ ἐχθρότητα τῶν ἀστῶν, ὑπέκυψε.

Ὁ σοσιαλισμὸς ἔχασε αὐτὴν τὴν πρώτη μάχη γιὰ ἕναν πολὺ ἀπλὸ λόγος: ἦταν πλούσιος σὲ ἀρνητικὰ ἔνστικτα καὶ θεωρητικὲς ἰδέες ἐνάντια στὸ προνόμιον ἀλλὰ στεροῦνταν ἀκόμη ἀπόλυτα θετικὲς καὶ πρακτικὲς ἰδέες, ποὺ ἦταν ἀναγκαῖες γιὰ νὰ μπορέσει νὰ οἰκοδομήσει, πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ ἀστικοῦ συστήματος, ἕνα νέο σύστημα: ἐκεῖνο τῆς λαϊκῆς δικαιοσύνης. Οἱ ἐργάτες ποὺ ἀγωνίστηκαν τὸν Ἰούνιο γιὰ τὴν χειραφέτηση τοῦ Λαοῦ, ἦταν ἐνωμένοι ἀπὸ ἔνστικτο, ὄχι ἀπὸ ἰδέες — κι οἱ συγκεκριμένες ἰδέες ποὺ εἶχαν, σχηματίζαν ἕνα πύργο τῆς Βαβέλ, ἕνα χάος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν μποροῦσε νὰ βγεῖ τίποτα. Αὐτὴ ἦταν ἡ πρωταρχικὴ αἰτία τῆς ἥττας τους. Πρέπει ἀπ' αὐτὸ ν' ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸ μέλλον καὶ γιὰ τὴν τωρινὴ δύναμη τοῦ σοσιαλισμοῦ; Ὁ Χριστιανισμὸς ποὺ εἶχε δώσει στὸν ἑαυτὸ του σὴν ἀντικείμενο τὴν θεμελίωση τοῦ βασιλείου τῆς δικαιοσύνης στὸν οὐρανὸ, χρειάστηκε πολλοὺς αἰῶνες γιὰ νὰ θριαμβεύσει στὴν Εὐρώπη. Πρέπει, λοιπόν, νὰ ἐκπλαγοῦμε μετὰ ἀπ' αὐτὸ γιὰ τὸ ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς, ποὺ ἔχει θέσει στὸν ἑαυτὸ του ἕνα πρόβλημα κατὰ τὰ ἄλλα πολὺ πιὸ δύσκολο, ἐκεῖνο τῆς οἰκοδόμησής τῆς δικαιοσύνης πάνω στὴ γῆ, δὲ θριαμβεύσει σὲ μερικὰ χρόνια;

Εἶναι ἀνάγκη, κύριοι, ν' ἀποδείξουμε ὅτι ὁ σοσιαλι-

σμός δέν είναι νεκρός; Για νά βεβαιωθοῦμε γι' αὐτό, δέν χρειάζεται παρά νά στρέψουμε τά μάτια μας σ' αὐτό πού συμβαίνει σήμερα σ' ὅλοκληρη τήν Εὐρώπη. Πίσω ἀπ' ὅλες τίς διπλωματικές σπερμολογίες κι ὅλους τοὺς πολεμικοὺς θορύβους πού γεμίζουν τήν Εὐρώπη μετὰ τὸ 1852, ποιό σοβαρὸ πρόβλημα ἔχει τεθεῖ σ' ὅλες τίς χώρες, πού νά μὴν εἶναι τὸ κοινωνικὸ ζήτημα; Εἶναι ὁ μέγας ἀγνωστος πού ὅλος ὁ κόσμος αἰσθάνεται τήν παρουσία του, πού κάνει τὸν καθένα νά τρέμει καί γιὰ τὸν ὅποιο δμως κανεὶς δέν τολμᾷ νά μιλήσει... Ἀλλὰ μιλάει γιὰ τὸν ἑαυτό του καί πάντα πιδ δυνατά! Οἱ ἐργατικές συνεταιριστικὲς ἐνώσεις, αὐτὲς οἱ τράπεζες ἀμοιβαίας βοηθείας καί πίστωσης στήν ἐργασία, αὐτὰ τὰ συνδικάτα κι αὐτὴ ἡ Διεθνὴς Λίγκα τῶν ἐργαζόμενων ὅλων τῶν χωρῶν, ὅλο αὐτὸ τὸ ἀνερχόμενο κίνημα τῶν ἐργαζόμενων στήν Ἀγγλία, στήν Γαλλία, στὸ Βέλγιο, στήν Γερμανία, στήν Ἰταλία, καί στήν Ἑλβετία, δέν ἀποδείχνει ὅτι δέν ἔχουν καθόλου ἐγκαταλείψει τὸν στόχο τους, οὔτε ἔχουν χάσει τήν πίστη τους στήν προσηχὴ χειραφέτηση, κι ὅτι ταυτόχρονα ἔχουν καταλάβει πῶς γιὰ νά πλησιάσουν τὴν ὥρα τῆς ἀπολύτρωσής τους, δέν πρέπει νά ὑπολογίζουσι πιά στὰ Κράτη, οὔτε στήν λίγοπολὺ ὑποκριτικὴ συνδρομὴ τῶν προνομιούχων τάξεων, ἀλλὰ στοὺς ἑαυτοὺς τους καί στὶς ἀνεξάρτητες, ἐντελῶς αὐθόρμητες ἐνώσεις τους;

Στὴν πλειοψηφία τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης αὐτὸ τὸ κίνημα πού φαινομενικὰ τουλάχιστο εἶναι ξένο πρὸς τὴν πολιτικὴ, διατηρεῖ ἀκόμα ἓνα χαρακτήρα ἀποκλειστικὰ οικονομικὸ καί, γιὰ νά τὸ ποῦμε ἔτσι, ἰδιωτικὸ. Ἀλλὰ στήν Ἀγγλία, ἔχει τεθεῖ ἤδη τετραγωνικὰ πάνω στὸ καυτὸ τετραγὼν τῆς πολιτικῆς καί, ὀργανωμένο σὲ μιὰ φοβερὴ λίγκα, τὴν «Λίγκα τῆς Μεταρρύθμισης», ἔχει ἤδη πετύχει μιὰ μεγάλη νίκη ἐνάντια στὸ πολιτικὰ ὀργανωμένο προνόμιο τῆς ἀριστοκρατίας καί τῆς ἀνώτερης μπουρζουαζίας. Μὲ μιὰ ὑπομονὴ καί μιὰ πρακτικὴ συνέπεια γνῆρα ἀγγλική, ἡ Μεταρρυθμιστικὴ Λίγκα ἔχει χαράξει γιὰ τὸν ἑαυτό της ἓνα σχέδιο ἐκστρατείας, δέν ἀπηυδίζει μὲ τίποτα, δέν τρομάζει καί δέν σταματᾷ μπροστὰ σὲ κανένα ἐμπόδιο. «Σὲ δέκα χρόνια τὸ ἀργότερο», λέγε, «ὑποθέτοντας καί τὰ πιδ μεγάλα ἐμπόδια, θάχασιμε τὴν καθολικὴ ψήφο, καί τότε...», τότε θά κάνουν τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση!

Στὴν Γαλλία, ὅπως καί στήν Γερμανία, προχωρώντας σιωπηρὰ διαμέσου τῆς ὁδοῦ τῶν ἰδιωτικῶν οικονομ-

κῶν ἐνώσεων, ὁ σοσιαλισμὸς ἔχει ἤδη φτάσει σὲ τέτοιο ὑψηλὸ βαθμὸ δυνάμει μέσα στὶς ἐργαζόμενες τάξεις, ὥστε ὁ Ναπολέων III ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, καὶ ὁ κόμης Βίσμαρκ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀρχίζουν νὰ ζητοῦν τὴν συμμαχία του. Ὅπου νᾶναι στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἰσπανία, μετὰ τὸ ἀξιοθρήνητο φιάσκο ὅλων τῶν πολιτικῶν κομμάτων, καὶ ἂν ληφτεῖ ὑπόψη ἡ τρομακτικὴ ἀθλιότητα ὅπου καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη βρίσκονταν βουτηγμένες, κάθε ἄλλο ζήτημα τείνει σύντομα νὰ χαθεῖ μέσ' τὸ οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ζήτημα. Στὴ Ρωσία καὶ τὴν Πολωνία ὑπάρχει στὸ βάθος κανένα ἄλλο ζήτημα; Εἶναι αὐτὸ ποὺ ἔρχεται νὰ γκρεμίσει τίς τελευταῖες ἐλπίδες τῆς παλιᾶς ἱστορικῆς Πολωνίας τῶν εὐγενῶν· εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀπειλεῖ καὶ ποὺ θὰ ρημάξει τὴν ἤδη κλονισμένη ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς ἀπεχθοῦς Αὐτοκρατορίας πασῶν τῶν Ρωσιῶν. Στὴν ἴδια τὴν Ἀμερικὴ, ὁ σοσιαλισμὸς δὲν εἶδε πλήρως τὸ φῶς στὴν πρόταση ἑνὸς ἐξαιρετικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κ. Τσάρλς Σάμνερ, γεροϋσιαστῆ τῆς Βοστώνης, νὰ μοιραστοῦν οἱ γαῖες στοὺς χειραφετημένους νέγρους τῶν Κρατῶν τοῦ Νότου;

Βλέπουμε λοιπὸν, κύριοι, ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι παντοῦ καὶ ὅτι, παρὰ τὴν ἤττα του τὸν Ἰούνιο, μὲ ὑπόγεια δουλειά, ποὺ τὸν ἔχει κάνει νὰ διεισδύσει ἀργὰ στὸ βάθος τῆς πολιτικῆς ζωῆς ὅλων τῶν χωρῶν, ἔχει φτάσει στὸ σημεῖο νὰ γίνεταί αἰσθητὸς παντοῦ, ὡς ἡ λανθάνουσα δύναμις τοῦ αἰῶνα. Ἀκόμα λίγα χρόνια καὶ θὰ ἐκδηλωθεῖ ὡς μιὰ δραστήρια, φοβερὴ δύναμις.

Μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης, πολλοὶ χωρὶς νὰ γνωρίζουν καν τὴν λέξη σοσιαλισμὸς, εἶναι σήμερα, σοσιαλιστῆς, δὲν ἀναγνωρίζουν ἄλλη σημαία ἀπὸ ἡμίσην ποὺ τοὺς ἀναγγέλλει πρὶν ἀπ' ὅλα τὴν οἰκονομικὴ τους χειραφέτηση καὶ θὰ παραιτοῦνταν χίλιες φορές ἀπὸ κάθε ἄλλο αἶτημα παρὰ ἀπ' αὐτό. Δὲν εἶναι λοιπὸν παρὰ μὲ τὸν σοσιαλισμὸ ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τοὺς προσελκύσει στὸ νὰ κάνουν πολιτικὴ καὶ μάλιστα καλὴ πολιτικὴ.

Δὲν εἰπώθησαν ἀρκετὰ, κύριοι, ὥστε νὰ πειστοῦμε ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀφαιρέσουμε τὸ σοσιαλισμὸ ἀπ' τὸ πρόγραμμά μας, καὶ ὅτι δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπ' αὐτὸν χωρὶς νὰ καταδικάσουμε ὁλόκληρο τὸ ἔργο μας σὲ ἀδυναμία; Μὲ τὸ πρόγραμμά μας, διακηρυσσόμενοι δημοϋπονδιακοὶ ρεπουμπλικανοί, ἔχουμε ἀποδειχτεῖ ἀρκετὰ ἐπαναστάτες, γι' ν' ἀπομακρύνουμε ἕνα μεγάλο μέρος τῆς μπουρζουαζίας: ὅλους ἐκείνους ποὺ κερδοσκοποῦν πάνω στὴν

ἀθλιότητα και στις δυστυχίες των λαών και που έπωφελούνται ακόμη και μέσα στις μεγάλες καταστροφές που, σήμερα περισσότερο από ποτέ άλλοτε, χτυπούν τα Έθνη. "Αν αφήσουμε κατά μέρος αυτό το δραστήριο, άεικίνητο, πανούργο, κερδοσκοπικό ποσοστό της μπουρζουαζίας μας μένει ακόμα ή πλειοψηφία των ήρεμων, εργατικών άστων που κάνουν μερικές φορές το κακό, περισσότερο από αναγκαιότητα παρά από θέληση και ευχαρίστηση, και που δε θα ζητούσαν τίποτα καλλίτερο από το να βλέπουν τους έαυτούς τους άπαλλαγμένους απ' αυτή τη μοιραία αναγκαιότητα, που τους βάζει σε συνεχή έχθρότητα με τους εργατικούς πληθυσμούς, και που ταυτόχρονα τους ρημάζει. Πρέπει να το ποθούμε καθαρά, ή μικροαστική τάξη, το μικρό εμπόριο και ή μικρή βιομηχανία αρχίζουν να υποφέρουν σήμερα σχεδόν όσο και οι εργατικές τάξεις κι αν τα πράγματα ακολουθήσουν τον ίδιο δρόμο, αυτή ή σεβαστή άστική πλειοψηφία θα μπορούσε κάλλιστα από την οικονομική της θέση, να συγχυστεί σύντομα με το προλεταριάτο. Το μεγάλο εμπόριο, ή βιομηχανία και ή μεγάλη και ανέντιμη κερδοσκοπία την συντρίβουν, την καταβροχθίζουν και την σπρώχνουν στην άβυσσο. Η κατάσταση της μικροαστικής τάξης, γίνεται λοιπόν όλο και πιο επαναστατική, κι οι ιδέες της, από καιρό αντιδραστικές, ξεκαθαριζόμενες σήμερα χάρη σε τρομερά μαθήματα, πρέπει αναγκαστικά να πάρουν αντίθετη κατεύθυνση. Οι πιο έξυπνοι αρχίζουν να καταλαβαίνουν ότι δεν υπάρχει άλλη σωτηρία, για την τίμια μπουρζουαζία, παρά στη συμμαχία με τον λαό, — κι ότι το κοινωνικό ζήτημα την ένδιαφέρει το ίδιο ακριβώς όπως και το λαό.

Αυτή ή προοδευτική αλλαγή άπόψεων της μικροαστικής τάξης στην Ευρώπη, είναι ένα τόσο παρήγορο όσο και άδιαμφισβήτητο γεγονός. "Αλλά δεν πρέπει να μας έξαπατά: ή πρωτοβουλία της νέας ανάπτυξης δεν ανήκει σ' αυτήν αλλά στο λαό· στη Δύση, στους εργάτες των εργοστασίων και των πόλεων· σε μας, στη Ρωσία, στην Πολωνία, και στην πλειοψηφία των σλαβικών χωρών, στους εργάτες. Η μικροαστική τάξη έχει γίνει πολύ φοβισιάρια, πολύ δειλή, πολύ σκεπτικιστική για να πάρει μια όποιαδήποτε πρωτοβουλία· θ' άφεθεί να παρασυρθεί, αλλά δεν θα παρασύρει κανέναν· γιατί στον ίδιο χρόνο ποδναι φτωχή σε ιδέες, ή πίστη και το πάθος της λείπουν. Αυτό το πάθος που θρυμματίζει τα εμπόδια και δημιουργεί νέους κόσμους, βρίσκειται αποκλειστικά στον λαό. Έπομένως στον

λαό ἀνήκει, χωρὶς καμιά ἀμφισβήτησιν, ἡ πρωτοδικαία τῆς νέας κίνησιν. Καὶ θ' ἀφαιρούμε τὸ λαό καὶ δὲν θὰ μιλούσαμε γιὰ σοσιαλισμὸ ποῦνα ἡ νέα θρησκεία τοῦ λαοῦ!

Ἄλλ' ὁ σοσιαλισμὸς, θὰ πεῖ κανεὶς, φαίνεται ὅτι τείνει νὰ συνάψῃ συμμαχία μὲ τὸν καισαρισμὸ. Ἀρχικὰ, αὐτὸ εἶναι συκοφαντία, εἶναι ἀντίθετα ὁ καισαρισμὸς ποῦ βλέποντας νὰ υποδόσκει στὸν ὀρίζοντα ἡ ἀπειλητικὴ δύναμη τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐπιζητεῖ τίς συμπάθειές του γιὰ νὰ τίς ἐκμεταλλεῖ μὲ τὸν τρόπο του. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἕνας παραπάνω λόγος, γιὰ μᾶς, νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἐμποδίσουμε αὐτὴ τὴν τερατώδη συμμαχία, τῆς ὁποίας ἡ σύναψις θάταν χωρὶς ἀμφισβόλια ἡ πιδὸ μεγάλη δυστυχία ποῦ θὰ μπορούσε νὰ ἀπειλήσῃ τὴν ἐλευθερία τοῦ κόσμου;

Πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀκόμη καὶ πέρα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς πρακτικοὺς ὑπολογισμοὺς, γιὰτὶ ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι ἡ δ ι κ α ι ο σ ύ ν η. Ὄταν μιᾶμε γιὰ δικαιοσύνη, δὲν ἐννοοῦμε αὐτὸ ποῦ μᾶς προσφέρουν οἱ κώδικες καὶ ἡ ρωμαϊκὴ νομικὴ, θεμελιωμένα κατὰ μεγάλο μέρος στὰ γεγονότα τῆς τετελεσμένης βίας τῆς δυνάμεως, καθαρὰ γιὰτιέ-να ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ ἀπὸ τίς εὐλογίες ὁποιασδήποτε ἐκκλησίας, χριστιανικῆς ἢ εἰδωλολατρικῆς, καὶ ἀποδεκτὰ, σὰν τέτοια, σὰν ἀπόλυτες ἀρχές, τῶν ὁποίων τὰ ὑπόλοιπα δὲν εἶναι παρὰ ἡ λογικὴ ἀπαγωγὴ¹ — μιᾶμε γιὰ τὴν δικαιοσύνη ποῦ θεμελιώνεται ἀποκλειστικὰ πάνω στὴν συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, ποῦ ξαναβρίσκεται σ' ἐκεῖνη κά-θε ἀνθρώπου, ἀκόμη καὶ στὴν συνείδηση τῶν βρεφῶν, καὶ ποῦ μεταφράζεται σὲ ἀπλή ἑ ξ ί σ ω σ η.

Αὐτὴ ἡ τόσο παγκόσμια δικαιοσύνη ποῦ ὡστόσο, χά-ρη στὴν εἰσβολὴ τῆς βίας καὶ στὶς θρησκευτικὰς ἐπιδοά-σεις, δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπικρατήσῃ, οὔτε στὸν πολιτικὸν κό-σμον, οὔτε στὸν νομικὸν κόσμον, οὔτε στὸν οικονομικὸν κόσμον, πρέπει νὰ χρησιμέψῃ σὰν βάση γιὰ ἕνα νέο κόσμον. Χωρὶς

1. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου ἐμφα-νίζει μιὰ πλήρη ὁμοιότητα μὲ τὴν θεολογία αὐτὲς οἱ δύο ἐπιστήμες ξεκινοῦν ἐξίσου, ἢ μιὰ ἀπὸ ἕνα πραγματικὸ ἀλλὰ ἄδικο γεγονός: τὴν ἰδιοποίησιν μὲ τὴν βία, τὴν κατάκτη-σιν ἢ ἄλλη ἀπὸ ἕνα γεγονός μυθικὸ καὶ παράλογο: τὴν θεῖα ἀποκάλυψιν, σὰν μιὰ ἀπόλυτη ἀρχή, καὶ θεμελιωμέ-νες πάνω σ' αὐτὸ τὸν παραλογισμὸ ἢ σ' αὐτὴ τὴν ἀδικία, καταφεύγουν κι οἱ δύο στὴν πιδὸ αὐστηρὴ λογικὴ, γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν ἐδῶ ἕνα θεολογικὸν σύστημα κι ἐκεῖ ἕνα νο-μικὸν σύστημα.

αυτήν δὲν ὑπάρχει καθόλου ἐλευθερία, καθόλου δημοκρατία, καθόλου εὐημερία, καθόλου εἰρήνη. Πρέπει ἐπομένως νὰ πρυτανεύσει σ' ὅλα τὰ ψηφίσματά μας, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ συνεισφέρουμε ἀποτελεσματικὰ στὴν ἐγκαθίδρυση τῆς εἰρήνης.

Αὐτὴ ἡ δικαιοσύνη μᾶς ἐπιτάσσει νὰ πάρουμε στὰ χέρια μας τὴν ὑπόθεση τοῦ λαοῦ, ποὺ ὡς αὐτὴ τῆ στιγμὴ εἶναι τόσο φοβερὰ κακομεταχειρισμένος, καὶ νὰ τὴ διεκδικήσουμε γι' αὐτόν, μὲ τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία, τὴν οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ χειραφέτηση.

Δὲν σᾶς προτείνουμε, κύρια, αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ σοσιαλιστικὸ σύστημα. Αὐτὸ ποὺ σᾶς ζητᾶμε, εἶναι νὰ διακηρύξουμε ἐκ νέου αὐτὴ τὴν μεγάλη ἀρχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης: κάθε ἄνθρωπος πρέπει νὰ χεῖ τὰ ὕλικά καὶ ἠθικά μέσα ν' ἀναπτύξει ὅλη τὴν ἀνθρωπιά του, ἀρχὴ ποὺ μεταφράζεται, γιὰ μᾶς στὸ ἀκόλουθο πρόβλημα:

Νὰ ὀργανώσουμε τὴν κοινωνία μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε κάθε ἄτομο, ἄνδρας ἢ γυναῖκα, ποῦρχειται στὴν ζωὴ, νὰ μπορεῖ νὰ βρῖσκει τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν διαφορῶν ἱκανοτήτων του καὶ γιὰ τὴν ἀξιοποίησή τους ἀπὸ τὴν ἐργασία του· νὰ ὀργανώσουμε μιὰ κοινωνία ποῦ, καθιστώντας γιὰ κάθε ἄτομο, ὅποιο καὶ νᾶναι, ἀδύνατη τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ἄλλου, δὲν ἀφήνει κανένα νὰ συμμετάσχει στὴν ἀπόλαυση τοῦ κοινωνικοῦ πλοῦτου, ποὺ δὲν παράγεται· στὴν πραγματικότητά παρα ἀπὸ τὴν ἐργασία, παρά μόνο ἐφόσον θᾶχει συνεισφέρει ἄμεσα στὴν παραγωγὴ του μὲ τὴν δικὴ του ἐργασία.

Ἡ πλήρης ὕλοποίηση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος θᾶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἔργο τῶν αἰῶνων. Ἄλλ' ἡ ἱστορία τὸ ἔχει θέσει καὶ δὲν θᾶ μπορέσουμε στὸ ἐξῆς νὰ τὸ παραγνωρίσουμε, χωρὶς νὰ καταδικάσουμε τὸν ἑαυτὸ μας σὲ πλήρη ἀδυναμία.

Σπεύδουμε νὰ προσθέσουμε ὅτι ἀπορρίπτουμε ἐνεργητικὰ κάθε ἀπόπειρα κοινωνικῆς ὀργάνωσης ποὺ ὄντας ξένη πρὸς τὴν πλήρη ἐλευθερία τόσο τοῦ ἀτόμου ὅσο καὶ τῶν συνεταιρισμῶν, θ' ἀπαιτοῦσε τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς ρυθμιστικῆς ἐξουσίας ὁποιασδήποτε φύσης κι ἂν εἶναι, καὶ ὅτι σ' ὄνομα αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, ποὺ ἐμεῖς ἀναγνωρίζουμε ὡς τὸ μοναδικὸ θεμέλιο καὶ τὸν μοναδικὸ νόμιμο δημιουργὸ κάθε ὀργάνωσης τόσο οικονομικῆς ὅσο καὶ πολιτικῆς, διαμαρτυροῦμαστε πάντα ἐναντία σὲ κάθε τι ποὺ θᾶ μοιάζει ἀπὸ κοντὰ ἢ ἀπὸ μακριὰ μὲ τὸν κομμουνισμὸ ἢ τὸν κρατικὸ σοσιαλισμὸ.

Τὸ μοναδικὸ πρᾶγμα ποῦ, γιὰ μᾶς, τὸ κράτος θὰ μπορέσει καὶ θὰ ὀφείλει νὰ κάνει, θάνατι νὰ τροποποιηθῆι ἀρχικὰ λίγο-λίγο τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα γιὰ νὰ φτάσουμε ὅσο τὸ δυνατὸ πρὸ σύντομα στὴν πλήρη κατάργησή του. Ἐπειδὴ τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα εἶναι μιὰ καθαρὴ δημιουργία τοῦ Κράτους, ἢ μιὰ ἀκόμη ἀπ' τὶς οὐσιώδεις προϋποθέσεις τοῦ αὐταρχικοῦ καὶ Θεϊκοῦ Κράτους, μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ καταργηθῆι ἀπὸ τὴν ἐλευθερία μέσα στὸ Κράτος — πρᾶγμα ποῦ σημαίνει ὅτι τὸ Κράτος τὸ ἴδιο πρέπει νὰ διαλυθῆι μέσ στὴν κοινωνία, λεύτερα ὀργανωμένη σύμφωνα μὲ τὴν δικαιοσύνη. Αὐτὸ τὸ δικαίωμα πρέπει νὰ καταργηθῆι ἀναγκαστικά, κατὰ τὴ γνώμη μας, γιὰτι ὅσο θὰ ὑπάρχει ἡ κληρονομία, θὰ ὑπάρχει κληρονομικὴ ἢ οἰκονομικὴ ἀνισότητα, ὄχι ἡ φυσικὴ ἀνισότητα τῶν ἀτόμων, ἀλλ' ἡ τεχνητὴ ἀνισότητα τῶν τάξεων — κι αὐτὴ θὰ μεταφράζεται ἀναγκαστικά πάντοτε στὴν κληρονομικὴ ἀνισότητα ἀνάπτυξης καὶ κουλτούρας καὶ θὰ συνεχίζει νὰ ναι ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἐπικύρωση ὅλων τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἀμειψτήτων.

Ἡ ἰσότητά μὲ ἀφετηρία τὴν ἔναρξιν τῆς ζωῆς τοῦ καθένα, στὸ βαθμὸ ποῦ αὐτὴ ἡ ἰσότητά θὰ ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωσιν τῆς κοινωνίας, καὶ γιὰ νὰ εἶναι ὁ καθένας, ἂν γίνῃ ἀφαίρεσις τῶν διαφορετικῶν φύσεων, μόνον τὸ προϊόν τῶν ἔργων του — αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς δικαιοσύνης. Γιὰ μᾶς, μοναδικὸς κληρονόμος ὅλων ὅσων πεθαίνουν πρέπει νὰ εἶναι τὸ κοινωνικὸ κεφάλαιον ἐκπαίδευσης καὶ κατάρτισης ὅλων τῶν νηπίων καὶ τῶν δυὸ φύλων, συμπεριλαμβανόμενης καὶ τῆς συντήρησός τους, ἀπὸ τὴ γέννησίν τους ὡς τὴν ἐνηλικίωσιν. Προσθέτουμε, σὲ συνάρτησιν μὲ τοὺς Σλάβους καὶ τοὺς Ρώσους, ὅτι σὲ μᾶς ἡ κοινωνικὴ ἰδέα, θεμελιωμένη πάνω στὸ γενικὸ καὶ παραδοσιακὸ ἔνστικτον τῶν πληθυσμῶν μας, εἶναι πῶς ἡ γῆ, ὅντας ἰδιοκτησία ὅλου τοῦ λαοῦ, δὲν πρέπει νὰ κατέχεται παρὰ μόνον ἀπὸ κείνους ποῦ τὴν καλλιεργοῦν μὲ τὰ χέρια τους.

Ἔχουμε πειστῆι, κύριοι, ὅτι αὐτὴ ἡ ἀρχὴ εἶναι δίκαιη, ὅτι εἶναι μιὰ οὐσιώδης καὶ ἀναπόφευκτη προϋπόθεσις κάθε σοβαρῆς κοινωνικῆς μεταρρύθμισης καὶ ὅτι, κατὰ συνέπειαν, ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη, μὲ τὴν σειρά της, δὲν θὰ παραλείψῃ νὰ τὴν ἀποδεχθῆι καὶ νὰ τὴν ἀναγνωρίσῃ, παρ' ὅτιες τὶς δυσκολίες ποῦ θὰ ἀντιμετωπίσῃ ἢ ὑλοποίησίν της σ' ὀρισμένες χῶρας, ὅπως στὴν Γαλλίαν, γιὰ παράδειγμα,

δπου ἡ πλειοψηφία τῶν χωρικῶν ἀπολαμβάνει ἤδη τὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς, ἀλλὰ ὅπου ἀντίθετα, ἐπίσης τὸ πῶς μεγάλο μέρος αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν χωρικῶν θὰ φτάσει σύντομα νὰ μὴν κατέχει τίποτα ἐξ αἰτίας τοῦ κατακερματισμοῦ ποῦναι ἡ ἀναπόφευκτη συνέπεια τοῦ πολιτικο - οἰκονομικοῦ συστήματος ποῦ ἐπικρατεῖ σήμερα σ' αὐτὴν τὴν χώρα. Δὲν κάνουμε καμὰ πρόταση σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ὅπως γενικὰ ἀπέχουμε ἀπὸ κάθε πρόταση, σὲ συνάρτηση μ' αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης καὶ πολιτικῆς, πεπεισμένοι ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα πρέπει νὰ γίνουν στὸ περιοδικό μας ἀντικείμενο σοβαρῆς καὶ βαθειᾶς συζήτησης. — Περιοριζόμαστε λοιπὸν σήμερα νὰ σὰς προτείνουμε νὰ κάνουμε τὴν ἀκόλουθη διακήρυξη:

Πεπεισμένοι ὅτι ἡ σοβαρὴ πραγματοποίηση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς εἰρήνης στὸν κόσμον θάναί ἀδύνατη, ὅσο ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν πληθυσμῶν θὰ παραμένει ἀπογυγνυμένη ἀπὸ κάθε ἀγαθό, στερημένη ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση καὶ καταδικασμένη στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐκμηδένιση καὶ σὲ μὰ δουλεία ντὲ φάκτο ἂν ὄχι ντὲ γιοῦρε, ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη στὴν ὁποία βρίσκεται νὰ δουλεύει χωρὶς ἀνάπαυση ἢ σκόλη, παράγοντας ὅλα τὰ πλοῦτη, γιὰ τὰ ὁποῖα δοξάζεται ὁ κόσμος σήμερα καὶ κρατῶντας μόνο ἓνα τόσο μικρὸ μέρος ποῦ μόλις ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσαι τὸν ἐπισούσιο τῆς αἰῆς.

Πεπεισμένοι ὅτι γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς πληθυσμοὺς ὡς τώρα τόσο φοβερὰ κακομεταχειρισμένους ἀπὸ τοὺς αἰῶνες, τὸ ζήτημα τοῦ ψωμοῦ εἶναι ἐκεῖνο τῆς διαγοητικῆς χειραφέτησης, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνθρωπιάς.

Ὅτι ἡ ἐλευθερία χωρὶς σοσιαλισμὸ εἶναι προνόμιο, ἀδικία καὶ ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς χωρὶς ἐλευθερία εἶναι ὑποδούλωση καὶ βαρβαρότητα.

Ἡ Λίγκα διακηρύσσει ἀνοιχτὰ τὴν ἀνάγκη μᾶς ριζικῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς μεταρρύθμισης, ἔχοντας γιὰ στόχο τὴν ἀπαλλαγὴ τῆς λαϊκῆς ἐργασίας ἀπὸ τὸ ζυγὸ τοῦ κεφαλαίου καὶ τῶν ἰδιοκτητῶν, θεμελιωμένη πάνω στὴν πῶς ἀυστηρὴ δικαιοσύνη, ὄχι νομικὴ, οὔτε θεολογικὴ, οὔτε μεταφυσικὴ, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀνθρώπινη, πάνω στὴν θετικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν πῶς ἀπόλυτη ἐλευθερία.

Ἀποφασίζει ταυτόχρονα ὅτι τὸ περιοδικό της θ' ἀνοίξει πλατιὰ τίς στήλες του σ' ὅλες τίς σοβαρὲς συζητήσεις πάνω στὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ζητήματα, ἐφ' ὅσον αὐτὲς θὰ ἐμπνέονται εὐκρινὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῆς

πιό πλατειᾶς λαϊκῆς χειραφέτησης, τόσο ἀπὸ ὕλική πλευρά, ὅσο καὶ ἀπὸ πολιτικὴ καὶ διανοητικὴ ἀποψη.

Ἄφοῦ ἐκθέσαμε τίς ἰδέες μας πάνω στὸ Φεντεραλισμὸ καὶ τὸ Σοσιαλισμὸ, πιστεύουμε ὅτι πρέπει, κύριοι, νὰ σᾶς ἀπασχολήσουμε γιὰ ἓνα τρίτο ζήτημα, ποῦ νομίζουμε ὅτι εἶναι ἀξεδιάλυτα δεμένο μὲ τὰ δύο προηγούμενα, δηλ. τὸ θρησκευτικὸ ζήτημα, καὶ ζητᾶμε τὴν ἄδεια σας νὰ συνοψίσουμε ὅλες τίς ἰδέες μας γι' αὐτὸ τὸ θέμα μὲ μιὰ μόνο λέξη, ποῦ θὰ σᾶς φανεῖ ἴσως θάρραρη:

III. ΑΝΤΙΘΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Κύριοι, εἴμαστε πεπεισμένοι ὅτι κανένας μεγάλος πολιτικὸς καὶ κοινωνικὸς μετασχηματισμὸς δὲν γίνεται στὸν κόσμο, χωρὶς νὰ συνοδεύεται καὶ συχνὰ νὰ προετοιμάζεται ἀπὸ ἕνα ἀνάλογο κίνημα στὶς φιλοσοφικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἰδέες, ποῦ κατευθύνουν τὴν συνείδηση τόσο τῶν ἀτόμων ὅσο καὶ τῆς κοινωνίας.

Ἐπειδὴ ὅλες οἱ θρησκείες μὲ τοὺς θεοὺς τοὺς δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ τίποτα ἄλλο ἀπὸ δημιούργημα τῆς θρησκευτικῆς καὶ θρησκόληπτης φαντασίας τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ δὲν ἔχει φτάσει στὸ ὕψος τοῦ καθαροῦ στοχασμοῦ καὶ στὴν ἐλεύθερη σκέψη τὴν στηριζόμενη στὴν ἐπιστήμη, ὁ θρησκευτικὸς οὐρανὸς δὲν εἶναι παρὰ ἓνας καθρέφτης ὅπου ὁ ἄνθρωπος, ποῦχει ἐξυψωθεῖ ἀπὸ τὴν πίστη, ἔχει βρεῖ ἀπὸ καιρὸ τὴν εἰκόνα του, ἀλλὰ μεγενθυμένη καὶ ἀντεστραμμένη, δηλαδὴ θεοποιεμένη.

Ἡ ἱστορία τῶν θρησκειῶν. ἐκείνη τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς παρακμῆς τῶν θεῶν ποῦ ἀλληλοδιαδέχονται ὁ ἓνας τὸν ἄλλο δὲν εἶναι λοιπὸν τίποτ' ἄλλο ἀπ' τὴν ἱστορία τῆς ἀνάπτυξης τῆς συλλογικῆς εὐφυΐας καὶ συνείδησης τῶν ἀνθρώπων. Στὸ μέτρο ποῦ ἀνακαλύπτουν, εἴτε σ' αὐτούς, εἴτε πέρα ἀπ' αὐτούς τοὺς ἴδιους, μιὰ ἱκανότητα, μιὰ ὁποιαδήποτε ιδιότητα, τὴν ἀποδίδουν στοὺς θεοὺς τοὺς, ἀφοῦ τοὺς μεγαλώνουν, τοὺς διογκώζουν, πέρα ἀπὸ κάθε μέτρο, ὅπως κάνουν συνήθως τὰ νήπια, μὲ μιὰ πράξη θρησκευτικῆς φαντασίας. Ἔτσι ὥστε, χάρις σ' αὐτὴ τὴ μετριοπάθεια καὶ αὐτὴ τὴ γενναιοδωρία τῶν ἀνθρώπων, ὁ οὐρανὸς πλουτίζεται ἀπὸ τὴν ἀπογύμνωσή τῆς γῆς, καὶ κατὰ μιὰ φυσικὴ ἀναγκαιό-

τη.α. όσο πιο παλιό ο ουρανός γίνεται πλούσιος, τόσο πιο φτωχή γίνεται η ανθρωπότητα. Από τη στιγμή που έδραιώθηκε η θεότητα, ανακηρύχτηκε, φυσιολογικά, η κύρια πηγή, η δικαιειπάρχοχος όλων των πραγμάτων: Ο πραγματικός κόσμος δεν ήταν πια τίποτα, παρά μόνο διαμέσου αυτής της πηγής και έ ανθρώπος, αφού τη δημιούργησε στην άγνοιά του, έκλινε το γόνυ μπροστά της και διακηρύχτηκε δημιούργημά της, σκλάβος της. Ο χριστιανισμός είναι ακριβώς η κατ' έξοχήν θρησκεία γιατί εκθέτει και εκδηλώνει την ίδια τη φύση και την ουσία κάθε θρησκείας που είναι: η συστηματική, απόλυτη φτώχευση, η εκμηδένιση κ' η υποδούλωση της ανθρωπότητας προς όφελος της θεότητας — ύπατη αρχή όχι μόνο κάθε θρησκείας, αλλά ακόμη και κάθε μεταφυσικής, είτε θείστικης, είτε ακόμη και πανθειστικης. Ένώ ο θεός είναι το πάλν, ο πραγματικός κόσμος κι ο άνθρωπος δεν είναι τίποτα. Ένώ ο Θεός είναι η αλήθεια, η δικαιοσύνη και η άπειρη ζωή, ο άνθρωπος είναι η αὐταπάτη, η άδικία κι ο θάνατος. Ένώ ο θεός είναι ο κύριος, ο άνθρωπος είναι ο σκλάβος. Αδύναμος να βρει μόνος του το δρόμο της δικαιοσύνης και της αλήθειας, πρέπει να τις πάρει σαν μια αποκάλυψη εκ των άνω, με τη μεσολάβηση των απεσταλμένων και των εκλεκτών της θείας χάρης. Αυτός που λέει αποκάλυψη, λέει αποκαλυπτές, λέει προφήτες, λέει παπάδες, κι αυτοί από τη στιγμή που αναγκωριστούν σαν οι αντιπρόσωποι της θεότητας πάνω στη γή, σαν οι καθοδηγητές και οι υποκινητές της ανθρωπότητας στην αιώνια ζωή, παίρνουν απ' αυτό και μόνο την αποστολή να την διευθύνουν, να την κυβερνοῦν και να την διατάσσουν εδώ κάτω. Όλοι οι άνθρωποι της οφείλουν πίστη και υποταγή απόλυτη' όντας σκλάβοι του Θεού, πρέπει να ναι και σκλάβοι της Έκκλησίας και του Κράτους στον βαθμό που αυτό εὐλογοείται από την Έκκλησία. Είναι αυτό που, απ' όλες τις θρησκείες που υπάρχουν ή έχουν υπάρξει, ο χριστιανισμός μόνο τδχει καταλάβει τέλεια, και που, μεταξύ όλων των χριστιανικών αίρέσεων, ο ρωμαϊκός καθολικισμός μόνο έχει διακηρύξει και πραγματοποιήσει με άκριστη συνέπεια. Να γιατί ο χριστιανισμός είναι η απόλυτη θρησκεία, η τελευταία θρησκεία, και γιατί η αποστολική και ρωμαϊκή Έκκλησία είναι η μόνη συνεπής, νόμιμη και θεϊκή.

"Ας μὴν άρέσει λοιπόν σ' όλους τους μισοφιλοσόφους, σ' όλους τους λεγόμενους θρησκευτικούς στοχαστές: Η ύπαρξη του Θεού σημαίνει την παραίτηση απ' την ανθρώπι-

νη λογική και δικαιοσύνη, είναι ή άρνηση της ανθρώπινης ελευθερίας και καταλήγει αναγκαστικά σε μία σκλαβιά όχι μονάχα θεωρητική αλλά και πρακτική.

Αν δέ θέλουμε λοιπόν την σκλαβιά, δεν μπορούμε ούτε οφείλουμε να κάνουμε την παραμικρότερη υποχώρηση στην θεολογία, γιατί μέσα σ' αυτό το μυστικό και άκαμπτα συνεπές αλφάβητο που αρχίζει από το Α πρέπει μοιραία να φτάσουμε στο Ω κι όποιος θέλει να λατρεύσει τον Θεό, θα πρέπει να παραιτηθεί από την ανθρώπινη ελευθερία και αξιοπρέπειά του:

Ο Θεός υπάρχει, άρα ο άνθρωπος είναι δούλος.

Ο άνθρωπος είναι εύφυής, δίκαιος, ελεύθερος, άρα ο Θεός δεν υπάρχει.

Αψηφούμε τα πάντα για να θυγούμε απ' αυτό τον κύκλο και τώρα πρέπει να διαλέξουμε.

Έξ άλλου ή ιστορία μας δείχνει ότι οι παπάδες όλων των θρησκειών, εκτός από κείνους των καταδιωκόμενων εκκλησιών, υπήρξαν σύμμαχοι της τυραννίας. Κι αυτοί οι τελευταίοι οι ίδιοι, μολονότι πολεμούσαν και καταριόντουσαν τις δυνάμεις που τους καταπίεζαν, δεν πειθαρχούσαν ταυτόχρονα τους πιστούς τους, και μ' αυτό δεν προετοίμαζαν πάντα τα στοιχεία μιας νέας τυραννίας; Η διανοητική δουλεία, οποιασδήποτε φύσεως κι αν είναι, έχει πάντα σαν συνέπεια την πολιτική και κοινωνική δουλεία. Σήμερα ο Χριστιανισμός, κάτω απ' όλες τις διαφορετικές μορφές του, και μ' αυτόν ή δογματική και θεϊστική μεταφυσική, που προέρχεται απ' αυτόν, και που δεν είναι στο βάθος παρά συγκαλυμμένη θεολογία, αποτελεί χωρίς άμφιβολία το πιο φοβερό εμπόδιο στη χειραφέτηση της κοινωνίας και απόδειξη είναι ότι οι κυβερνήσεις, όλοι οι κρατιστές της Ευρώπης που δεν είναι, ούτε μεταφυσικοί, ούτε θεολόγοι, ούτε θεϊστές και πού, στο βάθος της καρδιάς τους δεν πιστεύουν ούτε στο θεό ούτε στο διάβολο, προστατεύουν με πάθος, με λύσσα τη μεταφυσική, καθώς και τη θρησκεία, οποιαδήποτε θρησκεία και να είναι, δεδομένου ότι διδάσκει, όπως όλοι το κάνουν εξάλλου, την υπομονή, την παραίτηση, την υποταγή.

Αυτή ή λύσσα, με την οποία τις υπερασπίζονται, μας αποδείχνει πως είναι αναγκαίο για μας να τις πολεμήσουμε και να τις ανατρέψουμε.

Είναι ανάγκη να θυμηθούμε, κύριοι, μέχρι ποιο σημείο οι θρησκευτικές επιδράσεις εξαχρειώνουν και διαβρώ-

ναυν τοὺς λαοὺς: Σκοτώνουν σ' αὐτοὺς τὴ λογική, τὸ κύριο ὄργανο τῆς ἀνθρώπινης χειραφέτησης, καὶ τοὺς υποβιάζουν στὴν ἡλιθιότητα, βασικὸ θεμέλιο κάθε δουλείας, γεμίζοντας τὸ πνεῦμα τους μὲ θεϊκοὺς παραλογισμοὺς. Σκοτώνουν σ' αὐτοὺς τὴν ἐνεργητικότητα τῆς ἐργασίας ποὺ εἶναι ἡ δόξα τους καὶ ἡ σωτηρία τους: γιατί ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πράξη μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος, γινόμενος δημιουργός, διαμορφώνει τὸν κόσμο του, τίς δάσεις καὶ τίς συνθήκες τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξής του καὶ κατακτᾷ ταυτόχρονα τὴν ἐλευθερία του καὶ τὴν ἀνθρωπιά του. Ἡ θρησκεία σκοτώνει σ' αὐτοὺς αὐτὴν τὴν παραγωγικὴ δύναμη, κάνοντάς τους νὰ ὑποτιμοῦν τὴν ἐπίγεια ζωὴ, μὲ προοπτικὴ μιὰ οὐράνια ὁμορφιά, καὶ παρουσιάζοντάς τους τὴν ἐργασία σὰν μιὰ κατάρρα ἢ μιὰ ἐπάξια τιμωρία καὶ τὴν ἀεργία σὰν ἓνα θεϊκὸ προνόμιο. Τοὺς σκοτώνει τὴν δικαιοσύνη, αὐτὸ τὸν αὐστηρὸ φύλακα τῆς ἀδελφocύνης καὶ αὐτὴ τὴν κυρίαρχη προϋπόθεση τῆς εἰρήνης, κάνοντας πάντα τὴν πλάστιγγα νὰ γέρνει πρὸς ὄφελος τῶν πιδ ἰσχυρῶν, προνομιοῦχων ἀντικειμένων τῆς θεϊκῆς μέριμνας, χάρης καὶ εὐλογίας. Τελικὰ τοὺς σκοτώνει τὴν ἀνθρωπιά, ἀντικαθιστώντας τὴν σὲς καρδιές τους μὲ τὴ θεϊκὴ σκληρότητα. Κάθε θρησκεία θεμελιώνεται στὸ αἷμα, γιατί ὅλες, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στηρίζονται οὐσιαστικὰ πάνω στὴν ἰδέα τῆς αὐτοθυσίας, δηλ. πάνω στὸ συνεχὲς μακέλεμμα τῆς ἀνθρωπότητας στὴν ἀνεξάλειπτη ἐκδίκηση τῆς θεότητας. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ αἱματηρὸ μυστήριον, ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντα τὸ θῦμα, καὶ ὁ παπάς, ἄνθρωπος ἐπίσης, ἀλλὰ ἄνθρωπος προνομιοῦχος τῆς χάρης, εἶναι ὁ θεϊκὸς δῆμιος. Αὐτὸ μᾶς ἐξηγεῖ γιατί οἱ παπάδες ὅλων τῶν θρησκειῶν, οἱ καλλίτεροι, οἱ πιδ ἀνθρώπινοι, οἱ πιδ ἡπιοί, ἔχουν πάντα στὸ βάθος τῆς καρδιάς τους, τουλάχιστο στὸ πνεῦμα καὶ στὴ φαντασία τους — καὶ γνωρίζει κανεὶς τὴν ἐπίδραση ποὺ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη ἀσκοῦν στὴν καρδιά — κάποιο πράγμα σκληρὸ καὶ αἱματηρὸ: καὶ γιατί, ὅταν εἶχε παντοῦ ἀνακινήθει τὸ ζήτημα τῆς κατάργησης τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου, Ρωμαιοκαθολικοὶ ἱερεῖς, Μοσχοβίτες καὶ Ἑλληνες ὀρθόδοξοι, προτεστάντες, τάχτηκαν ὅλοι ὁμόθυμα ὑπὲρ τῆς διατήρησῆς τῆς;

Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη θεμελιώθηκε καὶ ἱστορικὰ βαφτίστηκε στὸ αἷμα. Ἄς ὑπολογίσει κανεὶς τὰ ἑκατομμύρια τῶν θυμάτων ποὺ αὐτὴ ἡ θρησκεία τῆς ἀγάπης καὶ τῆς συγγνώμης μακέλεψε στὴν

ὠμή ἐκδίκηση τοῦ Θεοῦ της. "Ἄς θυμηθεῖ κανεὶς τὰ βασανιστήρια πού ἐπινόησε καὶ πού ἐπέβαλλε. "Ἐχει γίνει σήμερα πιὸ ἥπια καὶ πιὸ ἀνθρώπινη; "Ὀχι, κλονισμένη ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία καὶ τὸν σκεπτικισμό, ἔχει γίνει μονάχα ἀδύναμη, ἢ μᾶλλον πιὸ δυνατὴ, γιατί δυστυχῶς ἡ δύναμη τοῦ κακοῦ δὲν τῆς λείπει ἀνέμα, ἔστω καὶ σήμερα. Καὶ δέστε τίς χῶρες ὅπου, γαλβανισμένη ἀπὸ ἀντιδραστικά πάθη, ἔχει τὸν ἀέρα ν' ἀναζωογονηθεῖ: ἡ πρώτη λέξη της δὲν εἶναι ἡ ἐκδίκηση καὶ τὸ αἷμα, ἡ δευτέρη της ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς, καὶ τὸ συμπέρασμα της ἡ δουλεία; "Ὅσο ὁ χριστιανισμὸς κι οἱ χριστιανοὶ ἱερεῖς, ὅποιαδήποτε θεϊκὴ θρησκεία κι ἂν ὑπάρχει, συνεχίζουν νὰ ἀσκοῦν τὴν παραμικρότερη ἐπίδραση πάνω στίς λαϊκῆς μάζες, ἡ λογικὴ, ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀνθρωπιά, ἡ δικαιοσύνη δὲν θὰ θριαμβεύσουν πάνω στή γῆ· γιατί ὅσο οἱ λαϊκῆς μάζες θάναυ θουτηγμένες μέσα στίς θρησκευτικῆς προλήψεις, θὰ χρησιμεύουν πάντοτε σὰν ὄργανο σ' ὄλους τοὺς δεσποτισμοὺς πού συνασπίζονται ἐνάντια στὴν χειραφέτηση τῆς ἀνθρωπότητος.

Μᾶς ἐνδιαφέρει, λοιπόν, πολὺ νὰ ἀπαλλάξουμε τίς μάζες ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ πρόληψη, ὄχι μόνο γιὰ τὴν δική τους ἀγάπη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ ἑαυτοῦ μας, γιὰ νὰ σώσουμε τὴν ἐλευθερία μας καὶ τὴν ἀσφάλειά μας. Ἄλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ πετύχουμε αὐτὸν τὸν στόχο παρὰ μὲ δύο μέσα: τὴν ὀρθολογικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν προπαγάνδα τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Λέγοντας ὀρθολογικὴ ἐπιστήμη ἐννοοῦμε ἐκεῖνη πού, ὄντας ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὅλα τὰ φαντάσματα τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς θρησκείας, διακρίνεται ἀπὸ τίς καθαρὰ πειραματικῆς καὶ κριτικῆς ἐπιστῆμες, ἀρχικὰ κατὰ τὸ ὅτι δὲν περιορίζει τίς ἔρευνές της σ' αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ καθορισμένο ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἀναγκάζεται νὰ ἀγκαλιάσει ὀλόκληρο τὸ σύμπαν, ὅσο εἶναι γνωστὸ, γιατί δὲν ἔχει τίποτα νὰ κάνει μὲ τὸ ἀγνωστο· καὶ στὴν συνέχεια ὅσο δὲν χρησιμοποιοῖ, ὅπως οἱ ἐπιστῆμες πού μνημονεύτηκαν μόλις παραπάνω, ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο τὴν ἀναλυτικὴ μέθοδο, ἀλλὰ ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτὸ της νὰ καταφεύγει καὶ στὴν σύνθεση, προχωρώντας ἀρκετὰ συχνὰ μὲ τὴν ἀναλογία καὶ τὴν ἀναγωγή, φροντίζοντας πάντα νὰ μὴν ἀναγνωρίζει σ' αὐτῆς τίς συνθέσεις παρὰ μιὰ ὑποθετικὴ ἀξία, ὡστόσο αὐτῆς νὰ ἐπικυρωθοῦν ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πιὸ αὐστηρὴ πειραματικὴ καὶ κριτικὴ ἀνάλυση.

Οι υποθέσεις της ορθολογικής επιστήμης διακρίνονται απ' αυτές της μεταφυσικής, κατά τὸ ὅτι αὐτὴ ἢ τελευταία, διαμορφώνοντας τὶς δικές της (υποθέσεις) σὰν λογικὲς συνέπειες ἐνὸς ἀπόλυτου συστήματος, ἰσχυρίζεται πῶς ἀναγκάζει τὴν φύσιν νὰ τὶς ἀποδεχτῆ· ἐνῶ οἱ υποθέσεις τῆς ορθολογικῆς ἐπιστήμης, προερχόμενες ὄχι ἀπὸ ἴνα ὑπερδοτικὸ σύστημα, ἀλλ' ἀπὸ μὴ σύνθεση ποὺ δὲν εἶναι ποτὲ ἡ ἴδια παρὰ τὸ καταστάλαγμα, ἢ γενικὴ ἔκφραση μιᾶς σειρᾶς γεγονότων ποῦχουν ἀποδειχτῆ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, δὲν μποροῦν ποτὲ νὰχουν αὐτὸν τὸν ἐπιτακτικὸ ὑποχρεωτικὸ χαρακτήρα, παρουσιαζόμενες πάντα, ἀντίθετα, μὲ τρόπο ποὺ νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὶς ἀποσύρει στὸ βαθμὸ ποὺ ἀναιροῦνται ἀπὸ νέες ἐμπειρίες.

Ἡ ορθολογικὴ φιλοσοφία ἢ ἡ καθολικὴ ἐπιστήμη δὲν προχωροῦν οὔτε ἀριστοκρατικά, οὔτε αὐταρχικά ὅπως ἡ μακαρίτισσα κυρία μεταφυσικὴ. Ἡ τελευταία οργανώνεται πάντα ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, διαμέσου τῆς ἀπαγωγῆς καὶ τῆς σύνθεσης, προφασιζόμενη ἐπίσης ὅτι ἀναγνωρίζει σαφῶς τὴν αὐτονομία καὶ τὴν ἐλευθερία τῶν ἰδιαιτέρων ἐπιστημῶν, ἐνῶ στὴν πραγματικότητά τὶς περιορίζε φοβερὰ, ὡς τὸ σημεῖο ποὺ νὰ ἐπιβάλλει νόμους, ἀκόμη καὶ γεγονότα ποὺ ἦταν συχνὰ ἀδύνατο νὰ ἀνευρεθοῦν στὴν φύσιν καὶ νὰ τὶς ἐμποδίζει νὰ ἀφιερωθοῦν σὲ ἐμπειρίες, τῶν ὁποίων τὰ συμπεράσματα θὰ μπορούσαν νὰ υποβιβάσουν ὅλες τὶς θεωρητικολογίες τῆς στὸ μηδέν. — Ἡ μεταφυσικὴ ὅπως βλέπουμε, συμπεριφέρεται σύμφωνα μὲ τὴν μέθοδο τῶν συγκεντρωτικῶν Κρατῶν.

Ἡ ορθολογικὴ φιλοσοφία, ἀντίθετα, εἶναι μὴ ἐπιστήμη ἐντελῶς δημοκρατικὴ. Ὁργανώνεται ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, ἐλεύθερα, καὶ ἔχει σὰν μοναδικὸ θεμέλιο τὴν ἐμπειρία. Τίποτα ἀπὸ ἴκεῖνα ποὺ δὲν ἔχουν πραγματικὰ ἀναλυθεῖ καὶ ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ἢ ἀπὸ τὴν πιὸ δριμύεια κριτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸ ἀπ' αὐτήν. Κατὰ συνέπεια, ὁ Θεός, τὸ Ἄπειρο, τὸ Ἀπόλυτο, ὅλα αὐτὰ τὰ τόσο ἀγαπημένα ἀντικείμενα τῆς μεταφυσικῆς, ἐξαλείφονται ἀπόλυτα ἀπ' αὐτήν. Τὰ ἀποστρέφεται μὲ ἀδιαφορία, θεωρώντας τὰ ἰσάριθμα εἰδῶλα ἢ φαντάσματα. Ἀλλὰ ὅπως τὰ εἰδῶλα καὶ τὰ φαντάσματα ἀποτελοῦνε ἓνα οὐσιῶδες μέρος τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν φτάνει συνήθως στὴν γνώση τῆς ἀπλῆς ἀλήθειας, παρὰ ἀφοῦ φαντασθεῖ, ἐξαντλήσει ὅλες τὶς δυνατὲς αὐταπάτες, καὶ ὅπως ἢ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύ-

ματος είναι ένα πραγματικό αντικείμενο της επιστήμης — ή φυσική φιλοσοφία τους άπονέμει την πραγματική τους θέση, χωρίς να απασχολείται μ' αυτές παρά από την σκοπιά της θεώρησης της Ιστορίας — και καταγίνεται να μας δείξει ταυτόχρονα τόσο τις φυσιολογικές όσο και τις ιστορικές αιτίες που έξηγούν την γέννηση, την ανάπτυξη και την παρακμή των θρησκευτικών και μεταφυσικών ιδεών καθώς και της σχετικής και παραδοσιακής αναγκαιότητάς τους μέσα στην εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος. Κατά τον τρόπο αυτό, τους αποδίδει την δικαιοσύνη την όποια δικαιούνται, και κατόπιν τις αποστρέφεται για πάντα.

Τò αντικείμενό της είναι ο πραγματικός και γνωστός κόσμος. Στα μάτια του ορθολογικού φιλοσόφου δεν υπάρχει παρά μόνο ένα θν στον κόσμο και μία επιστήμη. Κατά συνέπεια καταπιάνεται να άγκαλιάσει και να συντονίσει όλες τις ιδιαίτερες επιστήμες σ' ένα μόνο σύστημα. Αύτός ο συντονισμός όλων των θετικών επιστημών σε μία μόνο ανθρώπινη γνώση συνιστά την **θ ε τ ι κ ή Φ ι λ ο σ ο φ ί α** ή την καθολική επιστήμη. Κληρονόμος και ταυτόχρονα απόλυτη άρνηση της θρησκείας και της μεταφυσικής, αυτή ή φιλοσοφία, παρουσιαζόμενη και προετοιμαζόμενη από καιρό από τὰ πιό ευγενικά πνεύματα, συνελήφθηκε για πρώτη φορά σαν τέλειο σύστημα, από τον μεγάλο Γάλλο στοχαστή Αύγουστο Κόντ, που χάραξε τò πρώτο σχέδιο ενός σοφοῦ και δύσκολου δρόμου.

Ό συντονισμός που θεμελίωσε τή θετική φιλοσοφία δεν είναι καθόλου μία απλή αντιπαράθεση, είναι ένα είδος οργανικής κλιμάκωσης, με την όποια, αρχίζοντας από την πιό άφησημένη επιστήμη, εκείνη που χυει για αντικείμενο την τάξη των πιό απλών γεγονότων, τὰ μαθηματικά, ανεβαίνει κανείς από βαθμό σε βαθμό στις συγκριτικά πιό συγκεκριμένες επιστήμες που χουν σαν αντικείμενο όλο και πιό σύνθετα γεγονότα. Έτσι, από τὰ καθαρὰ μαθηματικά ανεβαίνει κανείς στην μηχανική, στην αστρονομία, μετά στην φυσική, στην χημεία, την γεωλογία και την βιολογία (περιλαμβανόμενης της ταξινόμησης, της συγκριτικής ανατομίας και φυσιολογίας των φυτών αρχικά, κατόπιν του ζωϊκού βασιλείου) και τελειώνει με την κοινωνιολογία που άγκαλιάζει όλη την ανθρώπινη ιστορία σαν ανάπτυξη του συλλογικού και άτομικού ανθρώπινου Όντος, μέσα στην πολιτική, οικονομική, κοινωνική, θρησκευτική, καλλιτεχνική και επιστημονική ζωή. Δεν υπάρχει

μεταξύ όλων αυτών των επιστημών, που αλληλοδιαδέχονται, ή μιά την άλλη, από τα μαθηματικά ως την κοινωνιολογία, καμιά διακοπή της συνέχειας. Ένα μόνο Όν, μιά μόνο γνώση, και στο βάθος, πάντα ή ίδια μέθοδος, αλλά που περιπλέκεται αναγκαστικά στο μέτρο που τα γεγονότα που παρουσιάζονται σ' αυτήν γίνονται πιο περίπλοκα· κάθε επιστήμη που ακολουθεί, στηρίζεται πλατιά και απόλυτα στην προηγούμενη επιστήμη, και, όσο το επιτρέπει ή τωρινή κατάσταση των πραγματικών γνώσεών μας, παρουσιάζεται σαν ή αναγκαία της ανάπτυξη.

Είναι περιεργο να παρατηρήσουμε ότι ή ταξινόμηση των επιστημών που επινοήθηκε από τον Αύγουστο Κόντ, είναι κατά κάποιον τρόπο ή ίδια μ' εκείνη της έγκυκλοπαίδειας του Χέγκελ, του πιο μεγάλου μεταφυσικού των τωρινών και παρελθόντων χρόνων και ο οποίος είχε την τιμή και την δόξα να συνεισφέρει στην ανάπτυξη της θεωρητικολογούσας φιλοσοφίας στο αποκορύφωμά της, αυτός που έκανε ώστε, σπρωγμένη στο έξης από την δική της διαλεκτική, έπρεπε να καταστρέψει τον έαυτό της. Άλλά μεταξύ Αύγουστου Κόντ και Χέγκελ υπάρχει μιά τεράστια διαφορά. Μολονότι ο τελευταίος, σαν αληθινός μεταφυσικός που ήταν, είχε πνευματικοποιήσει την ύλη και την φύση, κάνοντάς τις να προέρχονται από την λογική, δηλαδή από το πνεύμα, ο Αύγουστος Κόντ ύλικοποίησε το πνεύμα, θεμελιώνοντάς το αποκλειστικά πάνω στην ύλη. Σ' αυτό συνίσταται ή τεράστια δόξα του.

Έτσι ή ψυχολογία, αυτή ή τόσο σπουδαία επιστήμη που συγκοιούσε την ίδια την βάση της μεταφυσικής, και που ή θεωρητικολογούσα φιλοσοφία θεωρούσε σαν έναν απόλυτο κόσμο, αυθόρμητο και ανεξάρτητο από κάθε ύλική επίδραση, δεν έχει πλέον, μέσα στο σύστημα του Αύγουστου Κόντ άλλη βάση από την φυσιολογία και δεν είναι τίποτ' άλλο από την ανάπτυξη αυτής έδω· Έτσι ώστε αυτό που αποκαλούμε ευφυΐα, φαντασία, μνήμη, αίσθημα, αίσθηση και θέληση, δεν είναι πιά στα μάτια μας τίποτα άλλο από τις διάφορες Ικανότητες, λειτουργίες ή δραστηριότητες του ανθρώπινου σώματος.

Είδωμένος κάτω απ' αυτήν την σκοπιά θεώρησης, ο ανθρώπινος κόσμος, ή ανάπτυξή του, ή Ιστορία του, — που ως τώρα είχαμε θεωρήσει σαν μιά εκδήλωση μιάς θεολογικής, μεταφυσικής και νομικο - πολιτικής Ιδέας, που σήμερα όφείλουμε να ξαναρχίσουμε τη μελέτη της — παίρνουν-

τας σάν σημείο εκκίνησης όλη τήν φύση και σάν κατευθυν-
τήριο νήμα τήν φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου, θά μάς φανεί
κάτω ἀπό ένα έντελῶς καινούργιο φῶς, πιό φυσικός, πιό
πλατύς, πιό ἀνθρώπινος και πιό γόνιμος σέ διδάγματα γιά
τό μέλλον.

Εἶναι ἔτσι πού ἐπιταχύνει κανείς σ' αὐτόν τόν δρόμο
τόν ἐρχομό μιᾶς νέας ἐπιστήμης τῶν γενικῶν νόμων πού
πρυτανεύουν σ' ὅλες τίς ἐξελίξεις τῆς ἀνθρώπινης κοινω-
νίας. Θάναί ἡ τελευταία λέξη και τό ἐπιστέγασμα τῆς θε-
τικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἱστορία και ἡ στατιστική μάς ἀπο-
δείχνουν ὅτι τό κοινωνικό σῶμα, ὅπως κάθε ἄλλο φυσικό
σῶμα, ὑπακούει, στίς ἐξελίξεις και μεταβολές του, σέ γε-
νικούς νόμους πού ἐμφανίζονται νάναί ἐξ ἴσου ἀναγκαῖοι ὅ-
πως και ἐκεῖνοι τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἡ ἀντλήση αὐτῶν τῶν
νόμων ἀπό τά περασμένα συμβάντα και ἀπό τήν μάζα τῶν
τωρινῶν γεγονότων, πρέπει ν' ἀποτελέσει τό ἀντικείμενο
αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης. Πέρ' ἀπό τό τεράστιο ἐνδιαφέρον
πού παρουσιάζει ἤδη γιά τό πνεῦμα, μάς ὑπόσχεται στό
μέλλον μιᾶ τεράστια πρακτική χρησιμότητα· γιατί ὅπως
δέν μπορούμε νά κυριαρχήσουμε στήν φύση και νά τήν
μετασχηματίσουμε σύμφωνα μέ τίς προοδευτικές ἀνάγκες
μας παρά μόνο χάρι στήν γνώση, τῶν νόμων τῆς, πού ἔ-
χουμε ἀποκτήσει, δέν μπορούμε νά πραγματώσουμε τήν ἐ-
λευθερία μας, και τήν εὐημερία μας σά κοινωνικό πεδίο
παρά μόνο παίρνοντας ὑπόψη τοῦς φυσικούς και σταθεροῦς
νόμους πού τήν κυβερνοῦν. Και ἀπό τήν στιγμή πούχουμε
ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ ἄδυσσος, πού στή φαντασία τῶν θεολό-
γων και τῶν μεταφυσικῶν, θεωροῦνταν πῶς χῶριζε τό πνεῦ-
μα ἀπό τήν φύση, δέν ὑπάρχει καθ' ὁλοκληρία, ὀφείλουμε
νά θεωρήσουμε τήν ἀνθρώπινη κοινωνία σάν ένα σῶμα χω-
ρίς ἀμφιβολία πολύ πιό περίπλοκο ἀπό τ' ἄλλα, ἀλλά και
ἐπίσης ὀλοτελα φυσικό, και πού ὑπακούει στοῦς ἴ-
διους νόμους, ἐπὶ πλέον ἐκείνων πού τοῦ προσιδιάζουν ἀ-
ποκλειστικά. Μόλις γίνει τοῦτο παραδεκτό γίνεται σαφές
ὅτι ἡ γνώση κι ἡ στενή παρατήρηση αὐτῶν τῶν νόμων γί-
νεται ἀπαραίτητη, γιά νά εἶναι διώσιμοι οἱ κοινωνικοί με-
τασχηματισμοί πού θά ἐπιχειρήσουμε.

Ἄλλ' ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ξέρομε ὅτι ἡ κοινω-
νιολογία εἶναι μιᾶ ἐπιστήμη μόλις γεννημένη, ὅτι
εἶναι ἀκόμα σ' ἀναζήτηση τῶν στοιχείων τῆς κι ἀν κρῖ-
νουμε γιά αὐτή τήν ἐπιστήμη, τήν πιό δύσκολη ἀπ' ὅλες,
κατά τό παράδειγμα τῶν ἄλλων, θά πρέπει ν' ἀναγνωρί-

σουμε ότι θα χρειαστούν αιώνες, ένας αιώνας τουλάχιστο, για να συγκροτηθεί οριστικά και να γίνει μια επιστήμη σοβαρή, κάπως πιο Ικανοποιητική και πλήρης. Τι θα γίνει λοιπόν; Θα χρειαστεί να υποφέρει ή ανθρωπότητα, για να απαλλαγεί απ' όλες τις αθλιότητες που την καταπιέζουν, να περιμένει ακόμα έναν αιώνα και πλέον, ως την στιγμή που η θετική κοινωνιολογία, συγκροτημένη οριστικά, θαρθει να της διακηρύξει ότι είναι επιτέλους σε θέση να της δώσει τις υποδείξεις και τις οδηγίες που απαιτεί ο ορθολογικός μετασχηματισμός της;

Όχι, χίλιες φορές όχι! Αρχικά, για να περιμένουμε λίγους αιώνες ακόμα, πρέπει να χουμε την υπομονή... για να ενδώσουμε σε μια παληά συνήθεια, θέλουμε να ποθμε την υπομονή των Γερμανών, αλλά έχουμε αναχαιτιστεί από τουτό τον στοχασμό, ότι στην άσκηση αυτής της αρετής άλλοι λαοί έχουν σήμερα ξεπεράσει τους Γερμανούς. Και συνεπώς, υποθέτοντας ακόμα ότι έχουμε την δυνατότητα και την υπομονή να περιμένουμε, τι θάταν μια κοινωνία που δεν θα μάς παρουσίαζε τίποτα παραπάνω από την μετάφραση στην πρακτική ή την εφαρμογή μιας επιστήμης, ακόμη κι αν αυτή ή επιστήμη θάταν ή πιο τέλεια κι ή πιο πλήρης του κόσμου; μια αθλιότητα. Φανταστείτε ένα σύμπαν που δεν θα περιείχε τίποτ' άλλο από το ανθρώπινο πνεύμα που ως τώρα νοήθηκε, αναγνωρίστηκε και κατανοήθηκε — δεν θάταν μια άθλια καλύδα μπροστά στο σύμπαν που υπάρχει; Τρέφουμε απόλυτο σεβασμό για την επιστήμη και την αναγνωρίζουμε σαν έναν από τους πιο πολύτιμους θησαυρούς, σαν μια από τις πιο σπάνιες δόξες της ανθρωπότητας. Μ' αυτήν ο άνθρωπος διακρίνεται από το ζώο, σήμερα αδελφό του, τότε πρόγονό του, και γίνεται Ικανός για την ελευθερία. Όσοσο είναι αναγκαίο ν' αναγνωρίσουμε επίσης τα όρια της επιστήμης και να της θυμίσουμε ότι δεν είναι το πᾶν, ότι δεν είναι παρά ένα μέρος, κι ότι το πᾶν είναι όλη ή ζωή, ή συμπαντική ζωή των κόσμων, ή για να μην χαθούμε στο άγνωστο και το άπειρο: εκείνη του ήλιακού μας συστήματος ή ακόμη μόνο της γήινης σφαίρας μας, τελικά αν περιοριστούμε ακόμη πιο πολύ: ο ανθρώπινος κόσμος — ή κίνηση, ή ανάπτυξη, ή ζωή της ανθρώπινης κοινωνίας πάνω στην Γη. Όλο αυτό είναι άπειρα πιο εκτεταμένο, πιο πλατύ, πιο βαθύ και πιο πλούσιο από την επιστήμη, και δεν θα εξαφανηθεί ποτέ απ' αυτήν.

Ἡ ζωή, παρμένη μ' αὐτήν τήν καθολική ἔννοια, δέν εἶναι καθόλου ἡ ἐφαρμογή ὁποιασδήποτε ἀνθρώπινης ἢ θεϊκῆς θεωρίας, εἶναι μιὰ δημιουργία, θά λέγαμε εὐχάριστα, ἀν δέν φοβόμασταν μή δώσουμε λαβή γιά μιὰ παρεξήγηση μ' αὐτήν τήν λέξη· καί, συγκρίνοντας τοὺς λαούς, τοὺς δημιουργοὺς τῆς ἱστορίας τους, μέ τοὺς Καλλιτέχνες, θάπρεπε νά ρωτήσουμε ἀν οἱ μεγάλοι ποιητές περίμεναν ποτέ ν' ἀνακαλύψει ἡ ἐπιστήμη τοὺς νόμους τῆς ποιητικῆς δημιουργίας γιά νά δημιουργήσουν τ' ἀριστουργήματά τους; ὁ Αἰσχύλος καί ὁ Σοφοκλῆς δέν ἐφτιαξαν τίς μεγαλειώδεις τραγωδίες τους πολὺ πρὶν ὁ Ἀριστοτέλης ἀποτυπώσει πάνω στά ἴδια τὰ ἔργα τους τήν πρώτη αἰσθητική; Ὁ Σαίξπηρ ἄφησε ποτέ νά ἐμπνευσθεῖ ἀπὸ καμιά θεωρία καί ὁ Μπετόβεν πλάτυνε καθόλου τίς βάσεις τῆς ἀντίστιξης μέ τήν δημιουργία τῶν συμφωνιῶν του; καί τί θάταν ἓνα ἔργο τέχνης φτιαγμένο σύμφωνα μέ τίς συνταγές τῆς πιὸ ἁμορφῆς αἰσθητικῆς τοῦ κόσμου; Ἀκόμη μιὰ φορά ἓνα ἄθλιο πράγμα. Ἀλλ' οἱ λαοὶ ποὺ δημιουργοῦν τήν ἱστορία τους δέν εἶναι πιθανόν λιγώτερο πλούσιοι σέ ἔνστικτο οὔτε λιγώτερο δυνατοὶ δημιουργοί, οὔτε περισσότερο ἐξαρτημένοι ἀπὸ ὅτι οἱ κ.κ. σοφοί, ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες!

Ἄν διστάζουμε νά κάνουμε χρήση τῆς λέξης δημιουργία, εἶναι γιὰτί φοβόμαστε ὅτι τῆς προσδίνουν μιὰ ἔννοια ποῦναι ἀδύνατο ν' ἀποδεχτοῦμε. Ὅποιος λέει δημιουργία, φαίνεται νά λέει δημιουργός καί ἀποκρούουμε τήν ὑπαρξή ἑνὸς μοναδικοῦ δημιουργοῦ τόσο γιά τὸν ἀνθρώπινο κόσμο, ὅσο καί γιά τὸν φυσικὸ κόσμο, ποῦ κι οἱ δύο, κατὰ τ' ἄλλα, δέν σχηματίζουν παρὰ ἓναν μοναδικὸ στά μάτια μας. Ἀκόμη κι ὅταν μιλάμε γιά λαοὺς, δημιουργοὺς τῆς δικῆς τους ἱστορίας, ἔχουμε συνείδηση ὅτι χρησιμοποιοῦμε μιὰ μεταφορικὴν ἔκφραση, μιὰ ἀκατάλληλη σύγκριση. Κάθε λαὸς εἶναι ἓνα συλλογικὸ ὄν ποῦ διαθέτει χωρὶς ἀμφιβολία ἰδιαιτέρως ἰδιότητες τόσο φυσιο - ψυχολογικὲς ὅσο καί πολιτικο - κοινωνικὲς, ποῦ, διακρίνοντάς τον ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαοὺς, τὸν ἐξατομικεύουν κατὰ κάποιον τρόπο: ἀλλὰ δέν εἶναι ποτέ ἓνα ἄτομο, ἓνα ὄν μοναδικὸ καί ἀδιαίρετο, στήν πραγματικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Ὅσοδήποτε ἀναπτυγμένη κι ἂν εἶναι ἡ συλλογικὴ του συνείδηση καί ὅσοδήποτε συγκεντρωμένο κι ἂν μπορεῖ νάβῃ, τήν στιγμή μιᾶς μεγάλης ἔθνικῆς κρίσης, τὸ πάθος ἢ αὐτὸ ποῦ ἀποκαλεῖ κανεὶς λαϊκὴ βούληση πρὸς ἓνα μοναδικὸ σκοπὸ, ποτέ αὐτὴ ἡ συγκεντρωσιμὴ δέν θά φτάσει ἐκείνη ἑνὸς πραγματικοῦ ἀτόμου.

Με μιὰ λέξη, κανένας λαός οσοδήποτε ένωμένος και να αισθάνεται, δέν θά μπορέσει ποτέ να πει: θέλω! πρέπει πάντα να πει: θέλουμε. Τό άτομο μόνο έχει τήν συνήθεια να λέει: θέλω! Κι όταν έννοείτε να λέτε στ' όνομα ένός δλόκληρου λαού: θέλει! νάστε βέβαιοι ότι κάποιος σφετεριστής, άνθρωπος ή κόμμα, κρύβεται από πίσω.

Με τήν λέξη δημιουργία, δέν έννοούμε λοιπόν έδώ ούτε τήν θεολογική ή μεταφυσική δημιουργία, ούτε τήν καλλιτεχνική, ούτε τή βιομηχανική δημιουργία, ούτε άδιάφορο πιά δημιουργία, πίσω από τήν όποία βρίσκεται ένα μοναδικό άτομο. Έννοούμε έντελώς άπλά μ' αυτή τήν λέξη τό άπειρα πολύπλοκο προϊόν μιās αναρίθμητης ποσότητας πολύ διαφορετικών αίτιων, μεγάλων και μικρών, μερικών γνωστών, αλλά τών όποιών τό πιο μεγάλο μέρος παραμένει άκόμη άγνωστο, και πού, σε δεδομένη στιγμή, συνδυαζόμενα, όχι χωρίς λόγο, χωρίς άμφιβολία, αλλά χωρίς έκ τών προτέρων χαραγμένο σχέδιο και χωρίς καμιά προκαταβολική σκέψη, παρήγαγαν τό γεγονός.

Άλλά τότε, θά πει κανείς ή ιστορία και τά πεπρωμένα τής ανθρώπινης κοινωνίας δέν θά παρουσιάζονταν σαν χάος και δέν θάταν κάτι περισσότερο από ένα παιχνίδι τής τύχης; Άκριβώς τό αντίθετο, από τήν στιγμή πού ή ιστορία είναι έλεύθερη από κάθε αυθαιρεσία θεϊκή ή ανθρώπινη, είναι τότε, και μόνο τότε πού παρουσιάζεται στα μάτια μας σ' όλο τό επιβλητικό της και ταυτόχρονα όρθολογικό μεγαλειό μιās ανάπτυξης αναγκαίας όπως ή οργανική και ή άνόργανη φύση, τής όποιας είναι ή άμεση συνέχιση. Αυτή ή τελευταία, παρά τόν ανεξάντλητο πλούτο και ποικιλία τών πραγματικών όντων, από τά όποια συντίθεται, δέν μας παρουσιάζει καθόλου τό χάος, άλλ' αντίθετα ένα κόσμο μεγαλειωδώς οργανωμένο όπου κάθε μέρος διατηρεί, για να τό πούμε έτσι, μιā σχέση αναγκαστικά λογική μ' όλα τ' άλλα. Άλλά τότε, θά πει κανείς, δέν ύπάρχει κάποιος ταξινομητής; Καθόλου, ένας ταξινομητής έστω κι ένας Θεός, δέν θάκανε τίποτα άλλο παρά να παρακωλύει με τήν προσωπική του αυθαιρεσία τήν φυσική διάταξη και τήν λογική ανάπτυξη τών πραγμάτων κι είδαμε ότι ή κύρια ιδιότητα τής θεότητας, σ' όλες τις θρησκείες, έγκειται άκριβώς στο ν' άποτελεί ένα όν άνώτερο, δηλ. αντίθετο σε κάθε λογική, και να μην έχει πάντα παρά μιā και μοναδική λογική: εκείνη τής φυσικής άδυνα-

τότητας ή τοῦ παραλογισμοῦ¹. Γιατί τί εἶναι ἡ λογική, ἀν δέν εἶναι ἡ φυσική πορεία, καί ἀνάπτυξη τῶν πραγμάτων ἢ μάλλον ἡ φυσική διαδικασία, μέ τήν ὁποία πολλά καθοριστικά αἷτια παράγουν ἕνα γεγονός. Κατά συνέπεια, μποροῦμε νά ἀντλήσουμε αὐτό τό τόσο ἀπλό καί ταυτόχρονα τόσο ἀποφασιστικό ἀξίωμα: Κάθε τί τό φυσικό εἶναι λογικό, καί κάθε τί τό λογικό πραγματώνεται ἢ πρέπει νά πραγματώνεται μέσα στόν πραγματικό κόσμο, μέσα στήν φύση μέ στενή ἔννοια, καί μέσα στήν μεταγενέστερή της ἀνάπτυξη — τήν φυσική ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Τό πρόβλημα εἶναι λοιπόν νά ξέρομε αὐτό πούναι λογικό μέσα στήν φύση καθώς καί στήν ἱστορία. Δέν εἶναι ἐπίσης εὐκόλο νά καθορίσουμε ὅτι μπορεί κανεῖς νά τό σχεφεῖ ἀπό πρώτη - πρώτη ἄποψη. Γιατί, γιά νά τό γνωρίσουμε σέ τελειότητα, κατά τρόπο πού νά μὴν ἀπατηθοῦμε ποτέ, θάπρεπε νάχουμε γνώση ὄλων τῶν αἰτίων, ἐπιρροῶν, δράσεων καί ἀντιδράσεων πού καθορίζουν τήν φύση ἑνός πράγματος κι ἑνός γεγονότος χωρίς νά ἐξαιρεῖται μιὰ καί μόνη, ἔστω κι ἡ πιό ἀπομακρυσμένη ἢ ἡ πιό ἀδυνατισμένη. Καί ποιά εἶναι ἡ φιλοσοφία ἢ ἡ ἐπιστήμη πού θά μπορέσει νά καυχηθεῖ ὅτι μπορεί ποτέ νά τις ἀγκαλιάσει ὄλες καί νά τις ἐξαντλήσει μέ τήν ἀνάλυσή της; Θάπρεπε νάναι πολύ φτωχή σέ πνεῦμα, πολύ λίγο συνειδητή τοῦ ἀπειρου πλούτου τοῦ πραγματικοῦ κόσμου, γιά νά τό προφασιστεῖ.

Πρέπει ἐξαιτίας αὐτοῦ νά ἀμφιβάλλουμε γιά τήν ἐπιστήμη; Πρέπει, ἐπειδή δέν μᾶς δίνει αὐτό πού μπορεί νά μᾶς δώσει νά τήν ἀπορρίψουμε; Αὐτό θάταν μιὰ ἄλλη ἀνοησία καί πολύ πιό χειρότερη ἀκόμη καί ἀπό τήν πρώτη. Χάστε τήν ἐπιστήμη, καί θά στερηθεῖτε τό φῶς, θά ἐπιστρέψετε στήν κατάσταση τοῦ γορίλλα, τοῦ προγόνου μας,

1. Τό νά πούμε ὅτι ὁ Θεός δέν εἶναι ἀντίθετος στή λογική ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά ἐπιβεβαιώνουμε ὅτι εἶναι ἀπόλυτα ταυτόσημος μ' αὐτή, ὅτι δέν εἶναι ὁ ἴδιος τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τή λογική, δηλαδή ὅτι ἡ φυσική πορεία καί ἀνάπτυξη τῶν ἀληθινῶν πραγμάτων, δηλαδή ὁ Θεός, δέν ὑπάρχει. Ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ δέν μπορεί νάχει λοιπόν ἀξία παρά σάν ἀρνηση τῶν φυσικῶν νόμων, ἀπ' ὅπου ἀπορρέει αὐτό τό ἀναναίρετο δίλημμα: Θεός ὑπάρχει, ἀρα δέν ὑπάρχουν καθόλου φυσικοὶ νόμοι κι ὁ κόσμος παρουσιάζει ἕνα χάος. Ὁ κόσμος δέν εἶναι καθόλου χάος, εἶναι διατεταγμένος ἀπό ἄλλο, ἀρα δέν ὑπάρχει Θεός.

και κατ' ανάγκη θα καταστρέψετε στην διάρκεια ακόμη και χιλίων ετών ολο τον δρόμο που η ανθρωπότητα έπρεπε να διανύσει, μέσα από τις φαντασμαγορικές αντανάσεις της θρησκείας και της μεταφυσικής, για να φτάσει ξανά στο άτελές είναι αλήθεια, αλλά τουλάχιστο πολύ σίγουρο φως που κατέχουμε ήδη σήμερα.

Ο πιο μεγάλος κι ο πιο αποφασιστικός θρίαμβος που επιτεύχτηκε από κείνη στις μέρες μας, υπήρξε, όπως παρατηρήσαμε ήδη, το ότι έχει ενσωματώσει την ψυχολογία στην βιολογία: ότι έχει αποδείξει πως οι διανοητικές και ηθικές πράξεις που διακρίνουν τον άνθρωπο απ' όλα τ' άλλα ήδη ζώων, όπως η σκέψη, η δράση της ανθρώπινης ευφυίας και οι εκδηλώσεις της σκεπτόμενης βούλησης, έχουν την μοναδική πηγή τους στην οργάνωση, χωρίς αμφιβολία πολύ τελειοποιημένη, αλλά μολαταύτα έντελως υλική του ανθρώπου, χωρίς την σκιά μιας οποιασδήποτε πνευματικής ή έξω - υλικής παρέμβασης: ότι είναι με μια λέξη προϊόντα που προέρχονται από τον συνδυασμό των διάφορων φυσιολογικών λειτουργιών του εγκεφάλου.

Αυτή η ανακάλυψη είναι τεράστια τόσο από την άποψη της επιστήμης όσο και από την άποψη της ζωής. Χάρη σ' αυτήν, η επιστήμη του ανθρώπινου κόσμου, περιλαμβανομένης της ανθρωπολογίας, της ψυχολογίας, της λογικής, της ηθικής, της κοινωνικής οικονομίας, της πολιτικής, της αισθητικής, ακόμη και της Θεολογίας και της μεταφυσικής, ή ιστορία, με μια λέξη ολη η κοινωνιολογία, γίνεται τελικά δυνατή. Μεταξύ του ανθρώπινου κόσμου και του φυσικού κόσμου, δεν υπάρχει πλέον λύση της συνέχειας: αλλά, όπως ακριβώς ο οργανικός κόσμος που μολονότι αποτελεί μια μη διακεκομμένη και άμεση ανάπτυξη του ανόργανου κόσμου, διακρίνεται ωστόσο απ' αυτόν βαθιά με την εισαγωγή ενός νέου ενεργού στοιχείου: της οργανικής ύλης που παράγεται όχι από την παρέμβαση οποιασδήποτε έξω - κοσμικής αιτίας, αλλά με άγνωστους ως τώρα σε μας συνδυασμούς της ίδιας της ανόργανης ύλης, και που παράγει με την σειρά της, πάνω στην βάση και μέσα στις συνθήκες αυτού του ανόργανου κόσμου, το όποιο ή ίδια είναι το πιο ύψηλο προϊόν ολο τον πλοστό της φυτικής και ζωϊκής ζωής: έτσι κι ο ανθρώπινος κόσμος, μολονότι είναι επίσης η άμεση συνέχιση του οργανικού κόσμου, διακρίνεται ούσιωδώς από ένα νέο στοιχείο: τ ή ν σ κ έ ψ η, που παράγεται από την καθαρά φυσιολο-

γική δραστηριότητα τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ποὺ παράγει ταυ-
τόχρονα στὸ ἐσωτερικὸ αὐτοῦ τοῦ ὕλικου κόσμου καὶ μέσα
στὶς ὀργανικὲς καὶ ἀνόργανες συνθήκες, τῶν ὁποίων εἶναι,
γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, ἡ τελευταία σύνοψη, κάθε τι ποὺ ἀ-
ποκαλοῦμε διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ, πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ
ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου — τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ σκέπτονται πραγματικὰ μὲ
βάση τὴ λογικὴ καὶ τῶν ὁποίων ἡ εὐφυΐα ἔχει ὑψωθεῖ στὸ
τωρινὸ ὕψος τῆς ἐπιστήμης — αὐτὴ ἡ ἐνότητα τοῦ Κόσμου
καὶ τοῦ εἶναι ἀποτελεῖ στὸ ἔξῃς ἓνα κατακτημένο γεγονός.
Ἄλλ' εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ἀναγνωριστῆι καθόλου ὅτι αὐτὸ
τὸ γεγονός τὸ τόσο ἀπλὸ καὶ ἔτσι προφανές, ὅσο καὶ κάθε
τι ποὺ ἀντιτίθεται σ' αὐτό, μᾶς ἐμφανίζεται στὸ ἔξῃς ὡς
παράλογο, ὅτι αὐτὸ τὸ γεγονός, λέμε, δὲν βρίσκεται σὲ κραυ-
γαλέα ἀντίθεση μὲ τὴν καθολικὴ συνείδηση τῆς ἀνθρωπό-
τητας, ποὺ, ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὴν διαφορὰ τῶν μορ-
κᾶτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐκδηλώνεται στὴν ἱστορία, ἔχει πάντα
ἀποδεχτῆι ὁμόθυμα τὴν ὑπαρξὴ δύο ξεχωριστῶν κόσμων:
τοῦ πνευματικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ὕλικου κόσμου, τοῦ Θεϊ-
τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου; Μετὰ τοὺς χον-
δροειδεῖς φετιχιστῆς, ποὺ λατρεύουν τὸν κόσμον ποὺ τοὺς
περιβάλλει τὴν δράση μιᾶς ὑπερφυστικῆς δυνάμης, ἐνσαρ-
κωμένης σὲ κάποιο ὕλικὸ ἀντικείμενον, ἔλοι οἱ λαοὶ ἔχουν
πιστέψει, πιστεύουν ὅλοι ἀκόμη καὶ σήμερον, στὴν ὑπαρξὴ
μιᾶς κάποιας θεότητας.

Αὐτὴ ἡ ἐπιβλητικὴ ὁμοθυμία, σύμφωνα μὲ τὴν γνώ-
μη πολλῶν προσώπων ἀξίζει περισσότερο ἀπ' ὅλες τὶς ἀπο-
δείξεις τῆς ἐπιστήμης καὶ, ἂν ἡ λογικὴ ἐνὸς μικροῦ ἀριθ-
μοῦ συνετῶν ἀλλὰ ἀπομονωμένων στοχαστῶν εἶναι ἀν-
τίθετη σ' αὐτὴ, τόσο τὸ χειρότερον, λένε, γι' αὐτὴν, γιὰτὶ
ἡ ὁμόθυμη συγκατάνευσις, ἡ καθολικὴ υἱοθέτησις μιᾶς ἰ-
δέας θεωρήθηκε ἀνέκαθεν ὡς ἡ πιὸ συντριπτικὴ ἀπόδει-
ξις τῆς ἀλήθειας τῆς, καὶ τοῦτο πολὺ εὐλογα γιὰτὶ τὸ αἰ-
σθημα ὅλου τοῦ κόσμου καὶ ὅλων τῶν καιρῶν δὲν μπορού-
σε ν' ἀπατάται· πρέπει νὰ χεῖ τὴν ρίζαν τοῦ σὲ μιᾶ ἀναγκαι-
ότητα οὐσιωδῶς ἐγγενῆ στὴν ἴδια τὴν φύσιν τῆς ἀν-
θρωπότητας. Ἄλλ' ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι, σύμφωνα μ' αὐ-
τὴ τὴν ἀναγκαιότητα, ὁ ἀνθρώπος ἔχει ἀπόλυτα ἀνάγκη νὰ
πιστεύει στὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς Θεοῦ, ἐκεῖνος ποὺ δὲν πιστεύει
σ' αὐτόν, ὅποια καὶ νὰ βῆ ἡ λογικὴ ποὺ τὸν ὀδηγεῖ σ' αὐ-
τὸ τὸν σκεπτικισμό, εἶναι μιᾶ ἀνώμαλη ἐξαίρεσις, ἓνα τέ-
ρας.

Νά ἡ ἀγαπημένη ἐπιχειρηματολογία πολλῶν θεολόγων καὶ μεταφυσικῶν τῶν ἡμερῶν μας καὶ τοῦ ἰδίου μάλιστα τοῦ περιβόητου Μανταίνι πού δέν μπορεῖ νά τὰ θγάλει πέρα χωρὶς ἓνα καλὸ Θεὸ γιὰ νά θεμελιώσῃ τὴν ἀσκητικὴ δημοκρατία του καὶ γιὰ νά τὴν κάνει νά γίνῃ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τίς λαϊκὲς μάζες, τῶν ὁποίων θυσιάζει συστηματικὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐημερία μπροστὰ στὸ μεγαλεῖο ἐνὸς ἰδεώδους Κράτους.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ ἀρχαιότητα καὶ ἡ καθολικότητα τῆς πίστεως στὸν Θεὸ θάταν ἐνάντια σ' ὅλη τὴν ἐπιστήμη καὶ σ' ὅλη τὴν λογικὴ, οἱ ἀναντίρρητες ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Καὶ γιατί ὄχι; Ὡς τὸν αἰῶνα τοῦ Κοπέρνικου καὶ τοῦ Γαλιλαίου, ὅλος ὁ κόσμος, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους, πίστευε ὅτι ὁ ἥλιος γυρίζει γύρω ἀπὸ τὴν γῆ: μήπως αὐτὴ ἡ πίστη ἦταν ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς Προκατάληψης; Ἀπὸ καταβολῆς τῆς ἱστορικῆς κοινωνίας ὡς τίς μέρες μας, ὑπῆρχε παντοῦ καὶ πάντα ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἀναγκαστικῆς ἐργασίας τῶν ἐργαζομένων τάξεων, δούλων ἢ μισθωτῶν, ἀπὸ κάποια καταχτητικὴ μειονότητα. Μήπως συνάγεται ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας τοῦ ἄλλου ἀπὸ τὰ παράσιτα δέν εἶναι μιὰ ἀδικία, μιὰ ἀφαίμαξη ἢ μιὰ κλοπὴ; Νά δύο παραδείγματα πού ἀποδείχνουν ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν σύγχρονῶν μας θεϊστῶν δέν ἀξίζει τίποτα.

Τίποτα δέν εἶναι, πραγματικά, οὔτε τόσο καθολικό, οὔτε τόσο ἀρχαῖο ὅσο τὸ παράλογο κι εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἀντίθετα, πού εἶναι σχετικὰ πολὺ νέα, ὄντας πάντα τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ προϊόν, ποτὲ ἡ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας· γιὰ τὸ ἄνθρωπος, ἀπὸ τὴν καταγωγὴ του, ἐξάδελφος, ἀν ὄχι ἄμεσος ἀπόγονος τοῦ γορίλλα, ξεκίνησε ἀπὸ τὸ βαθὺ σκοτάδι τοῦ ζωώδους ἐνστίκτου γιὰ νά φτάσῃ στὸ φῶς τοῦ πνεύματος, πράγμα πού ἐξηγεῖ πολὺ φυσικὰ ὅλες τίς περασμένες παρεκκλίσεις του καὶ μᾶς παρηγορεῖ ἐν μέρει γιὰ τὰ τωρινὰ του σφάλματα. Ὅλη ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι λοιπὸν ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὴν προοδευτικὴ ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν καθαρὴ ζωϊκότητα μὲ τὴν δημιουργία τῆς ἀνθρωπινότητάς του. Ἀπ' αὐτὸ συνάγεται ὅτι ἡ ἀρχαιότητα μιᾶς ἰδέας, μακριὰ ἀπὸ τοῦ νά ἀποδείχνῃ κάτι πρὸς ὄφελος αὐτῆς, πρέπει ἀντίθετα νά μᾶς κάνει σκεπτικούς. Ὡς πρὸς τὴν καθολικότητα ἐνὸς σφάλματος αὐτὴ δέν ἀποδείχνῃ παρὰ ἓνα πράγμα: Τὴν ταυτότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης σ' ὅλους τοὺς καιροὺς καὶ σ' ὅλα τὰ κλίματα. Καὶ ἀφοῦ ὅλοι οἱ

λαοί σ' όλες τις εποχές πίστεψαν και πιστεύουν στον Θεό, χωρίς να αφήνόμαστε να καταβληθούμε απ' αυτό το γεγονός, πούναι χωρίς αμφιβολία αναντίρρητο, αλλά πού δεν μπορεί να κυριαρχήσει στο πνεύμα μας, ούτε ενάντια στην λογική, ούτε ενάντια στην επιστήμη, πρέπει να συμπεράνουμε απλώς ότι η θεϊκή ιδέα, προερχόμενη χωρίς αμφιβολία από μās τους ίδιους, είναι ένα αναγκαίο σφάλμα στην ανάπτυξη της ανθρωπότητας και να ρωτήσουμε: πώς και γιατί γεννήθηκε, γιατί παραμένει ακόμα αναγκαία για την συντριπτική πλειψηφία του ανθρώπινου γένους;

Όσο δεν γνωρίζουμε να αιτιολογήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η ιδέα ενός υπερφυσικού ή θεϊκού κόσμου παράγεται, και πρέπει να παράγεται αναγκαστικά μέσα στην φυσική ανάπτυξη του ανθρώπινου πνεύματος και της ανθρώπινης κοινωνίας δια της ιστορίας, μπορούμε κάλλιστα νάμαστε επιστημονικά πεισμένοι για το παράλογο αυτής της ιδέας, (αλλά) δεν θα μπορούσαμε ποτέ να την καταστρέψουμε στην γνώμη του κόσμου, γιατί χωρίς αυτή την γνώση δεν θα μπορούσαμε ποτέ να την προσβάλλουμε στα ίδια τὰ δάθη του ανθρώπινου είναι, όπου έχει ριζώσει και καταδικασμένοι σε μιὰ στείρα και χωρίς τέλος πάλη, θάπρεπε να ικανοποιούμαστε με τὸ να την πολεμάμε μόνο στην επιφάνεια, στις χίλιες της εκδηλώσεις, των οποίων ὁ παραλογισμός, ἐλάχιστα χτυπημένος ἀπὸ τὰ πλήγματα της σωστής αἴσθησης, θὰ ἐμφανίζεται ἀμέσως με μιὰ νέα κι ὄχι λιγώτερο ἀνόητη μορφή, γιατί ὅσο ἡ ρίζα της πίστης στον Θεὸ μένει ἀνέπαφη, θὰ παράγει πάντα νέους βλαστούς. Νὰ ὁ λόγος πού σε μερικές σφαῖρες της σημερινῆς πολιτισμένης κοινωνίας, ὁ πνευματισμὸς τείνει να θεμελιωθεί σήμερα πάνω στα ἑρείπια του χριστιανισμοῦ.

Ἐπὶ πλέον, μās είναι ἀπαραίτητο να την αιτιολογήσουμε μόνοι μας, γιατί μπορούμε κάλλιστα να λεγόμαστε ἄθεοι, (αλλά) ὅσο δεν μπορούμε να καταλάβουμε την ιστορική, φυσική γένεση της ιδέας του Θεοῦ στην ανθρώπινη κοινωνία, θ' ἀφήνόμαστε να κυριαρχούμε λίγο - πολὺ ἀπὸ τις κραυγές αυτής της παγκόσμιας συνείδησης, της οποίας δεν θάχουμε καταλάβει τὸ μυστικό, δηλ. τὸν φυσικὸ λόγο, και, λαμβανομένης ὑπόψης της φυσικῆς ἀδυναμίας του ἀτόμου ἀπέναντι στο κοινωνικὸ πεδίο πού τὸ περιβάλλει, θὰ διατρέχουμε πάντα τὸν κίνδυνο να ξαναπέσουμε γρήγορα ἢ ἀργά στην ἄδυσσο του βρησκευτικοῦ παραλογισμοῦ. — Τὰ παραδείγματα αὐτῶν τῶν θλιβερῶν μεταστροφῶν είναι συχνὰ στην σημερινή κοινωνία.

Είμαστε περισσότερο από ποτέ πεισμένοι, κύριοι, για την επιτακτικότητα που υφίσταται σήμερα να λύσουμε πλήρως το ακόλουθο ζήτημα:

Ἄφου ὁ ἄνθρωπος σχηματίζει μ' ὄλη τὴν φύση ἓνα καὶ μόνο ὄν καὶ δὲν εἶναι παρὰ τὸ ὕλικό προϊόν μιᾶς ἀπειρηγῆς ποσότητας ἀποκλειστικὰ ὕλικῶν αἰτίων, πῶς αὐτὴ ἡ δυαδικότητα: ἡ ὑπόθεση δύο ἀντιτιθεμένων κόσμων, τοῦ ἑνὸς πνευματικοῦ, τοῦ ἄλλου ὕλικου, τοῦ ἑνὸς θεϊκοῦ τοῦ ἄλλου φυσικοῦ, γεννήθηκε ἐγκαθιδρύθηκε καὶ ρίζωσε τόσο βαθιὰ στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση;

Εἴμαστε τόσο πεισμένοι ὅτι ἀπὸ τὴν λύση αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ ζητήματος ἐξαρτᾶται ἡ ὀριστικὴ καὶ πλήρης χειραφέτησή μας ἀπὸ τὶς ἀλυσίδες κάθε θρησκείας, ὥστε σᾶς ζητᾶμε τὴν ἄδεια νὰ σᾶς ἐκθέσουμε τὶς ἰδέες μας παρακάτω.

Μπορεῖ νὰ φανεῖ παράξενο σὲ πολλὰ πρόσωπα ἂν, σ' ἓνα πολιτικὸ καὶ σοσιαλιστικὸ γραφτὸ, διαπραγματευόμεστε ζητήματα μεταφυσικῆς καὶ θεολογίας. Ἄλλὰ αὐτὸ συμβαίνει γιατί, σύμφωνα μὲ τὴν πιὸ βαθιὰ πεποίθησή μας, αὐτὰ τὰ ζητήματα δὲν πρέπει πιά νὰ ξεχωρίζονται ἀπὸ κεῖνα τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τῆς πολιτικῆς. Ὁ ἀντιδραστικὸς κόσμος, γίνεται ὄλο καὶ πιὸ πολὺ θρησκευόμενος. Ἰποστηρίζει τὸν Πάπα στὴν Ρώμη, καταδιώκει τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες στὴν Ρωσία, βάζει σ' ὄλες τὶς χῶρες, τὶς στρατιωτικὲς καὶ ἀστικὲς, πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀδικίες του κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ καλοῦ Θεοῦ, πού τὸν προστατεύει δυναμικὰ μὲ τὴν σειρά του, μέσα στὶς ἐκκλησίες καὶ τὶς σχολές, μὲ τὴν βοήθεια μιᾶς ὑποκριτικῆς θρησκευόμενης, δουλόπρεπης, αὐτάρεσκης, δογματικῆς ἐπιστῆμης καὶ μ' ὄλα τὰ μέσα πού διαθέτει τὸ Κράτος. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ στὸν Οὐρανό, πού μεταφράζεται ἀπὸ τὴν ἀνοικτὴ ἢ συγκεκαλυμμένη Βασιλεία τοῦ Κνούτου καὶ ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας τῶν ὑποδουλωμένων μαζῶν πάνω στὴν γῆ — αὐτὴ εἶναι σήμερα ἡ θρησκευτικὴ, κοινωνικὴ, πολιτικὴ καὶ ἀπόλυτα λογικὴ ἰδέα τῆς ἀντίδρασης στὴν Εὐρώπη. Ἀντίθετα καὶ κατὰ ἀντίστροφο λόγο ἡ ἐπανάσταση πρέπει νὰναι ἄθρη: γιατί ἡ ἱστορικὴ καὶ λογικὴ ταυτόχρονα ἐμπειρία ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἀρκεῖ ἓνας καὶ μόνο ἀφέντης στὸν οὐρανό, γιὰ νὰ δημιουργήσει χιλιάδες πάνω στὴν γῆ.

Τέλος ὁ σοσιαλισμὸς, ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενό του, ποῦναι ἡ πραγματοποίησις τῆς εὐημερίας καὶ ὄλων τῶν ἀν-

θρώπων πεπρωμένων ἐδῶ κάτω, πέραν ἀπὸ κάθε οὐράνια ἀποζημίωση, δὲν εἶναι ἡ ἐκπλήρωση καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἀρνηση κάθε θρησκείας, πού, ἀπὸ τὴν στιγμή πού οἱ βλέψεις τῆς πραγματοποιοῦνται, δὲν θάχει κανένα λόγο ὑπαρξῆς;*

Ἐκθέτοντας τίς ἰδέες μας πάνω στή καταγωγή τῆς θρησκείας, βρισκόμαστε ἀναγκασμένοι νάμαστε ἐξ ἴσου σύντομοι καὶ ἥπιοι, ὅσο εἶναι δυνατόν, ἀναφορικά μὲ τυχόν ἀφαιρέσεις.

Χωρὶς νὰ θέλουμε νὰ βαθύνουμε τίς φιλοσοφικές θεωρήσεις πάνω στήν φύση τοῦ ὄντος πιστεύουμε ὅτι μπορούμε νὰ καθιερώσουμε σάν ἀξίωμα τὴν ἀκόλουθη πρόταση: Κάθε τι πού ὑπάρχει, τὰ ὄντα πού συγκροτοῦν τὴν ἀπειρη ἐνότητα τοῦ Σύμπαντος, ὅλα τὰ πράγματα πού ὑπάρχουν στὸν κόσμον, ὅποιαδήποτε καὶ νάβουν κατὰ τὰ ἄλλα ἡ φύση τους, τόσο ἀπὸ ἀποψη ποιότητας ὅσο καὶ ποσότητας, μεγάλα, μέτρια ἢ ἀπειρα μικρά, κοντινά ἢ ἀπειρα μακρυνά, ἀσκοῦν, χωρὶς νὰ τὸ θέλουμε καὶ χωρὶς νὰ μπορούμε ἀκόμη καὶ νὰ τὸ σκεφτοῦμε, τὰ μὲν πάνω στὰ δὲ καὶ καθένα πάνω σ' ὅλα, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, μίαν ἀέναη δράση καὶ ἀντίδραση πού, συνδυαζόμενες σὲ μιά καὶ μόνη κίνηση, συγκροτοῦν αὐτὸ πού ἀποκαλοῦμε καθολικὴ ἀλληλεγγύη, ζωὴ καὶ αἰτιότητα. Ἀποκαλέστε αὐτὴ τὴν ἀλληλεγγύη Θεό, ἀπόλυτο, ἂν αὐτὸ σᾶς εὐχαριστεῖ, λίγο μᾶς ἐνδιαφέρει, ὁσοῦν ὅτι δὲν θὰ δίνατε σ' αὐτὸ τὸν Θεὸ καμμιά ἄλλη ἔννοια ἐκτὸς ἀπὸ κείνη πού ἀμέσως ἐξειδικεύουμε: ἐκείνη τοῦ καθολικοῦ, φυσικοῦ, ἀναγκαίου μὰ καθόλου προκαθορισμένου οὔτε προβλεπμένου συνδυασμοῦ μιᾶς ἀπειρότητας ἰδιαιτέρων δράσεων καὶ ἀντιδράσεων. Αὐτὴ ἡ ἀλληλεγγύη πάντα κινούμενη καὶ ἐνεργητικὴ, αὐτὴ ἡ συμπαντικὴ ζωὴ μπορεῖ κάλλιστα νὰ προϋποτεθεῖ ἀπὸ μᾶς ὀρθολογικά, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀγκαλιαστεῖ πραγματικά, ἀκόμη κι ἀπὸ τὴν φαντασία μας κι ἀκόμη λιγώτερο ν' ἀναγνωριστεῖ. Γιατὶ δὲν μπορούμε ν' ἀναγνωρίσουμε παρὰ ἐκεῖνο πού μᾶς γίνεται φανερό ἀπ' τίς αἰσθήσεις μας κι αὐτὲς ἐδῶ δὲν μποροῦν ποτὲ ν' ἀγκαλιάσουν παρὰ μόνον ἓνα ἀπειρα μικρὸ μέρος τοῦ Σύμπαντος. Βέβαια ἀποδεχόμαστε αὐτὴ τὴν ἀλληλεγγύη, ὅχι ὡς αἰτία ἀπόλυ-

* Σ.τ.Μ. Τὸ ἐρωτηματικὸ δὲν βρίσκεται στὸ κείμενο τοῦ Νεττλῶ ἀλλὰ νομίζουμε ὅτι ἐξυπακούεται. Αὐτὸ συμβαίνει σὲ πολλές περιπτώσεις στὸ προκείμενο γραφτό.

τη και πρωταρχική, αλλά έντελως αντίθετα ως αποτέλε-
σμα¹ πού παράγεται και αναπαράγεται πάντα απ' την ταυ-
τόχρονη δράση όλων τών ιδιαίτερων αϊτιών — δράση πού
συνιστά άκριδώς την συμπαντική αϊτιότητα. Έχοντάς το
προσδιορίσει έτσι, μπορούμε νά πούμε τώρα, χωρίς νά φο-
βόμαστε ότι θά προκαλέσουμε μ' αυτό οποιαδήποτε παρε-
ξήγηση, ότι ή συμπαντική ζωή δημιουργεί τούς κόσμους.
Είναι αυτή πούχει καθορίσει την γεωλογική, κλιματολογι-
γική και γεωγραφική διαμόρφωση τής Γής μας και πού, ά-
φοϋ κάλυψε την έπιφάνειά της μ' όλο τó μεγαλειό της όρ-
γανικής ζωής, συνεχίζει νά δ η μ ι ο υ ρ γ ε ι άκόμα
τόν ανθρώπινο κόσμο: την κοινωνία μ' όλες τις περασμέ-
νες, τωρινές και μελλοντικές της ανάπτυξεις.

Άντιλαμβάνεται κανείς τώρα ότι, στην δημιουργία
πού νοείται έτσι, δέν μπορεί νά γίνει λόγος για πιότερες
ιδέες, ούτε για προκαθορισμένους, προηγούμενα γνωστούς
νόμους. Μέσα στόν πραγματικό κόσμο, όλα τά γεγονότα,
παραγόμενα υπό μιά συρροή άναριθμήτων επίδράσεων και
προϋποθέσεων έρχονται πριν — κατόπιν έρχεται μαζί με
τόν σκεπτόμενον άνθρωπο ή συνείδηση αϋτών τών γεγο-
νότων και ή λίγο - πολύ λεπτομερειακή και τέλεια γνώση
τού τ ρ ό π ο υ, με τόν όποιο έχουν παραχθεί: κι όταν
μέσα σέ μιά τάξη όποιωνδήποτε γεγονότων, παρατηρούμε
ότι ό ίδιος τρόπος ή τά ίδια προηγούμενα έπαναλαμβάνον-
ται συχνά ή σχεδόν πάντα, αυτό τó όνομάζουμε νόμο τής
φύσης.

Μ' αϋτή την λέξη, φύση, δέν έννοοϋμε μιά κάποια μυ-
στικιστική ιδέα, πανθειστική ή έξιδανικευμένη, αλλά πολύ
άπλά τó σύνολο τών όντων, τών πραγματικών γεγονότων
και τών διαδικασιών πού παράγουν αϋτά τά τελευταία. Εί-
ναι κατάφωρο ότι μέσα στην φύση πού όρίζεται έτσι, — χά-
ρη, χωρίς άμφιβολία, στην συνδρομή τών ίδιων συνθηκών
και επίδράσεων κι ίσως χάρη στις τάσεις πού έμφανίζον-
ται σέ δεδομένη στιγμή από τή ροή τής άένναης δημιουρ-
γίας, — τάσεις πού με βάση τó ότι έχουν πολύ συχνά έπα-
ναληφθεί, έχουν γίνει μόνιμες, είναι φανερό, λέμε, ότι μέ-
σα σ' όρισμένες τάξεις γεγονότων, αναπαράγονται πάντα

1. Όπως κάθε ανθρώπινο άτομο δέν είναι τίποτ' άλλο
παρά τó αποτέλεσμα όλων τών αϊτιών πούχουν κυριαρχή-
σει κατά την γέννησή του, συνδυασμένων μ' όλες τις συν-
θήκες τής μεταγενέστερης ανάπτυξής του.

οί ίδιοι νόμοι, και δέν είναι παρά έξ αίτίας αὐτῆς τῆς μονιμότητας τῶν διαδικασιῶν μέσα στήν φύση, πού τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, ἔχει μπορέσει νά διαπιστώσει και ν' ἀναγνωρίσει αὐτὸ πού ἀποκαλοῦμε μηχανικούς, φυσικούς, χημικούς και φυσιολογικούς νόμους· δέν είναι παρά μ' αὐτὸ πού ἐξηγεῖται ἐπίσης ἢ οἶονει — σταθερὴ ἐπανάληψη τῶν γενῶν, τῶν εἰδῶν και τῶν ποικιλιῶν τόσο τῶν φυτικῶν ὅσο και τῶν ζωϊκῶν μέσα στίς ὁποῖες ἔχει ἀναπτυχθεῖ ὡς τώρα ἡ ὀργανικὴ ζωὴ πάνω στήν Γῆ. Αὐτὴ ἡ σταθερότητα κι αὐτὴ ἡ ἐπανάληψη δέν είναι καθόλου ἀπόλυτες. Ἀφήνουν πάντα ἕνα πλατὺ πεδίο σ' αὐτὸ πού ἀποκαλοῦμε, ἀκατάλληλα, ἀνωμαλίες και ἐξαιρέσεις — τρόπος τοῦ λέγειν πολὺ ἀνακριδῆς, γιατί τὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἀποδείχνουν μόνο ὅτι αὐτοὶ οἱ γενικοὶ κανόνες, πού ἀναγνωρίζονται ἀπὸ μᾶς ὡς φυσικοὶ νόμοι, μὴ ὄντας τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἀφαιρέσεις πού ἀποσπᾶστηκαν ἀπὸ τὸ πνεῦμα μας ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἀνάπτυξη τῶν πραγμάτων, δέν είναι σὲ θέση ν' ἀγκαλιάσουν, νά ἐξαντλήσουν, νά ἐξηγήσουν ὅλο τὸν ἀπειρο πλοῦτο αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης. Ἐξ ἄλλου, ὅπως τῶχει σωστὰ ἀποδείξει ὁ Δαρβίνος, αὐτὲς οἱ ὑποτιθέμενες ἀνωμαλίες συνδυαζόμενες πολὺ συχνὰ μεταξύ τους και ἐξαιτίας αὐτοῦ σταθεροποιούμενες περισσότερο, δημιουργώντας, γιὰ νά τὸ ποῦμε ἔτσι, νέες συνήθως διαδικασίες, νέους τρόπους ἀναπαράγεσθαι και εἶναι στήν φύση, εἶναι ἀκριδῶς ὁ δρόμος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ὀργανικὴ ζωὴ γεννάει νέες ποικιλίες και εἶδη. Ἐτσι εἶναι πού ἔχοντας ἀρχίσει ἀπὸ ἕνα ἀπλὸ μόλις ὀργανωμένο κύτταρο και κάνοντάς το νά περάσει ἀπ' ὅλες τίς μεταμορφώσεις τῆς ἀρχικῆς φυτικῆς και ἀργότερα ζωϊκῆς ὀργάνωσης, δημιουργήσε τὸν ἄνθρωπο.

Θάβαι πάντα ὁ ἄνθρωπος τὸ τελευταῖο και πιὸ τέλειο ὀργανικὸ προϊὸν πάνω στὴ Γῆ; Ποιὸς θά μπορούσε ν' ἀπαντήσει και νά κρίνει ὅτι σὲ μερικές δωδεκάδες ἢ ἑκατοντάδες αἰώνων δέν θά μπορούσε νά ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴν πιὸ ὑψηλὴ ποικιλία τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους ἕνα εἶδος ὄντων ἀνωτέρων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο και πού θά εἶχε τὴν ἴδια σχέση μ' αὐτόν, τὴν ὁποῖα ἔχει σήμερα αὐτός ὁ ἴδιος μὲ τὸν γορίλλα; Σ' ὅλες τίς περιπτώσεις πού ἐπικυρώνεται ἡ ματαιοδοξία μας. Οἱ διαδικασίες τῆς φύσης εἶναι πολὺ ἀργές, και τίποτα μέσα στὸ τωρινὸ στάδιο τῆς ἀνθρωπότητας δέν δείχνει ἀκόμα τὴν πιθανότητα ὅτι θά γεννήσει ἕνα ἀνώτερο εἶδος. Κατὰ τ' ἄλλα, ἡ φύση δέν συνεχίζει

πάντα άμεσα τὸ ἔργο τῆς τῆς άένναης δημιουργίας μέσα στις ιστορικές άναπτύξεις τοῦ ανθρώπινου κόσμου. Δέν εἶναι δικό τῆς λάθος, άν ἔχουμε διαχωρίσει στο πνεῦμα μας αὐτόν τὸν κόσμο, τὴν ανθρώπινη κοινωνία, άπ' αὐτὸ πού ὀνομάζουμε άποκλειστικά φυσικό κόσμο.

Ὁ λόγος αὐτοῦ τοῦ χωρισμοῦ βρίσκεται μέσα στην ἴδια τὴν φύση τοῦ πνεύματός μας, πού διαχωρίζει οὐσιαστικά τὸν άνθρωπο άπό τὰ ζῶα ὄλων τῶν άλλων ειδῶν. Πρέπει μολαταῦτα ν' άναγνωρίσουμε ὅτι ὁ άνθρωπος δέν εἶναι τὸ μόνο εὐφυές ζῶο πάνω στην γῆ. Μακριά άπ' αὐτό, ἡ συγκριτική ψυχολογία μας άποδείχνει ὅτι δέν ὑπάρχει κανένα ζῶο πού νάναι στερημένο νοημοσύνης κι ὅσο περισσότερο ἓνα εἶδος, μέ τὴν ὀργάνωση και προπαντός τὴν άνάπτυξη τοῦ ἔγκεφάλου του, πλησιάζει τὸ ανθρώπινο εἶδος, τόσο άναπτύσσεται και ἔπίσης άνεβαίνει. Ἄλλά μόνο στον άνθρωπο φτάνει στο σημείο νά μπορεί νά ὀνομαστει ἱκανότητα σκέψης, δηλαδή συνδυασμοῦ τῶν παραστάσεων τῶν άντικειμένων, τόσο τῶν ἔξωτερικῶν ὅσο και τῶν ἔσωτερικῶν, τοῦ μας δίδονται άπό τις αἰσθήσεις μας, ταξινομησῆς τους σε ὀμάδες, κατόπιν σύγκρισῆς τους και συνδυασμοῦ τους ἔκ νέου σε διαφορετικές ὀμάδες, πού δέν εἶναι πιά πραγματικά ὄντα, άντικείμενα τῶν αἰσθήσεών μας, άλλα ἔννοιες σχηματισμένες σε μας μέ τὴν πρώτη ἔξάσκηση αὐτῆς τῆς ἱκανότητας πού άποκαλοῦμε κρίση, πού συγκρατοῦνται άπό τὴν μνήμη μας, και τῶν ὀποίων ὁ μεταγενέστερος συνδυασμός άπ' αὐτὴν τὴν ἴδια τὴν ἱκανότητα συνιστᾶ ἔκεινο πού άποκαλοῦμε ἰδέες — για νά βγάλουμε άπ' αὐτές τις συνέπειες ἢ μάλλον τις λογικά άναγκαίες ἔφαρμογές. Συναντᾶμε, άλλοίμονο! πολύ συχνά άνθρώπους πού δέν ἔχουν άκόμα φτάσει στην πλήρη άνάπτυξη αὐτῆς τῆς ἱκανότητας, άλλα δέν ἔχουμε ποτέ δεῖ, ὄυτε άκόμη διανοηθει νά μιλήσουμε για κανένα πλάσμα κατώτερου ειδους, πού νά μὴν τὴν ἔχει ἔξασκήσει ποτέ, τοῦλάχιστο άν δέν θέλει κανείς νά μας παραθέσει τὸ παράδειγμα τοῦ γαιδάρου τοῦ Βαλαάμ ἢ μερικῶν άλλων ζῶων πού συνιστῶνται στην πίστη μας και στον σεβασμό μας για μᾶ ὀποιαδήποτε θρησκεία. Μποροῦμε ἔπομένως νά ποῦμε, χωρὶς φόβο νά άνασχευαστοῦμε, ὅτι άπ' ὄλα τὰ ζῶα αὐτοῦ τοῦ Πλανῆτη, μόνο ὁ άνθρωπος σκέφτεται.

Μόνον αὐτός εἶναι προικισμένος μ' αὐτὴ τὴν ἱκανότητα άφαίρεσης, πού ἔνισχύεται και άναπτύσσεται χωρὶς άμφιβολία μέσα στο εἶδος άπό τὴν ἔξάσκηση τῶν αἰῶνων και

πού ύψώνοντάς τον διαδοχικά πάνω άπ' όλα τ' άντικείμενα πού τον περιβάλλουν, πάνω άπό κάθε τι πού ονομάζουμε έξωτερικό κόσμο κι άκόμα πάνω άπό τον ίδιο τον έαυτό του, τοϋ έπιτρέπει νά συλλάβει, νά δημιουργήσει την ιδέα της δλότητας τών όντων, τοϋ Σύμπαντος, τοϋ "Απειρου και τοϋ άπόλυτου — ιδέα έντελώς άφηρημένη και κενή άπό οποιοδήποτε περιεχόμενο· άλλά ταυτόχρονα, έξ ίσου παντοδύναμη και αίτια όλων τών μεταγενεστέρων κατακτήσεων τοϋ άνθρώπου, γιατί αύτή και μόνη τον άποσπᾶ άπό τις ύποτιθέμενες όμοφιές και την άθώα ήλιθιότητα τοϋ ζωϊκού παραδείσου, για νά τον ρίξει στους θριάμβους και τά άπειρα θάσανα μιας άνάπτυξης χωρίς όρια...

Χάρη σ' αύτή την ικανότητα άφαίρεσης, ό άνθρωπος ύψωνόμενος πάνω άπό την άμεση πείση πού όλα τά έξωτερικά άντικείμενα δέν παραλείπουν ποτέ νά έξασκοϋν πάνω σέ κάθε άτομο, μπορεί νά συγκρίνει τά μέν μέ τά δέ, νά παρατηρήσει τις σχέσεις τους. — Νά ή άρχή της άνάλυσης και της πειραματικής έπιστήμης. Χάρη σ' αύτή την ίδια την ικανότητα, διπλασιάζεται και, χωριζόμενος άπό τον έαυτό του στον έαυτό του ύψώνεται πάνω άπ' τις δικές του κινήσεις, τά ένστικτά του και τις διάφορες όρέξεις του, σαν παροδικές και ιδιαίτερες, πράγμα πού τοϋ δίνει την δυνατότητα νά τις συγκρίνει, όπως συγκρίνει τά άντικείμενα και τις έξωτερικές κινήσεις και νά πάρει τό μέρος τών μέν ένάντια στις δέ, άνάλογα μέ τό (κοινωνικό) ιδεώδες πού σχηματίζεται μέσα του. Νά τό ξύπνημα της σ υ ν ε ί δ η σ η ς κι αύτοϋ πού άποκαλοϋμε θέληση. "Έχει πραγματικά ό άνθρωπος μιάν έλεύθερη θέληση; Ναι και όχι, άνάλογα μέ τον τρόπο μέ τον όποιο τό έννοει κανείς. "Αν, λέγοντας έλεύθερη θέληση*, θέλει κανείς νά πει έλεύθερη βούληση*, δηλαδή την ύποτιθέμενη ικανότητα τοϋ άνθρώπου νά καθορίζεται αυθόρμητα, άφ' έαυτοϋ του, άνεξάρτητα άπό κάθε έξωτερική επίδραση· αν, όπως τό κάνουν όλες οι θρησκείες κι όλοι οι μεταφυσικοί, μ' αύτή την ύποτιθέμενη έλεύθερη θέληση, θέλουν νά άποσπάσουν τον άνθρωπο άπό τό ρεύμα της συμπαντικής αίτιότητας πού καθορίζει την ύπαρξη κάθε πράγματος και πού κάνει τό

* Σ.τ.Μ. Διατηρούμε αύτή την ονομασία μολονότι φαίνεται σαν ταυτολογικός διπλασιασμός (δημοτικός - καθαρολογικός όρος) για λόγους (φιλοσοφικής) παράδοσης.

καθένα να εξαρτιέται απ' όλα τ' άλλα, δεν μπορούμε να κάνουμε αλλιώς παρά να την απορρίψουμε σαν άνοησία, γιατί τίποτα δεν μπορεί να υπάρχει πέρ' απ' αυτή την αιτιότητα.

Ἡ ἀκατάπαυστη δράση καὶ ἀντίδραση ὄλων πάνω σὲ κάθε σημεῖο καὶ κάθε σημείου πάνω σ' όλα, συνιστοῦν, ἔχουμε πρῶτα, τὴν ζωὴ, τὸν γενικὸ ἀνώτατο νόμο καὶ τὴν ὁλότητα τῶν ὄντων, ποὺ εἶναι παντοῦ, καὶ ταυτόχρονα καὶ παραγωγὸς καὶ προϊόν· αἰώνια, ἐνεργητικὴ, παντοδύναμη, αὐτὴ ἢ συμπαντικὴ ἀλληλεγγύη, αὐτὴ ἢ ἀμοιβαία αἰτιότητα ποὺ θ' ἀποκαλοῦμε ἀπὸ δῶ καὶ πέρα φύση, ἔχει δημιουργήσει, ἔχουμε πρῶτα, ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἀναρίθμητη ποσότητα ἄλλων κόσμων, τὴ Γῆ μας μ' ὄλη τὴν κλίμακα τῶν ὄντων τῆς ἀπὸ τὰ μέταλλα ὡς τὸν ἄνθρωπο. Τὰ ἀναπαράγει παντοῦ, τ' ἀναπτύσσει, τὰ τρέφει, τὰ διατηρεῖ, κατόπιν δταν φτάσει τὸ τέλος τους, καὶ συχνὰ ἀκόμη καὶ πρὶν φτάσει, τὰ καταστρέφει ἢ μᾶλλον τὰ μετασχηματίζει σὲ νέα ὄντα. Εἶναι λοιπὸν μιὰ παντοδυναμία, ἐνάντια στὴν ὁποία δὲν εἶναι δυνατὴ οὔτε ἡ ἀνεξαρτησία οὔτε ἡ αὐτονομία — τὸ ἀθάνατο ὄν ποὺ ἀγκαλιάζει καὶ ποτίζει μὲ τὴν ἀκατανίκητη δράση τοῦ ὄλη τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὄντων, καὶ μεταξύ τῶν ἐμδίων ὄντων, δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα ποὺ νὰ μὴν φέρει μέσα του, χωρὶς ἀμφιβολία λίγο - πολὺ ἀνεπτυγμένο, τὸ αἶσθημα ἢ τὴν αἶσθηση αὐτῆς τῆς ἀνώτατης ἐπίδρασης καὶ αὐτῆς τῆς ἀπόλυτης ἐξάρτησης. — Ἔ! λοιπὸν, αὐτὴ ἢ αἶσθηση καὶ αὐτὸ τὸ συναἶσθημα συνιστοῦν τὴν ἴδια τὴν βάση κάθε θρησκείας.

Ἡ θρησκεία, ὅπως βλέπουμε, ὅπως καὶ ὄλα τ' ἄλλα ἀνθρώπινα πράγματα, ἔχει τὴν πρωταρχικὴ τῆς αἰτία στὴν ζωώδικη ζωὴ. Εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ποῦμε ὅτι κανένα ζῶο, μὲ ἐξαίρεση τὸν ἄνθρωπο, δὲν ἔχει θρησκεία· γιατί κάθε θρησκεία ἀκόμη καὶ ἡ πρὸ χονδροειδῆς προὑποθέτει ἓναν ὀρισμένο βαθμὸ στόχασης, ποὺ κανένα ζῶο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, δὲν ἔχει ποτὲ ὑψωθεῖ. Ἄλλ' εἶναι ἐπίσης ἐντελῶς ἀδύνατο ν' ἀρνηθοῦμε ὅτι στὴν ὑπαρξὴ ὄλων τῶν ζώων, χωρὶς νὰ ἐξαιρέσουμε κανένα, δὲν ὑπάρχουν ὄλα τὰ συστατικά, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι ὑλικά, στοιχεῖα τῆς θρησκείας ἐκτὸς, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀπὸ τὴν ἰδεατὴ πλευρὰ τῆς, τὴν ἴδια, ἀκριβῶς ἐκείνη ποὺ πρόκειται, ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ τὴν καταστρέψει, τὴ σχέση. Στ' ἀλήθεια, ποιά εἶναι ἡ πραγματικὴ οὐσία κάθε θρησκείας; Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ αἶσθημα τῆς ἀπόλυτης ἐξάρτησης τοῦ παροδικοῦ

ατόμου απ' την αιώνια και παντοδύναμη φύση.

Μας είναι δύσκολο να παρατηρήσουμε αυτό το αίσθημα και να αναλύσουμε όλες του τις εκδηλώσεις στα ζώα των κατώτερων ειδών· μολαταῦτα, μπορούμε να πούμε ότι το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, που άπαντᾶ κανείς στις σχετικά φτωχές οργανώσεις, χωρίς άμφιβολία σε βαθμό μικρότερο από τις ανώτερες οργανώσεις, δέν είναι τίποτα άλλο από ένα είδος συνηθισμένης σοφίας που σχηματίζεται στην κάθε μιᾶ κάτω από την επίδραση αὐτοῦ τοῦ αίσθηματος που δέν είναι άλλο, έχουμε πει, από το θρησκευτικό συναίσθημα. Στα ζώα πούναι προικισμένα με μιᾶ πλήρη ὀργάνωση και που πλησιάζουν περισσότερο στον άνθρωπο, εκδηλώνεται κατά ένα ὀρισμένο τρόπο πιδ αίσθητὸ σε μᾶς, στον ένστικτώδη φόβο και τὸν πανικό, για παράδειγμα, που τᾶ καταλαμβάνει κάθε φορά που πλησιάζει κάποια μεγάλη φυσική καταστροφή, ὅπως σεισμική δόνηση, πυρκαϊᾶ στο δάσος ἢ ἰσχυρή θύελλα. Και γενικά, μπορούμε να πούμε, ότι ὁ φόβος είναι ένα από τᾶ κυρίαρχα αίσθήματα στην ζωώδη ζωή. Ὅλα τᾶ ζώα που ζουν σ' ἐλευθερία είναι φοβιτσιάρικα, πράγμα που δείχνει ότι ζουν μέσα σ' ένα ένστικτώδικο, ἀκατάπαυστο φόβο, ότι ἔχουν πάντα τὸ αίσθημα τοῦ κινδύνου, δηλαδή μιᾶς παντοδύναμης επίδρασης που τᾶ κυνηγᾶ, τᾶ διαπερνᾶει και τᾶ ἀγκαλιᾶζει πάντα και παντοῦ. Αὐτὸ τὸ δέος, τὸ δέος τοῦ Θεοῦ, θᾶ πούν οι θεολόγοι, είναι ἡ ἀρχή της σοφίας*, δηλαδή της θρησκείας. Ἄλλᾶ στα ζώα δέν γίνεται θρησκεία, γιατί τούς λείπει αὐτή ἡ δύναμη της στόχασσης, που στερεώνει τὸ συναίσθημα, τοῦ καθορίζει τὸν στόχο και τὸ μετασχηματίζει σε συνείδηση, σε σκέψη. Ἐχουν λοιπὸν δίκιο να ἰσχυρίζονται ότι ὁ ἄνθρωπος είναι θρησκος ἀπὸ την φύση του, είναι ὅπως ὄλα τᾶ ἄλλα ζώα — ἀλλ' αὐτὸς μόνο, πάνω σ' αὐτή τῆ Γῆ, ἔχει συνείδηση της θρησκείας του.

Ἡ θρησκεία, ἔχουν πει, είναι τὸ πρῶτο σκίρτημα της λογικής: ναί, ἀλλᾶ κάτω ἀπὸ την μορφή τοῦ παράλογου. Ἡ θρησκεία, τὸ βλέπουμε κάθε στιγμή, ἀρχίζει με τὸν φόβο. Και πραγματικά ὁ ἄνθρωπος, ξυπνώντας στις πρῶτες ἀχτίνες αὐτοῦ τοῦ ἔσωτερικοῦ ἡλίου, που ἀποκαλοῦμε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, και ὀγαίνοντας ἀργά, βῆμα πρὸς

* Σ.τ.Μ. Πρὸβλ. την ἀναρκτήρια φράση της «Σοφίας Σολομῶντος»: «Ἀρχή σοφίας φόβος Κυρίου».

θήμα, απ' αυτόν τον μαγνητικό μισο-ύπνο, απ' αυτή την δλότελα ένστικτώδη ύπαρξη που περνούσε όταν βρισκόταν άκόμα στην κατάσταση της καθαρής άθωότητας, δηλαδή την ζωώδη — όντας κατά τά άλλα γεννημένος, όπως κάθε ζώο, μέσα στον φόβο του έξωτερικού κόσμου, που τον παράγει και τον τρέφει, είναι άλήθεια, αλλά και που ταυτόχρονα τον καταπιέζει, τον συντρίβει και τον άπειλει να τον καταπιεί κάθε στιγμή — ο άνθρωπος έπρεπε να χει άναγκαστικά, για πρώτο αντικείμενο της γεννώμενης στόχασής του, αυτόν τον ίδιο τον φόβο. Μπορεί κανείς να πάρει σά δοσμένο ότι στον πρωτόγονο άνθρωπο, με τó ξύπνημα της νοημοσύνης του, αυτός ο ένστικτώδης τρόμος έπρεπε να ναι πιο ισχυρός απ' ό,τι στα άλλα ζώα όλων τών άλλων ειδών' πρώτα γιατί γεννιέται πολύ λιγώτερο όπλισμένος από τ' άλλα, και στη συνέχεια γιατί αυτή ή ίδια ή στόχαση, που μόλις είχε αναδυθεί και δέν είχε άκόμη φτάσει σ' ένα ίκανοποιητικό βαθμό ώριμότητας και δύναμης για να άναγνωρίσει και να χρησιμοποιήσει τά έξωτερικά αντικείμενα, έπρεπε μολαταύτα να άποσπάσει τον άνθρωπο από την ένωση, από την συμφωνία, από την ένστικτώδη άρμονία, στην όποία, σαν έξάδελφος του γορίλλα, έπρεπε να βρίσκεται με την ύπόλοιπη φύση, προτού ξυπνήσει σ' αυτόν ή σκέψη' έτσι ή στόχαση τον άπομόνωνε απ' τó περιβάλλον αυτής της φύσης, που, γίνοντάς του έτσι ξένη, έπρεπε να του έμφανίζεται μέσα από τó πρίσμα της φαντασίας του, διεγερμένης και διευρυμένης από την ίδια την επίδραση αυτής της άρχόμενης στόχασης, σαν μια λιτή και μυστηριώδης δύναμη, άπειρα πιο έχθρική και πιο άπειλητική απ' ό,τι ήταν στην πραγματικότητα.

Μας είναι ύπερβολικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να κάνουμε άπολογισμό τών πρώτων θρησκευτικών αίσθημάτων και φαντασιών του άγριου ανθρώπου. Στις λεπτομερείς τους, πρέπει να ναι τόσο διαφορετικές όσο οι ιδιαίτερες φύσεις τών πρωτόγονων φυλών που τις επέδειξαν, καθώς και τά κλίματα, ή φύση τών τόπων κι όλων τών άλλων έξωτερικών περιστάσεων και προσδιορισμών, ανάμεσα στις όποιες αναπτύχτηκαν. Άλλά καθώς τελικά ήσαν ανθρώπινες αίσθήσεις και φαντασιώσεις, έπρεπε, παρ' όλη αυτή την διαφοροποίηση τών λεπτομερειών, να συνοψίζονται σε μερικά άπλά ταυτόσημα σημεία γενικού χαρακτήρα, και που πρόκειται ν' αναλάβουμε να τά καθορίσουμε. Όποια και να ναι ή προέλευση τών διάφορων ανθρώπινων μονά-

δων και τοῦ χωρισμοῦ τῶν ἀνθρώπινων φυλῶν πάνω στη γῆ· εἴτε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶχαν παρά ἓνα και μόνο Ἄδὰμ - γορίλλα ἢ ξάδερφο τοῦ γορίλλα σὰν πρόγονο, εἴτε προέρχονται ἀπὸ πολλούς, πού ἡ φύση τοὺς δημιούργησε σὲ διαφορετικὰ σημεῖα και σὲ διαφορετικὲς ἐποχές, ἀνεξάρτητα τοὺς μὲν ἀπὸ τοὺς δέ, ἡ ἱκανότητα πού συνιστᾷ ἰδιαίτερα και πού δημιουργεῖ τὴν ἀνθρωπιὰ ὄλων τῶν ἀνθρώπων: ἡ στόχαση, ἡ δύναμη τῆς ἀκρίβειας, ὁ λόγος, ἡ σκέψη, μὲ μιὰ λέξη, ἡ ἱκανότητα σχηματισμοῦ ἰδεῶν, παρὰ μόνον, ἀκριβῶς ὅπως κι οἱ νόμοι πού καθορίζουν τὴν ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς ἱκανότητος, σ' ὅλους τοὺς χρόνους και ὅλους τοὺς τόπους, ταυτόσημοι παντοῦ και πάντα οἱ ἴδιοι, μ' ἓνα τρόπο πού καιμιὰ ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη δὲν θὰ μποροῦσε νὰ γίνεῖ ἐναντία σ' αὐτοὺς τοὺς νόμους. Αὐτὸ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ θεωροῦμε ὅτι οἱ βασικὲς φάσεις πού παρατηρήθηκαν στὴν πρώτη θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη ἑνὸς και μόνου λαοῦ, ὄφειλαν ν' ἀναπαραχθοῦν σ' ἐκείνη ὄλων τῶν πληθυσμῶν τῆς Γῆς.

Κρίνοντας σύμφωνα μὲ τίς ὁμόφωνες περιγραφές τῶν ταξιδιωτῶν πού, ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα ἐπισκέφθηκαν τὰ νησιά τῆς Ὠκεανίας, καθὼς και ἐκείνων πού στίς μέρες μας ἔχουν διεισδύσει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀφρικῆς, ὁ Φετιχισμὸς πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρώτη θρησκεία, ἐκείνη ὄλων τῶν ἄγριων φυλῶν, πούναὶ λιγώτερο ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὴν φυσικὴ κατάσταση. Ἄλλὰ ὁ Φετιχισμὸς δὲν εἶναι ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὴν θρησκεία τοῦ φόβου. Εἶναι ἡ πρώτη ἀνθρώπινη ἔκφραση αὐτῆς τῆς αἰσθητικῆς τῆς ἀπόλυτης ἐξάρτησης, ἀναμιγμένη μὲ τὸν ἐνστικτώδη τρόπο πού ἀνακαλύπτουμε στὴ θάση κάθε ζωώδικης ζωῆς και πού, ὅπως ἔχουμε ἤδη πει, συνιστᾷ τὴν θρησκευτικὴ σχέση τῶν ἀτόμων ἀκόμη και τῶν πιὸ κατώτερων εἰδῶν μὲ τὴν παντοδυναμίαν τῆς φύσης. Ποιὸς δὲν ξέρει τὴν ἐπίδραση πού ἀσχοῦν και τὴν ἐντύπωση πού παράγουν σ' ὅλα τὰ ἐμδία ὄντα, χωρὶς νὰ ἐξαιρέσουμε ἀκόμη και τὰ φυτὰ, τὰ μεγάλα κανονικὰ φαινόμενα τῆς φύσης, ὅπως ἡ ἀνατολὴ κι ἡ δύση τοῦ ἡλίου, τὸ φῶς τῆς σελήνης, ἡ διαδοχὴ τῶν ἐποχῶν, ἡ ἐναλλαγὴ τοῦ ψύχους και τῆς ζέστης, ἡ μόνιμη και ἰδιαίτερη δράση τοῦ ὠκεανοῦ, τῶν βουνῶν, τῆς ἐρήμου ἢ ἀκόμη και τῶν φυσικῶν καταστροφῶν, ὅπως οἱ θύελλες, οἱ ἐκλείψεις, οἱ σεισμοὶ τῆς γῆς, καθὼς κι οἱ τόσο ποικίλες κι ἀμοιβαῖα καταστροφικὲς σχέσεις τῶν ζωϊκῶν εἰδῶν μετὰξὺ τους και μὲ τὰ φυτικὰ εἶδη — ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν

για κάθε ζώο μιὰ δλότητα συνθετικῶν ὑπάρξεων, ἓνα χαρακτηριστήρα, μιὰ φύση· καὶ θὰ μποῦμε στὸν πειρασμὸ νὰ ποῦμε σχεδὸν μιὰ ἰδιαίτερη λατρεία, γιατί σ' ὄλα τὰ ζῶα, σ' ὄλα τὰ ἔμβια ὄντα, θὰ ξαναβροῦμε ἓνα εἶδος λατρείας τῆς φύσης, ἀνάμικτο μὲ φόβο καὶ χαρὰ, μὲ ἐλπίδα καὶ ἀδυναμία, καὶ πού τὸ συναίσθημα πλησιάζει πολὺ στὴν ἀνθρώπινη θρησκεία. Ἡ παράκληση ἀκόμη καὶ ἡ προσευχὴ δὲν λείπουν ἐδῶ. Φανταστεῖτε τὸν ἐξημερωμένο σκύλο πού ἀναζητᾷ ἓνα χᾶδι, ἓνα βλέμμα τοῦ ἀφεντικοῦ του· δὲν εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου γονατισμένου μπροστὰ στὸ Θεό του; Αὐτὸς ὁ σκύλος δὲν μεταφέρει μὲ τὴν φαντασία του καὶ ἀκόμη μὲ μιὰ ἀπαρχὴ στόχασης, πού ἡ ἐμπειρία ἔχει ἀναπτύξει σ' αὐτόν, τὴν φυσικὴ παντοδυναμία πού τὸν καταδυναστεύει στὸ ἀφεντικό του, ὅπως ὁ ἄνθρωπος πού πιστεύει τὴν μεταφέρει στὸ Θεό; Ποιὰ εἶναι λοιπὸν ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐκείνου τοῦ σκύλου; Δὲν εἶναι καὶ ἡ στόχαση, εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς στόχασης, ἢ μᾶλλον ἡ ἱκανότητα νὰ τὴν ἀποκρυσταλλῶνει καὶ νὰ τὴν συλλαμβάνει σὰν ἀφηρημένη σκέψη, νὰ τὴν γενικεύει ὀνομάζοντάς την — γιατί ἡ ἀνθρώπινη ὀμιλία ἔχει αὐτὸ τὸ ἰδιαίτερο ὅτι, ὄντας ἀδύναμη νὰ ὀνομάζει τὰ πράγματα πού πέφτουν ἄμεσα στὶς αἰσθήσεις μας, δὲν ἐκφράζει παρὰ μόνο τὴν ἔννοια ἢ τὴν ἀφηρημένη γενικότητά τους· καὶ ὅπως ἡ ὀμιλία καὶ ἡ σκέψη εἶναι οἱ δύο διαφορετικὲς, ἀλλὰ ἀδιαχώριστες μορφὲς μιᾶς καὶ τῆς ἴδιας πράξης, τῆς ἀνθρώπινης στόχασης, αὐτὴ ἡ τελευταία, καθορίζοντας τὸ ἀντικείμενο τοῦ τρόμου καὶ τῆς λατρείας τῶν ζώων ἢ τῆς πρώτης φυσικῆς λατρείας τοῦ ἀνθρώπου, τὸ καθολικοποιεῖ, τὸ μεταμορφώνει σ' ἓνα ἀφηρημένο ὄν καὶ ἐπιδιώκει νὰ τὸ περιγράψει μ' ἓνα ὄνομα. Τὸ ἀντικείμενο πού λατρεύεται πραγματικὰ ἀπὸ αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ ἄτομο, παραμένει πάντα αὐτὸ ἐδῶ· αὐτὴ ἡ πέτρα, αὐτὸ τὸ κομμάτι ξύλου, ὄχι ἓνα ἄλλο· ἀλλ' ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ χει καθοριστεῖ μὲ τὴν ὀμιλία, γίνεται ἓνα ἀφηρημένο ἀντικείμενο ἢ ἔννοια, ἓνα κομμάτι ξύλου ἢ μιὰ πέτρα, γενικά. Ἔτσι, μὲ τὸ πρῶτο ξύπνημα τῆς σκέψης, ὅπως ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ὀμιλία, εἶναι πού ἀρχίζει ὁ ἀποκλειστικὰ ἀνθρώπινος κόσμος, ὁ κόσμος τῶν ἀφαιρέσεων.

Χάρη σ' αὐτὴ τὴν ἱκανότητα ἀφαίρεσης, ἔχουμε πεῖ, ὁ ἄνθρωπος, γεννημένος μέσα στὴν φύση, καὶ παραγμένος ἀπ' αὐτήν, δημιουργεῖ διαμέσου καὶ μέσα στὶς ἴδιες τίς συνθήκες αὐτῆς τῆς φύσης, μιὰ δεύτερη ὑπαρξή, σύμφωνη μὲ τὸ ἰδεῶδες του καὶ προοδευτικὴ ὅπως αὐτός.

Κάθε τί πού ζει, θά προσθέσουμε, γιά νά ἐξηγηθούμε καλλίτερα, τείνει νά πραγματωθεῖ στήν πληρότητα τοῦ εἶναι του. Ὁ ἄνθρωπος, ὄν ἐμβιο καί σκεπτόμενο ταυτόχρονα, γιά νά πραγματωθεῖ πρέπει πρῶτα νά γνωρίσει τὸν ἑαυτό του. Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία τῆς τεράστιας καθυστέρησης πού παρατηροῦμε στήν ἀνάπτυξή του καί πού κάνει ὥστε, γιά νά φτάσουμε στὸ τωρινὸ στάδιο τῆς κοινωνίας στίς πιδ πολιτισμένες χώρες, — κι ἂν ἦταν ἀκόμη ἔστω καί λίγο σύμφωνη μὲ τὸ ἰδεῶδες πού τείνουμε σήμερα — νά χρειαστεῖ ἡ παρέλευση πολλῶν ἑκατοντάδων αἰώνων. Θάλεγε κανεὶς ὅτι, στήν ἀναζήτηση τοῦ ἑαυτοῦ του, μέσα ἀπ' ὅλες τίς φυσιολογικές καθὼς καί ἱστορικές περιπλανήσεις, ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νά ἐξαντλήσει ὅλες τίς δυνατές βλακεῖες κι ὅλα τὰ κακά, προτοῦ μπορέσει νά πραγματώσει αὐτὴ τὴ λίγη λογικὴ καί τὴν λίγη δικαιοσύνη πού βασιλεύουν σήμερα στὸν κόσμον. Τὸ τελευταῖο τέρμα, ὁ ὕπατος στόχος κάθε ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης, εἶναι ἡ ἐλευθερία. Ὁ Ζ. Ζ. Ρουσσώ κι οἱ ὀπαδοὶ του εἶχαν ἄδικο νά ψάχνουν στίς ἀπαρχές τῆς ἱστορίας, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος στερημένος ἀκόμα κάθε συνείδησης τοῦ ἑαυτοῦ του, καί κατὰ συνέπεια ἀδύναμος νά σχηματίσει ὁποιοδήποτε συμβόλαιον, ὑπάκουε πλήρως στὸ ζυγὸ αὐτοῦ τοῦ μοιραίου χαρακτήρα τῆς φυσικῆς ζωῆς, στήν ὁποία βρίσκονται ὑποταγμένα ὅλα τὰ ζῶα, καί ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος δὲν μποροῦσε νά χειραφετηθεῖ, κατὰ μιὰ ὀρισμένη ἐννοία, παρὰ μὲ τὴν διαδοχικὴ χρῆση τῆς λογικῆς του πού, ἀναπτυσσόμενη μὲ πολὺ βραδύτητα, εἶναι ἀλήθεια, μέσα στήν ἱστορία, ἀναγνώρισε λίγο - λίγο τοὺς νόμους πού κυβερνοῦν τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, καθὼς ἐπίσης κι ἐκείνους πού εἶναι ἐγγενεῖς στήν φύση μας, τοὺς ἰδιοποιήθηκε γιά νά τὸ ποῦμε ἔτσι, μεταμορφωντάς τους σὲ ὀλονεῖ — αὐθόρμητες δημιουργίες τοῦ ἐγκεφάλου μας — καί ἔτσι μολονότι συνέχισε νά ὑπακούει σ' αὐτοὺς τοὺς νόμους, ὁ ἄνθρωπος δὲν ὑπάκουε πιά παρὰ μόνο στίς δικές του σκέψεις. Αὐτὸ εἶναι ἀπέναντι στή φύση, γιά τὸν ἄνθρωπον, ἡ μόνη δυνατὴ ἀξιοπρέπεια κι ὅλη ἡ ἐλευθερία. Δὲν θάναί ποτε ἀλλοιῶς· γιὰτί οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι ἀμετακίνητοι, μοιραῖοι. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ βάση κάθε ὑπαρξῆς καί ἀποτελοῦν τὸ εἶναι μας, ἔτσι ὥστε κανεὶς δὲν θά μποροῦσε νά ἐξεγερθεῖ ἐναντίον τους, χωρὶς νά φτάσει ἀμέσως στὸ παράλογον καί νά αὐτοκτονήσῃ μονομιάς. Ἀλλὰ ἀναγνωρίζοντάς τους καί ἰδιοποιούμενός τους ἀπὸ τὸ πνεῦμα, ὁ ἄνθρωπος ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὴν ἀμεση μο-

νομανία του έξωτερικού κόσμου, κατόπιν γινόμενος δημιουργός με τη σειρά του, μὴν ὑπακούοντας ἀπὸ κεί καὶ πέρα παρὰ μόνο στις δικές του ιδέες, μετασχηματίζει αὐτὸν τὸν τελευταίον λίγο - πολὺ ἀνάλογα με τις προοδευτικές του ἀνάγκες καὶ τοῦ ἐμπνέει κατὰ κάποιον τρόπο τὴν εἰκόνα τῆς ἀνθρωπιάς του.

Ἔτσι αὐτὸ πού ἀποκαλοῦμε ἀνθρώπινο κόσμο δὲν ἔχει καθόλου ἄλλον ἄμεσο δημιουργὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο πού τὸν παράγει κατακτώντας, βῆμα πρὸς βῆμα, πάνω στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ στὴ δική του ζωϊκότητα, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπειά του. Τὰ κατακτᾷ, σπρωγμένος ἀπὸ μιὰ δύναμη ἀνεξάρτητη ἀπ' αὐτὸν, ἀκατανίκητη καὶ πούναὶ ἐξίσου ἐγγενῆς σ' ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα. Αὐτὴ ἡ δύναμη, εἶναι ὅλο τὸ καθολικὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς, αὐτὴ ἀκριβῶς πούχουμε ἀποκαλέσει συμπαντικὴ ἀλληλεγγύη, φύση, καὶ πού μεταφράζεται σ' ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα, φυτὰ ἢ ζῶα, με τὴν τάση νὰ πραγματώσουν, καθένα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, τις ζωτικὲς συνθήκες τοῦ εἴδους του — δηλαδή νὰ ἱκανοποιήσουν τις ἀνάγκες τους. Αὐτὴ ἡ τάση, ὑπατη καὶ οὐσιώδης ἐκδήλωση τῆς ζωῆς, ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴ θάση αὐτοῦ πού ἀποκαλοῦμε θέληση: μοιραία καὶ ἀκατανίκητη σ' ὅλα τὰ ζῶα, χωρὶς νὰ ἐξαιρέσουμε τὸν πιὸ πολιτισμένο ἄνθρωπο· ἐνστικτώδικο δηλαδή, θὰ μπορούσε νὰ πει κανεὶς μηχανικὴ στοὺς κατώτερους ὀργανισμούς, ἀλλὰ εὐφυῆς στὰ ἀνώτερα εἶδη, δὲν φτάνει σὲ πλήρη σύλληψη τοῦ ἑαυτοῦ της παρὰ στὸν ἄνθρωπο, χάρη στὴν νοημοσύνη του (πού τὸν ὑψώνει πάνω ἀπὸ κάθε μιὰ ἀπὸ τις ἐνστικτώδικες κινήσεις του καὶ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ συγκρίνει, νὰ κρίνει καὶ νὰ κατατάξει τις ἴδιες του τις ἀνάγκες), μόνο αὐτὸς ἀπ' ὅλα τὰ ζῶα αὐτῆς τῆς γῆς, κατέχει ἕνα ἐσκεμμένο προσδιορισμὸ τοῦ ἑαυτοῦ του, μιὰν ἐλεύθερη θέληση.

Βέβαια, αὐτὴ ἡ ἐλευθερία τῆς ἀνθρώπινης θέλησης μπροστὰ στὸ καθολικὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς ἢ αὐτῆς τῆς ἀπόλυτης αἰτιότητας, τῆς ὁποίας κάθε ἰδιαιτέρη βούληση δὲν εἶναι, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, παρὰ ἕνα ρυάκι, δὲν ἔχει ἄλλη ἔννοια ἐδῶ παρὰ ἐκείνη πού τῆς δίνει ἡ στόχασση, σὰν ἀντιτιθέμενη στὴν μηχανικὴ ἐκτέλεση ἢ ἀκόμη τὸ ἐνστικτο. Ὁ ἄνθρωπος συλλαμβάνει καὶ ἀντιλαμβάνεται τις φυσικὲς ἀναγκαιότητες πού, ἀντανακλώμενες στὸν ἐγκέφαλό του, ξαναγεννιῶνται με μιὰ φυσιολογικὴ ἀντιδραστικὴ διαδικασία, πού δὲν εἶναι καὶ πολὺ γνωστὴ, ὡς μιὰ λογικὴ δια-

δοχή τῶν ἰδίων του τῶν σκέψεων· κι αὐτὴ ἡ κατανόηση διαμέσου τῆς ἀπόλυτης ἐξάρτησής του ποὺ δὲν διακόπτεται καθόλου, τοῦ δίνει τὸ αἶσθημα τοῦ δικοῦ του προσδιορισμοῦ, τῆς αὐθόρμητης στοχαζόμενης θέλησης καὶ τῆς ἐλευθερίας του. Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ αὐτοκτονία, μερικὴ ἢ ὀλιγὴ, κανένας ἄνθρωπος δὲν θὰ φτάσει ποτὲ στὸ σημεῖο νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς φυσικὲς του δρέξεις, ἀλλὰ θὰ μπορέσει νὰ τὶς ρυθμίσει καὶ νὰ τὶς τροποποιήσει, ἀναγκάζοντάς τες νὰ συμμορφώνονται ὅλο καὶ περισσότερο σ' αὐτὸ ποὺ στὶς διαφορὲς φάσεις τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνάπτυξης, θὰ ἀποκαλεῖται δίκαιο καὶ ὠραῖο.

Στὸ βάθος, τὰ κύρια σημεῖα τῆς πρὸ ἐξευγενισμένης ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ τῆς λιγώτερο ἀφυπνισμένης ζωώδικης ὑπαρξῆς, εἶναι καὶ παραμένουν πάντα ταυτόσημα: γέννηση, ἀνάπτυξη καὶ μεγάλωμα, ἐργασία γιὰ φαί καὶ πιτό, προφύλαξη καὶ ἀμυνα, διατήρηση τῆς ἀτομικῆς ὑπαρξῆς μέσα στὸ κοινωνικὸ ἰσοζύγιο τοῦ ἰδιαίτερου εἶδους, ἔρωτας, ἀναπαραγωγή, κατόπιν θάνατος. Σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα, προστίθεται γιὰ τὸν ἄνθρωπο μονάχα ἓνα νέο: εἶναι ἡ σκέψη καὶ ἡ γνώση (ἰκανότητα καὶ ἀνάγκη ποὺ ξαναβρίσκεται χωρὶς ἀμφιβολία σὲ κατώτερο βαθμὸ, ἀλλὰ ἤδη πολὺ αἰσθητὰ, στὰ εἶδη ζώων ποὺ, ἀπὸ τὴν ὀργάνωσή τους, βρίσκονται πρὸ κοντὰ στὸν ἄνθρωπο, γιὰτὶ φαίνεται ὅτι στὴ φύση δὲν ὑπάρχουν καθόλου ἀπόλυτες ποιοτικὲς διαφορὲς, κι ὅτι ὅλες οἱ διαφορὲς τῆς ποιότητος ἀνάγονται σὲ τελευταία ἀνάλυση σὲ διαφορὲς ποσότητος), ποὺ, στὸν ἄνθρωπο, φτάνουν σ' ἓνα βαθμὸ δύναμης τόσο ἐπιτακτικὸ καὶ κυριαρχικὸ, ὥστε μετασχηματίζουσι μακροπρόθεσμα ὅλη τὴ ζωὴ του. Ὅπως ἔχει πολὺ σωστὰ παρατηρήσει, ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους στοχαστὲς τῶν ἡμερῶν μας, ὁ Λουδοβίκος Φόυερμπαχ, ὁ ἄνθρωπος κάνει αὐτὸ ποὺ κάνουν ὅλα τὰ ζῶα, μόνον ποὺ τὸ κάνει ὅλο καὶ πρὸ ἀνθρώπινα. Αὐτὴ εἶναι ὅλη ἡ διαφορά, ἀλλὰ εἶναι τεράστια¹. Περιλαμβάνει ὅλο τὸν πολιτισμὸ μ' ὅλα τὰ θαύματα τῆς βιομηχανίας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν τεχνῶν· μ' ὅλες τὶς φιλοσοφικὲς, θρησκευτικὲς, αἰσθητικὲς, πολιτικὲς, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς προόδους* τῆς ἀνθρωπότητος, κοντολογίης, δ-

1. Δὲ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐπιναλλάξει ἀρκετὰ σὲ πολλοὺς ἐκπροσώπους τοῦ σύγχρονου νατουραλισμοῦ ἢ ὀλισμοῦ, ποὺ ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ξανάβρει τὴν πλήρη καὶ ὀλοκληρωτικὴ συγγενεία του μ' ὅλα τ' ἄλλα εἶδη ζώ-

λο τόν κόσμο τῆς ἱστορίας. Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ αὐτόν τόν ἱστορικό κόσμο μέ τήν δύναμη μιᾶς δραστηριότητας πού ξαναδρίσκουμε σ' ὄλα τά ἔμβια ὄντα, πού ἀποτελεῖ τὸ ἴδιο τὸ δάθρο κάθε ὀργανικῆς ζωῆς καί πού τείνει νά συγχωνευθεῖ καί νά μετασχηματίσει τόν ἐξωτερικό κόσμο σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τοῦ καθενός, δραστηριότητα κατὰ συνέπεια ἐνστικτώδης καί μοιραία, προγενέστερη σέ κάθε σκέψη, ἀλλά πού, φωτισμένη ἀπ' τή λογική τοῦ ἀνθρώπου καί προσδιορισμένη ἀπό τήν στοχαζόμενη θέλησή του, μετασχηματίζεται σ' αὐτόν καί γι' αὐτόν σέ ἐλεύθερη καί νοήμονα ἐργασία.

Μόνο μέ τή σκέψη εἶναι πού ὁ ἄνθρωπος φτάνει στή συνείδηση τῆς ἐλευθερίας του μέσα σ' αὐτὸ τὸ φυσικό πεδίο, τοῦ ὁποίου εἶναι προϊόν· ἀλλά εἶναι μόνο μέ τήν ἐργασία πού τήν πραγματοποιεῖ. Ἐχουμε παρατηρήσει ὅτι ἡ δραστηριότητα, πού συνιστᾷ τήν ἐργασία, δηλαδή τὸ τόσο ἀργὸ ἔργο τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ πλανήτη μας μέ τήν φυσική δύναμη κάθε ἔμβιου ὄντος, σύμ-

ων καί τήν ἄμεση καί κατευθεῖα καταγωγή του ἀπὸ τήν γῆ, κι ἐπειδὴ ἔχουν καταγγελεῖ τίς υπερβολές καί τίς ματαίες προκαταληψεῖς ἑνός σπιριτουαλισμοῦ, πού κάτω ἀπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι τόν ὀριζοῦν μέ μιᾶ ἀπόλυτη ἐλευθερία, τόν καταδίκασε στήν αἰώνια σκλαβιά, φαντάζονται ὅτι αὐτὸ τοῦς δίνει τὸ δικαίωμα νά ἀπεμπολοῦν κάθε σεβασμὸ γιὰ τόν ἄνθρωπο. Θά μπορούσε κανεὶς νά συγκρίνει αὐτοὺς ἐδῶ τοῦς ἀνθρώπους μέ τοῦς λακέδες, πού, ἀνακαλύπτοντας τήν πληθειακὴ καταγωγή ἑνός ἀνθρώπου πού τοῦς ἐπιβλήθηκε μέ τήν φυσική ἀξιοπρέπειά του, πιστεύουν ὅτι μποροῦν νά τόν μεταχειριστοῦν σάν ἴσο, γιὰ τόν ἀπλὸ ἐκεῖνο λόγο ὅτι δέν καταλαβαίνουν ἄλλη ἀξιοπρέπεια ἀπὸ κείνη πού δημιουργεῖ στὰ μάτια τους μιᾶ ἀριστοκρατικὴ καταγωγή. Ἄλλοι εἶναι τόσο εὐτυχισμένοι πού ξαναβρῆκαν τήν συγγένεια τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν γορίλλα, ὥστε θάβελαν νά τόν κρατήσουν γιὰ πάντα στήν κατάσταση τοῦ γορίλλα, κι ἀρνοῦνται νά καταλάβουν ὅτι ὄλη ἡ ἱστορικὴ ἀποστολή του, ὄλη ἡ ἀξιοπρέπειά του κι ὄλη ἡ ἐλευθερία του συνίστανται στὸ νά ξεμακρύνει ἀπ' αὐτά.

* Σ.τ.Μ. Ἡ μεταγενέστερη τραγικὴ ἀποκορύφωση τοῦ ἀπανθρωπισμοῦ κάτω ἀπὸ τίς διάφορες «ὀλιστικὲς» (σταλινισμός) ἢ «ἐπιστημονικὲς» (ναζισμός) μορφές του δικαιώνει ἐδῶ ἀπόλυτα τὸν Μ. Μπακούνιν. Βλ. ἐπίσης σχετικὰ μέ τήν γενικώτερη προβληματικὴ τοῦ Μπακούνιν τὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Μπ. σέ: Γ. Νταλιάνη, «Συμβουλές κλπ.», καθὼς καί τὸ ὑπὸ ἔκδοση: «Μετακριτικὴ τῆς Ἐξουσίας».

φωνα με τις ανάγκες του καθενός, ανακαλύπτεται λίγο - πολύ ανεπτυγμένη σ' όλες τις βαθμίδες της οργανικής ζωής. 'Αλλά δεν αρχίζει ν' αποτελεί την ιδιαίτερα ανθρώπινη εργασία, παρά μόνον όταν, κατευθυνόμενη από την νοημοσύνη του ανθρώπου και την στοχαζόμενη θέλησή του, χρησιμεύει στην Ικανοποίηση όχι μόνο καθορισμένων και μοιραία κανονισμένων αναγκών της αποκλειστικά ζωώδικης ζωής, αλλά ακόμη και εκείνων του σκεπτόμενου όντος, που κατακτά την ανθρωπιά του με τὸ νὰ ἐπιβεβαιώνει και νὰ πραγματώνει τὴν ἐλευθερία του μέσα στον κόσμο.

Ἡ ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ τεράστιου, ἀπειρου καθήκοντος δὲν εἶναι μόνο ἔργο τῆς ἠθικῆς και διανοητικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι ταυτόχρονα κι ἓνα ἔργο ὕλικῆς χειραφέτησης. Ὁ ἄνθρωπος δὲν γίνεται ἀληθινὰ ἄνθρωπος, δὲν κατακτά τὴν δυνατότητα τῆς ἐξέλιξης και τῆς ἐσωτερικῆς του τελειοποίησης παρά μόνο ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἔχει σπάσει, σὲ ὀρισμένο βαθμὸ τουλάχιστον, τὶς ἀλυσίδες τῆς σκλαβιάς τὶς ὁποῖες ἡ φύση φόρτωσε σ' ὅλα τὰ παιδιὰ τῆς. Αὐτὲς εἶναι ἡ πείνα, οἱ στέρσεις κάθε εἶδους, ὁ πόνος, ἡ κληματολογικὴ ἐπίδραση, ἡ ἐπίδραση τῶν ἐποχῶν και, γενικὰ, οἱ χίλιες συνθήκες τῆς ζωώδικης ζωής, που κρατοῦν τὸ ἀνθρώπινο ὄν σὲ μιὰ σχεδὸν ἀπόλυτη ἐξάρτηση ἀπέναντι στὸ περιβάλλον που τὸ περιτριγυρίζει· οἱ μόνιμοι κίνδυνοι που, με τὴ μορφή τῶν φυσικῶν φαινομένων, τὸν ἀπειλοῦν και τὸν καταπιέζουν ἀπ' ὅλες τὶς μεριές· αὐτὸς ὁ συνεχῆς φόβος που ἀποτελεῖ τὴν βάση κάθε ζωώδικης ὑπαρξης και που κυριαρχεῖ στὸ φυσικὸ και ἄγριο ἄτομο σὲ σημεῖο που νὰ μὴ θρῖσκει τίποτα στον ἑαυτὸ του που νὰ μπορεῖ νὰ τοῦ ἀντισταθεῖ και νὰ τὸν πολεμήσει... με μιὰ λέξη δὲν λείπει ἐδῶ κανένα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀπόλυτα στοιχεῖα τῆς σκλαβιάς. Τὸ πρῶτο βῆμα που κάνει ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ χειραφετηθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴ σκλαβιά συνίσταται, ἔχουμε πει, στὴν ἀφαιρετικὴ ἐκείνη πράξη τῆς νοημοσύνης που, ὀψωνόμενη πέρα ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιο, πάνω ἀπὸ τὰ πράγματα που τὸν περιβάλλουν, τοῦ ἐπιτρέπει νὰ μελετήσει τὶς σχέσεις τους και τοὺς νόμους τους. 'Αλλά τὸ δεύτερο βῆμα εἶναι μιὰ πράξη ἀναγκαστικὰ ὕλικῆ, προσδιορισμένη ἀπὸ τὴν θέληση και κατευθυνόμενη ἀπὸ τὴν λίγο - πολὺ βαθειὰ γνώση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου· εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μυϊκῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου στον μετασχηματισμὸ τοῦ κόσμου ἀνάλογα με τὶς προοδευτικὲς του ἀνάγκες. Αὐτὴ ἡ πάλῃ τοῦ ἀνθρώπου, νοήμονα ἐργάτη, ἐνάντια στὴν

μητέρα - φύση, δέν είναι καθόλου μιὰ εξέγερση ενάντια της, ούτε ενάντια στους νόμους της. Δέν υπηρετείται από τήν συνείδηση ποῦχει ἀποκτήσει γι' αὐτήν, παρά μόνο γιά νά ενισχυθεῖ καί νά δχυρωθεῖ ενάντια στίς θηριώδεις ἐπιδρομές καί ενάντια στίς περιστασιακές καταστροφές, καθώς ἐπίσης κι ενάντια στά περιοδικά καί κανονικά φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου καί δέν είναι παρά ἀκριβῶς ἡ συνείδηση κι ἡ παρατήρηση ποῦ τόν κάνουν ἱκανό μέ τή σειρά του, νά κυριαρχήσει πάνω της, νά τήν κάνει νά υπηρετήσει τὰ σχέδιά του καί νά μπορέσει νά μετασχηματίσει τήν ἐπιφάνεια τοῦ πλανήτη μέσα σ' ἓνα περιβάλλον λίγο-πολύ εὐνοϊκό γιά τίς προόδους τῆς ἀνθρωπότητας.

Αὐτή ἡ ἱκανότητα ἀφαίρεσης, πηγῆ δλων τῶν γνώσεων κι δλων τῶν ιδεῶν μας, είναι λοιπόν ἐπίσης, ὅπως βλέπουμε, ἡ μοναδική αἰτία κάθε ἀνθρώπινης χειραφέτησης. Ἄλλά τὸ πρῶτο ξύπνημα, ποῦ δέν είναι τίποτα ἄλλο ἀπ' τή λογική, δέν παράγει ἀμέσως τήν ἐλευθερία. Ὅταν αὐτή ἀρχίζει νά ενεργοποιεῖται στόν ἄνθρωπο, ἀποσπώμενη ἀργά ἀπό τὰ σπάργανα τῆς ζωώδικῆς του ἐνστικτικότητας, ἐκδηλώνεται ἀρχικά, ὄχι κάτω ἀπό τήν μορφή μιᾶς ἄλογης στόχασης, ἀλλά κάτω ἀπό ἐκείνη μιᾶς φαντασιώδικης στόχασης ἢ τοῦ παράλογου, καί σάν τέτοια, δέν ἀπαλλάσει βαθμιαία τόν ἄνθρωπο ἀπό τήν φυσική δουλεία ποῦ τόν διακατέχει στό λίκνο του, παρά γιά νά τόν ρίξει ἀμέσως στό ὑποπόδιο μιᾶς σκλαβιάς, χίλιες φορές ἀκόμη πιό σκληρῆς καί πιό φοδερῆς, ἀπό ἐκείνη τῆς θρησκείας.

Είναι ἡ φαντασιώδικη στόχαση τοῦ ἀνθρώπου ποῦ μετασχηματίζει τήν φυσική λατρεία, τῆς ὁποίας τὰ στοιχεῖα καί τὰ ἴχνη ἀνακαλύπτουμε σ' ὄλα τὰ ζῶα, σέ ἀνθρώπινη λατρεία, κάτω ἀπό τήν στοιχειώδη μορφή τοῦ φετιχισμού. Ἐχουμε δεῖξει πῶς τὰ ζῶα λατρεύουν ἐνστικτώδιστα τὰ μεγάλα φαινόμενα τῆς φύσης ποῦ, πραγματικά, ἀσκοῦν πάνω στήν ὑπαρξή τους μιὰ ἄμεση καί ἰσχυρή ἐπίδραση, ἀλλά δέν σκοπεύαμε νά μιλήσουμε καθόλου γιά ζῶα ποῦ λατρεύουν ἓνα ἄκακο κομμάτι ξύλου, ἓνα ἄχυρο, ἓνα κόκκαλο ἢ μιὰ πέτρα, ἐνῶ βρίσκουμε αὐτή τήν λατρεία στήν πρωτόγονη θρησκεία τῶν ἀγρίων ὡς τόν καθολικισμό. Πῶς νά ἐξηγήσουμε αὐτή τήν φαινομενικά τουλάχιστον τόσο παράξενη ἀνωμαλία ποῦ, ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἰγιοῦς αἰσθησης καί τοῦ αἰσθήματος τῆς πραγματικότητας,

μᾶς παρουσιάζει τὸν ἄνθρωπο σὰν πολὺ κατώτερο κι ἀπὸ τὰ πιὸ ταπεινά ζῶα;

Αὐτὸς ὁ παραλογισμὸς εἶναι τὸ προῖδον τῆς φαντασιώδικης στόχασης τοῦ ἄγριου ἀνθρώπου. Δὲν αἰσθάνεται μόνο τὴν παντοδυναμία τῆς φύσης ὅπως τ' ἄλλα ζῶα, ἀλλὰ καὶ τὴν κάνει ἀντικείμενο τῆς μόνιμης στόχασής του, τὴν ἀποκρυσταλλώνει καὶ τὴν γενικεύει σ' αὐτὴν δίνοντάς της ἓνα κάποιο ὄνομα, τὴν κάνει τὸ κέντρο, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁμαδοποιοῦνται ὅλες οἱ νηπιακὲς φαντασιώσεις του. Ἄνικανος ἀκόμη νὰ ἀγκαλιάσει μὲ τὴν φτωχὴ του σκέψη τὸ σύμπαν, ἔστω καὶ τὴν γήϊνη σφαῖρα, ἀκόμη καὶ τὸ τόσο περιορισμένο περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο γεννιέται καὶ ζεῖ, ψάχνει λοιπὸν παντοῦ ὅπου ὑπάρχει αὐτὴ ἡ παντοδυναμία, τῆς ὁποίας τὸ αἶσθημα, στὸ ἐξῆς ἐσκεμμένο καὶ ἀποκρυσταλλωμένο, τὸν διακατέχει, καὶ μ' ἓνα παιχνίδισμα, μὲ μιὰ παρατήρηση τῆς ἀμαθοῦς φαντασίας του ποὺ θάταν ἀδύνατο νὰ ἐξηγήσουμε σήμερα, τὸν δένει σ' αὐτὸ τὸ κομμάτι ξύλου, σ' αὐτὸ τὸ ἄχυρο, σ' αὐτὴν τὴν πέτρα. Αὐτὸ εἶναι ὁ καθαρὸς φετιχισμὸς, ὁ πιὸ θρησκευτικὸς, δηλαδή, ὁ πιὸ παράλογος, ἀπὸ ὅλες τίς θρησκείες.

Μετὰ καὶ συχνὰ μαζὶ μὲ τὸν φετιχισμὸ*, ἔρχεται ἡ λατρεία τῶν μάγων. Εἶναι μιὰ λατρεία, ἀν ὄχι πιὸ ὀρθολογική, τουλάχιστον πιὸ φυσιολογική καὶ ποὺ μᾶς ἐκπλήσσει λιγώτερο ἀπὸ τὸν καθαρὸ φετιχισμὸ, γιατί σ' αὐτὴν εἴμαστε συνηθισμένοι, ὄντας ἀκόμη καὶ σήμερα περιτριγυρισμένοι ἀπὸ διάφορους μάγους: τοὺς πνευματιστές, τὰ μέντιουμ, τοὺς μάντεις μὲ τοὺς μαγνητιστές** τους, ἀκόμη καὶ τοὺς ἱερεῖς τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καθὼς κι ἐκείνους τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ἰσχυρίζονται ὅτι ἔχουν τὴν δύναμη νὰ ἀναγκάσουν τὸν καλὸ Θεό, μὲ τὴ βοήθεια μερικῶν μυστηριακῶν τύπων, νὰ κατέβει στὸ νερὸ ἢ ἀκόμη καὶ νὰ μετασχηματισθεῖ σὲ ἄρτον καὶ οἶνον· αὐτοὶ ὅλοι οἱ ἐξαναγκαστές τῆς θεότητας ποὺ ὑποβάλλεται στίς μαγεῖες τους, δὲν εἶναι κι αὐτοὶ μάγοι; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ θεότητά τους, προερχομένη ἀπὸ μιὰ ἐξέλιξη πολλῶν χιλιάδων χρόνων, εἶναι πολὺ πιὸ περίπλοκη ἀπὸ κείνη τῆς πρωτόγονης μαγείας, ποὺ

* Σ.τ.Μ. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ σύστημα διανοητικῆς καὶ πρακτικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ ὀνομάστηκε ἀργότερα «τοτεμισμὸς». Βλ. Κλώντ Λεβὺ Στρώς, «Τοτεμισμὸς».

** Σ.τ.Μ. Δηλαδή ὑπνωτιστές.

δὲν ἔχει ἀρχικὰ γιὰ ἀντικείμενο παρὰ τὴν ἤδη ἀποκρυ-
σταλλωμένη ἀλλὰ ἀκόμη ἀκαθόριστη φαντασίωση τῆς παν-
τοδυναμίας, χωρὶς ἄλλη ιδιότητα, εἴτε διανοητικὴ εἴτε ἡ-
θικὴ. Ἡ διάκριση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ δίκαιου
καὶ τοῦ ἀδικου, εἶναι ἀκόμη ἀγνωστὴ· δὲν ξέρει κανεὶς τί
ἀγαπᾷ, τί ἀπεχθάνεται, τί θέλει καὶ τί δὲν θέλει·
δὲν εἶναι οὔτε καλὴ οὔτε κακὴ. παρὰ εἶναι μονάχα
παντοδύναμη. Ὡστόσο ὁ θεϊκὸς χαρακτήρας ἀρχίζει ἤ-
δη νὰ διαγράφεται· εἶναι ἐγωϊστρία καὶ ματαιόδοξη, ἀγα-
πᾷ τὰ κομπλιμέντα, τὶς γονυκλισίες, τὴν ταπείνωση καὶ
τὴν κατακρεούργηση τῶν ἀνθρώπων, τὴν λατρεία τους καὶ
τὶς θυσίες τους καὶ καταδιώκει καὶ τιμωρεῖ θηριώδικα ὄλους
ἐκείνους ποὺ δὲν θέλουν νὰ τῆς ὑποταχθοῦν· τοὺς ἀντάρτες,
τοὺς ἀλαζόβους, τοὺς ἀσεβεῖς. Εἶναι, ὅπως ξέρουμε, ἡ φυσι-
κὴ θάση τῆς θείας φύσης ὄλων τῶν θεῶν, ἀρχαίων καὶ τω-
ρινῶν, ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο παραλογι-
σμό. Ὑπῆρξε ποτὲ στὸν κόσμον ἕνα ὄν πρὸ θηριώδικα ζη-
λότυπο*, ματαιόδοξο, ἐγωϊστικὸ, αἰμοχαρὲς ἀπὸ τὸν Ἰεχω-
βά τῶν Ἰουδαίων ἢ τὸ Θεὸ - Πατέρα τῶν Χριστιανῶν; Στὴ
λατρεία τῆς πρωτόγονης μαγείας, ἡ θεότητα ἢ αὐτὴ ἡ ἀ-
προσδιόριστη παντοδυναμία, ἐμφανίζεται ἀρχικὰ ἀδιαχώ-
ριστη ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ μάγου· αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶναι ὁ Θε-
ός, ὅπως τὸ Φετίχ. Ἀλλὰ μακροχρόνια, ὁ ρόλος τοῦ ὑπερ-
φυσικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου - Θεοῦ, γιὰ ἕναν πρα-
γματικὸ ἀνθρωπο (προπαντὸς γιὰ ἕναν ἄγριο, ποὺ μὴ ἔ-
χοντας ἀκόμη κανένα μέσο γιὰ νὰ προφυλαχτεῖ ἐναντία
στὴν ἀδιάκριτη περιέργεια τῶν πιστῶν του, μένει ἀπὸ τὸ
πρῶτὸ ὡς τὸ βράδυ ἐκτεθειμένος στὶς διευκρινήσεις τους) γί-
νεται ἀδύνατος. Ἡ ὑγιὴς αἰσθησις, τὸ πρακτικὸ πνεῦμα
μιας ἄγριας φυλῆς, ποὺ συνεχίζει ν' ἀναπτύσσεται παράλ-
ληλα μὲ τὴν θρησκευτικὴ τῆς φαντασία, καταλήγει τελικὰ
στὸ νὰ τῆς δείχνει πῶς εἶναι ἀδύνατο, ἕνας ἀνθρωπος,
προσιτὸς σ' ὄλες τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες καὶ ἀνικανότη-
τες, νᾶναι Θεός. Ὁ μάγος παραμένει γι' αὐτὴν ἕνα ὑπερ-
φυσικὸ ὄν, ἀλλὰ μονάχα, γιὰ παράδειγμα, ὅταν κατέχεται.
Ἀλλὰ κατέχεται ἀπὸ τί; Ἀπὸ τὴν παντοδυναμία, ἀπὸ τὸν
Θεό... Ἄρα ἡ θεότητα βρῖσκεται συνήθως πέρα ἀπὸ τὸν
μάγο. Ποῦ νὰ τὴν ψάξουν; Τὸ Φετίχ, ὁ Θεός - πράγμα ἔ-
χει ξεπεραστεῖ· ὁ μάγος, ἀνθρωπος - Θεός ἐπίσης. Ὅλες

* Σ.τ.Μ. Πρὸβλ. «Ἐγὼ εἰμὶ Κύριος ὁ Θεός σου, Θεός
ζηλωτής...», Α' ἐντολή.

αυτές οι μεταμορφώσεις, στους πρωτόγονους καιρούς, μπόρεσαν να κρατήσουν αιώνας. Ο άγριος άνθρωπος, εξελιγμένος και πλουτισμένος από την εμπειρία και την παράδοση πολλών αιώνων, αναζητά τότε την θεότητα πολύ μακριά απ' αυτόν, αλλά ακόμα πάντα στα όντα που υπάρχουν πραγματικά: τον Ήλιο, τη Σελήνη, τα άστρα. Η θρησκευτική σκέψη αρχίζει ήδη ν' άγκαλιάζει το σύμπαν.

Ο άνθρωπος, έχουμε πει, δεν μπόρεσε να φτάσει σ' αυτό το σημείο παρά ύστερα από μια μακριά σειρά αιώνων. Η άφαιρετική του ικανότητα, ή λογική του, είναι ήδη ανεπτυγμένες, ισχυροποιημένες, δοκιμασμένες από την πρακτική συνείδηση των πραγμάτων που τον περιβάλλουν και από την παρατήρηση των σχέσεών τους και της άμοιβαίας τους αλτιότητας, ενώ ή κανονική τροπή όρισμένων φαινομένων του δίνει την πρώτη έννοια όρισμένων φυσικών νόμων· αρχίζει να άνησυχεί για το σύνολο των φαινομένων και τις αίτιες τους· τις διερευνά. Ταυτόχρονα αρχίζει να γνωρίζει τον έαυτό του και, χάρη πάντα σ' αυτή την δύναμη άφάισης που του επιτρέπει να ύψωθεί στον έαυτό του*, με τη σκέψη, πάνω από τον έαυτό του και να τεθεί σαν άντικείμενο της στόχασής του, αρχίζει να χωρίζει το υλικό και ζωντανό του είναι από το σκεπτόμενο είναι του, τον έξωτερικό του κόσμο από τον έσωτερικό, το σώμα από την ψυχή του. Άλλά μόλις αυτός ό διαχωρισμός τεθεί και παγιωθεί γι' αυτόν, τον μεταφέρει, όπως είναι φυσικό, άναγκαστικά στον Θεό του, αρχίζει να ψάχνει την άόρατη ψυχή αυτού του φανερού σύμπαντος. Να πώς γεννήθηκε ό θρησκευτικός πανθεισμός των Ίνδιάνων**.

Όφείλουμε να σταματήσουμε σ' αυτό το σημείο, γιατί έδω ειδικά είναι που αρχίζει ή θρησκεία με την πλήρη άποδοχή αυτής της λέξης, και μαζί μ' αυτήν ή ίδια ή θεολογία κι ή μεταφυσική. Ός έδω, ή θρησκευτική φαντασία του ανθρώπου, κυριαρχούμενη από την έμμομη παράσταση της παντοδυναμίας, προχώρησε φυσιολογικά, αναζητώντας την αίτια και την πηγή αυτής της παντοδυναμίας, στο δρόμο της πειραματικής διερεύνησης, αρχικά στα

* Σ.τ.Μ. Αυτή ή λέξη δείχνει επίσης μια κατάφωρη Χεγκελιανή επίδραση.

** Σ.τ.Μ. Η προσεκτική ανάγνωση του παρόντος κειμένου άποδείχνει στον Μπ. μιάν Χεγκελιανή επίδραση. Ο Χέγκελ κι ό Γερμανικός Ίδεαλισμός ήταν γενικά πολύ οικείος σ' αυτόν. Βλ. και τον πρόλογο Γ. Σ. Νταλιάνη.

πιό κοντινά αντικείμενα, σ'α φετίχ, κατόπιν στούς μάγους, έργότερα ακόμη, σ'α μεγάλα φαινόμενα τής φύσης, τέλος, σ'α άστρα, αλλά αποδίδοντάς την πάντα σ'ε κάποιο πραγματικό και δρατό αντικείμενο, όσο απομακρυσμένο κι αν ήταν. Σήμερα προϋποθέτει τήν ύπαρξη ένός πνευματικού Θεού, έξω - κοσμικού, άδρατου. Άπό τήν άλλη μεριά, οι θεοί του ήταν ως τώρα όντα περιορισμένα και μερικά, μεταξύ πολλών άλλων μή θεϊκών όντων, πού δέν ήταν προικισμένα μέ τήν παντοδυναμία αλλά πού μολαταύτα ύπηρχαν. Σήμερα θέτει για πρώτη φορά μιá καθολική θεότητα: τó "Όν τών "Όντων, οσία και δημιουργό όλων τών περιορισμένων και μερικών όντων, τήν καθολική ψυχή όλου τού σύμπαντος, τó Μέγα - Πάν. Νά λοιπόν πού αρχίζει ó άληθινός Θεός και μαζί μ' αυτόν κι ή άληθινή θρησκεία.

Όφείλουμε νά έξετάσουμε τώρα τήν διαδικασία μέ τήν όποία ó άνθρωπος έφτασε σ' αυτό τó αποτέλεσμα, για νά αναγνωρίσουμε, μέσα στην ίδια τήν ιστορική καταγωγή του, τήν άληθινή φύση τής θεότητας.

Όλο τó ζήτημα ανάγεται σ' αυτό έδω' πώς γεννιούνται στον άνθρωπο ή παράσταση τού σύμπαντος κι ή ιδέα τής ένότητάς του; Πρώτα - πρώτα, αρχίζουμε, λέγοντας ότι ή παράσταση τού σύμπαντος δέν μπορεί νά ύπάρχει για τó ζωó, γιατί δέν είναι ένα αντικείμενο πού δίνεται άμέσως άπ' τις αισθήσεις, όπως όλα τά πραγματικά αντικείμενα, μεγάλα ή μικρά, πού άπό κοντά ή άπό μακριά, τó περιβάλλουν' είναι κάτι άφηρημένο και πού, κατά συνέπεια, δέν μπορεί νά ύπάρχει παρά μόνο για τήν άφαιρετική ίκανότητα, δηλαδή μόνο για τόν άνθρωπο. Άς έξετάσουμε λοιπόν τόν τρόπο μέ τόν όποίο σχηματίζεται στον άνθρωπο. Ό άνθρωπος βλέπει πώς περιβάλλεται άπό έξωτερικά αντικείμενα: ó ίδιος, ως ζωντανό σώμα, είναι ένα (άπ' αυτά) για τήν δική του σκέψη. Όλ' αυτά τά αντικείμενα, πού μαθαίνει διαδοχικά και άργά νά γνωρίζει, βρίσκονται μεταξύ τους, σ'ε άμοιβαίες, κανονικές σχέσεις, πού αναγνωρίζει λίγο - πολύ' και μολαταύτα, παρά τήν ύπαρξη αύτών τών σχέσεων, πού τά συγγενεύουν χωρίς νά τά ένώνουν ή νά τά συγγέουν σ'ε ένα μόνο, αυτά τ' αντικείμενα παραμένουν τó ένα ξεχωρα άπό τ' άλλο. Ό έξωτερικός κόσμος δέν παρουσιάζει λοιπόν στον άνθρωπο τίποτ' άλλο άπό μιá αναρίθμητη ποικιλία αντικειμένων, δράσεων και σχέσεων, χωριστών και διακριτών, χωρίς τήν παραμικρή εμφάνιση ένότητας' είναι μιá άπειρη αντιπαράθεση,

Όχι ένα σύνολο. 'Από ποῦ προέρχεται τὸ σύνολο; Βρίσκεται στὴν σκέψη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ νοημοσύνη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι προικισμένη μ' αὐτὴ τὴν ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα ποῦ τοῦ ἐπιτρέπει, ἀφοῦ διέτρεξε ἀργὰ καὶ ἐξέτασε χωριστὰ τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, μιὰ ποσότητα ἀντικειμένων, νὰ τ' ἀγκαλιάσει σὲ μιὰ ριπὴ ὀφθαλμοῦ μὲ μιὰ μόνη παράσταση, νὰ τὰ ἐνώσει σὲ μιὰ καὶ μόνη σκέψη. Εἶναι λοιπὸν ἡ σκέψη τοῦ ἀνθρώπου ποῦ δημιουργεῖ τὴν ἐνότητα καὶ ποῦ τὴν μεταφέρει μετὰ στὴν ποικιλία τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Συνακόλουθα, αὐτὴ ἡ ἐνότητα εἶναι ἓνα ὄν, ὄχι συγκεκριμένο καὶ πραγματικὸ, μὰ ἀφηρημένο, ποῦχει δημιουργηθεῖ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου. Λέμε: ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα, γιατί γιὰ νὰ ἐνωθοῦν τόσα διαφορετικὰ ἀντικείμενα σὲ μιὰ μόνον παράσταση στὴ σκέψη μας, ἡ τελευταία πρέπει νὰ κάνει ἀφαίρεση ὄλων αὐτῶν ποῦ συνιστοῦν τὴν διαφορὰ τους, δηλαδὴ τὴν χωριστὴ καὶ πραγματικὴ τους ὑπαρξὴ καὶ νὰ μὴν κρατῆσει παρὰ αὐτὸ ποῦχουν κοινὸ, ἀπ' ὅπου προκύπτει, ὅτι ὅσο πιὸ πολὺ μιὰ ἐνότητα, ποῦ σκεφτόμαστε, ἀγκαλιάζει τ' ἀντικείμενα, ὅσο πιὸ πολὺ ὑψώνεται κι ὅσο πιὸ πολὺ κρατᾷ τὸ κοινὸ αὐτὸ ποῦ συνιστᾷ τὸν θετικὸ τῆς προσδιορισμὸ, τὸ περιεχόμενό της, τόσο πιὸ πολὺ γίνεται ἀφηρημένη καὶ γυμνὴ ἀπὸ πραγματικότητα. Ἡ ζωὴ, μ' ὅλες τὶς παροδικές της ὑπερβολές καὶ μεγενθύνσεις βρίσκεται κάτω, μέσα στὴν ποικιλία· ὁ θάνατος, μὲ τὴν αἰώνια καὶ ἐξαισια μονοτονία του βρίσκεται πάνω, μέσα στὴν ἐνότητα. Ἀνεβείτε πάντα ὄλο καὶ πιὸ ψηλά, μ' αὐτὴ τὴν δύναμη τῆς ἀφαίρεσης, ξεπεράστε τὸν γήϊνον κόσμον, ἀγκαλιάστε μὲ τὴν ἴδια σκέψη τὸν ἡλιακὸ κόσμον, φανταστήτε αὐτὴ τὴν ἐξαισια ἐνότητα: Τί θὰ σᾶς μείνει γιὰ νὰ τὴν γεμίσετε; Ὁ ἄγριος θάταν πολὺ ἀμήχανος στὸ ν' ἀπαντήσῃ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Ἀλλὰ θὰ ἀπαντήσουμε ἐμεῖς γι' αὐτόν· θὰ μείνει ἡ ὕλη μ' αὐτὸ ποῦ ἀποκαλοῦμε δύναμη ἀφαίρεσης, ἡ κινούμενη ὕλη μ' ὅλα τὰ ποικίλα τῆς φαινόμενα, ὅπως τὸ φῶς, ἡ θερμότητα, ὁ ἠλεκτρισμὸς κι ὁ μαγνητισμὸς, πούναι, ὅπως ἀποδεικνύεται σήμερα, οἱ διάφορες ἐκδηλώσεις ἐνὸς καὶ τοῦ ἴδιου πράγματος. Ἀλλ' ἀν μὲ τὴν δύναμη αὐτῆς τῆς ἱκανότητος ἀφαίρεσης, ποῦ δὲν σταματᾷ μπροστὰ σὲ κανένα ὄριο, ἀνεβῆτε ἀκόμα πιὸ ψηλά, πάνω ἀπὸ τὸ ἡλιακὸ σας σύστημα, καὶ ξαναενώσετε μέσα στὴν σκέψη σας ὄχι μόνον αὐτὰ τὰ ἑκατομμύρια ἡλιων ποῦ βλέπετε νὰ λάμπουν στὸ στερέωμα, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ μιὰ ἀπειρία ἄλλων ἡ-

λιακῶν συστημάτων, πού δὲν βλέπουμε καὶ δὲν θὰ δοῦμε ποτέ, ἀλλὰ τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξὴ ὑποθέτουμε, γιατί ἡ σκέψη μας, ἀπὸ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, ὅτι δὲν γνωρίζει κανένα ἔριο στὴν ἀφαιρετικὴ τῆς δράση, ἀρνείται νὰ πιστέψει ὅτι τὸ σύμπαν, δηλαδὴ ἡ ὁλότητα ὄλων τῶν ὑπαρχόντων κόσμων μπορεῖ νᾶχει ἓνα ὄριο ἢ ἓνα τέλος· κατόπιν κάνοντας ἀφαίρεση, πάντα μὲ τὴν σκέψη μας, τῆς ἰδιαίτερης ὑπαρξῆς καθενὸς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ὑπάρχοντες κόσμους, ἂν προσπαθήσετε νὰ παραστήσετε τὴν ἐνότητα αὐτοῦ τοῦ ἀπειρου σύμπαντος, τί θὰ μείνει γιὰ νὰ τὴν καθορίσει καὶ νὰ τὴν γεμίσει; Μία μόνη λέξη, μία μόνη ἀφαίρεση: τὸ ἀπροσδιόριστο ὄν, δηλαδὴ ἡ ἀκίνησια, τὸ κενό, τὸ ἀπόλυτο μηδέν: ὁ Θεός.

Ὁ Θεὸς εἶναι ἐπομένως ἡ ἀπόλυτη ἀφαίρεση, εἶναι τὸ ἰδιαίτερο προῖδν τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, πού, ὡς ἀφαιρετικὴ δύναμη, ἔχοντας ξεπεράσει ὅλα τὰ γνωστὰ ὄντα, ὄλους τοὺς ὑπάρχοντες κόσμους καὶ ὄντας ἀπαλλαγμένη μ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἀπὸ κάθε πραγματικὸ περιεχόμενο, φτάνοντας νὰ μὴν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο κόσμος, στέκεται μπροστὰ στὸν ἑαυτὸ τῆς, χωρὶς νὰ τὸν γνωρίζει ὡς τόσο μέσα σ' αὐτὴν τὴν αἰθέρια γυμνότητα ὡς τὸ μοναδικὸ κι ὑπέρτατο ὄν. Θὰ μπορούσε νὰ μᾶς πεῖ κανεὶς, ὅτι ἀφοῦ ἔχουμε ἐπικυρώσει ἑμεῖς οἱ ἴδιοι, στίς προηγούμενες σελίδες μας, τὴν πραγματικὴ ἐνότητα τοῦ σύμπαντος κι ἀφοῦ τὴν ἔχουμε ὀρίσει ὡς τὴν συμπαντικὴ ἀλληλεγγύη καὶ ὡς τὴν παντοδύναμη ἐνότητα πού κυβερνᾷ ὅλα τὰ πράγματα καὶ γίνεται αἰσθητὴ λίγο - πολὺ ἀπ' ὅλα τὰ ζωντανὰ ὄντα, πῶς ἔχουμε τώρα τὸ θάρρος νὰ θέλουμε νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε; Ἀλλὰ δὲν τὴν ἀρνούμαστε καθόλου, ἰσχυριζόμαστε μονάχα ὅτι μεταξὺ αὐτῆς τῆς πραγματικῆς συμπαντικῆς ἐνότητας καὶ τῆς ἰδεατικῆς ἐνότητας πού ἀναζητεῖται καὶ δημιουργεῖται διαμέσου τῆς ἀφαιρετικῆς ὁδοῦ, διαμέσου τῆς μεταφυσικῆς, τόσο τῆς θρησκευτικῆς ὅσο καὶ τῆς φιλοσοφικῆς, δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ κοινό. Ἐχουμε ὀρίσει τὴν πρώτη ὡς τὸ ἀπροσδιόριστο ἄθροισμα τῶν ὄντων, ἢ μᾶλλον τῶν πραγματικῶν ὄντων, ἢ ἐκεῖνο τῶν ἀέννων δράσεων καὶ ἀντιδράσεων τους, πού, συνδυαζόμενες σὲ μὴ μόνον κίνηση, συνιστοῦν, ἔχουμε πεῖ, αὐτὸ πού ἀποκαλεῖ κανεὶς συμπαντικὴ ἀλληλεγγύη καὶ αἰτιότητα, κι ἔχουμε προσθέσει ὅτι ἐννοοῦμε αὐτὴ τὴν ἀλληλεγγύη, ὄχι ὡς ἀπόλυτη καὶ πρωταρχικὴ αἰτία, ἀλλὰ ὁλοτελῶς ἀντίθετα σὰ μὴ ἀπόρροια, παραγόμενη καὶ ἀναπαραγόμενη πάντα ἀπὸ τὴν

ταυτόχρονη δράση όλων τῶν ιδιαίτερων αἰτιῶν, δράση ποῦ συνιστᾶ ἀκριβῶς τὴν συμπαντικὴ ἐνότητα, πάντοτε δημιουργὸ καὶ πάντοτε δημιουργούμενη. Ἄφοῦ τὸχουμε προσδιορίσει ἔτσι, πιστεύουμε ὅτι μποροῦμε νὰ ποῦμε, χωρὶς νὰ φοβούμεστε, ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, καμμιά παρεξήγηση, ὅτι αὐτὴ ἡ συμπαντικὴ αἰτιότητα δημιουργεῖ τοὺς κόσμους καὶ μολονότι εἶχαμε φροντίσει νὰ προσθέσουμε ὅτι τὸ κάνει χωρὶς νὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀπὸ μέρους τῆς καμμιά προηγούμενη σκέψη ἢ θέληση, κανένα σχέδιο, καμμιά δυνατό πρόβλεψη ἢ προκαθορισμὸς (γιατὶ ἡ ἴδια δὲν ἔχει πέρα ἀπὸ τὴν ἀκατάπαυστη πραγματοποίησή της καμμιά ὑπαρξη, οὔτε προηγούμενη οὔτε χωριστὴ καὶ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἀπόλυτη ἀπόρροια), ἀναγνωρίζουμε τώρα ὅτι αὐτὴ ἡ ἔκφραση δὲν εἶναι οὔτε εὐτυχής, οὔτε ἀκριβής καὶ ὅτι παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς πρόσθετες ἐξηγήσεις μπορεῖ ἀκόμη νὰ δώσει ἔδαφος σὲ παρεξηγήσεις, ὅσο συνηθίζουμε νὰ προσδίδουμε σ' αὐτὴ τὴ λέξη, **δημιουργία**, τὴν ἰδέα ἐνὸς δημιουργοῦ συνειδητοῦ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ χωρισμένου ἀπὸ τὸ ἔργο του. Θὰ ὀφείλαμε νὰ ποῦμε ὅτι κάθε κόσμος, κάθε ὄν, ἀσυνείδητα κι ἀθέλητα, παράγεται, γεννιέται, ἀναπτύσσεται, ζεῖ καὶ πεθαίνει μετασχηματιζόμενο σ' ἓνα νέο ὄν μέσα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν παντοδύναμη, ἀπόλυτη ἐπίδραση τῆς συμπαντικῆς ἀλληλεγγύης καὶ θὰ προσθέσουμε τώρα, γιὰ νὰ ἐξατομικεύσουμε ἀκόμη καλύτερα τὴ σκέψη μας, ὅτι ἡ πραγματικὴ ἐνότητα τοῦ σύμπαντος δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἀλληλεγγύη καὶ ἀπειρότητα τῶν πραγματικῶν του μετασχηματισμῶν, γιατί ὁ ἀκατάπαυστος μετασχηματισμὸς τοῦ κάθε ἰδιαίτερου ὄντος συνιστᾶ τὴν ἀληθινὴ, τὴν μοναδικὴ πραγματικότητα τοῦ καθενός, γιατί τὸ σύμπαν δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἱστορία χωρὶς ὄρια, χωρὶς ἀρχὴ καὶ χωρὶς τέλος.

Οἱ λεπτομέρειες εἶναι ἀπειρες. Δὲν θὰ ἐπιτραπεί ποτέ στὸν ἄνθρωπο νὰ γνωρίσει παρὰ ἓνα ἀπειρα μικρὸ μέρος. Ὁ ἑναστρὸς οὐρανὸς μας μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἡλιῶν του, δὲν σχηματίζει παρὰ ἓνα ἀνεπαίσθητο σημεῖο μέσα στὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ διαστήματος ποῦ, καὶ ἂν ἀκόμη τὸ ἀγκαλιάσουμε μὲ τὸ βλέμμα, δὲν θὰ ξέρουμε ποτέ σχεδὸν τίποτα. Ἀναγκαζόμαστε νὰ ἱκανοποιούμεστε μὲ τὸ νὰ γνωρίζουμε λίγο τὸ ἡλιακὸ μας σύστημα, τοῦ ὁποῦ ὀφείλουμε νὰ ὑποθέσουμε τὴν πλήρη ἄρμονία μὲ τὸ ὑπόλοιπο σύμπαν γιατί ἂν αὐτὴ ἡ ἄρμονία δὲν ὑπῆρχε, θ'ἄπρεπε ἢ νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ἢ ὁ ἡλιακὸς μας κόσμος θὰ ἐξαφανιζόταν. Ἀρχί

ζουμε ήδη ν' αναγνωρίζουμε πολύ καλά αυτό το τελευταίο από την άποψη της ούράνιας μηχανικής κι αρχίζουμε να το αναγνωρίζουμε από φυσική, χημική, ακόμη και βιολογική άποψη. Η έπιστήμη μας πολύ δύσκολα θα πάει πέρ' απ' αυτό. "Αν θέλουμε μια πιό συγκεκριμένη γνώση οφείλουμε να κρατηθούμε στην γήινη σφαίρα μας. Ξέρουμε ότι έχει γεννηθεί μέσα στον χρόνο και δεχόμαστε ότι δεν ξέρουμε σε πόσους αιώνες, θάνατι καταδικασμένη να εξαφανιστεί, όπως γεννιέται κι εξαφανίζεται, ή μάλλον μετασχηματίζεται κάθε τι που υπάρχει.

Πώς ή γήινη σφαίρα μας, που ήταν αρχικά μια καιόμενη και αεριώδης μάζα, πιό ελαφριά κι απ' τον άέρα, συμπυκνώθηκε, ψύχθηκε, διαμορφώθηκε; Από ποιά τεράστια σειρά γεωλογικῶν εξέλιξεων πέρασε, προτού μπορέσει να δημιουργήσει στην επιφάνειά της όλο αυτό τον άπειρο πλοῦτο της οργανικής ζωής, από το πρώτο και πιό άπλο κύτταρο ως τον άνθρωπο; Πώς μετασχηματίστηκε και συνεχίζει ν' αναπτύσσεται μέσα στον ιστορικό και κοινωνικό κόσμο του ανθρώπου; Ποιά είναι το τέρμα πρὸς το όποιο θαδίζουμε, σπρωγμένοι απ' αυτόν τον ύπατο και μοιραίο νόμο του ακατάπαυστου μετασχηματισμού; Να ποιά είναι τὰ μόνα έρωτήματα που μας είναι προσιτά, τὰ μόνα που μπορούν και που πρέπει πραγματικά να υλοποιηθούν, να μελετηθούν με λεπτομέρεια και να λυθούν από τον άνθρωπο. Μή σχηματίζοντας, όπως έχουμε ήδη πεί, παρά ένα ανεπαίσθητο σημείο μέσα στο άπεριόριστο και άπροσδιόριστο σύστημα του σύμπαντος, προσφέρουν μολαταύτα στο πνεύμα μας ένα πραγματικό άπειρο κόσμο, όχι με τη θεϊκή έννοια, την άφηρημένη έννοια αυτής της λέξης, όχι το υπέρτατο όν, δημιουργημένο από την θρησκευτική άφαίρεση άπειρο, αντίθετα, απ' τον πλοῦτο των λεπτομερειῶν του που καιμιιά παρατήρηση, ούτε καιμιιά έπιστήμη δεν θα μπορέσει ποτέ να έξαντλήσει.

Και για να γνωρίσουμε αυτόν τον κόσμο, τον δικό μας άπειρο κόσμο, μόνη ή άφαίρεση δεν άρχει. Θα μας όδηγοῦσε ξανά στο Θεό, το υπέρτατο "Όν, στο μηδέν. Πρέπει, ενώ εφαρμόζουμε αυτή την ίκανότητα άφαίρεσης, χωρίς την όποια δεν θα μπορούσαμε ποτέ να ύψωθούμε από μια κατώτερη τάξη πραγμάτων σε μια τάξη άνώτερη, ούτε κατά συνέπεια να καταλάβουμε την φυσική ιεραρχία των όντων πρέπει, λέμε, το πνεύμα μας να θυθιστεί με σεβασμό και άγάπη στην μικροσκοπική έξέταση των λεπτομερειῶν και

τῶν ἀπειρα μικρῶν, χωρὶς τὰ ὅποια δὲν θὰ καταλάβουμε ποτὲ τὴν ζωντανὴν πραγματικότητα τῶν ὄντων. Εἶναι λοιπὸν μόνον μὲ τὴν ἔνωση αὐτῶν τῶν δύο ἱκανοτήτων, αὐτῶν τῶν δύο φαινομενικὰ τόσο ἀντίθετων τάσεων: τῆς ἀφαίρεσης καὶ τῆς προσεκτικῆς, εὐσυνείδητης καὶ ὑπομονετικῆς ἀνάλυσης τῶν λεπτομερειῶν, ποὺ μπορούμε νὰ ὑψωθοῦμε στὴν πραγματικὴ σύλληψη τοῦ κόσμου μας, ἀπειροῦ ὄχι ἐξωτερικὰ ἀλλὰ ἐσωτερικὰ, καὶ νὰ σχηματίσουμε μιὰ κάποια ἱκανοποιητικὴ ἰδέα τοῦ σύμπαντός μας γιὰ μᾶς, τῆς γήινης μας σφαίρας, ἢ, ἂν θέλετε ἐπίσης, τοῦ ἡλιακοῦ μας συστήματος. Εἶναι λοιπὸν κατάφωρο ὅτι ἂν τὸ αἶσθημά μας καὶ ἡ φαντασία μας μπορούν νὰ μᾶς δώσουν μιὰ εἰκόνα, μιὰ παράσταση ἀναγκαστικὰ λίγο ἢ πολὺ ψευδῆ αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἂν μπορούν ἀκόμα μ' ἓνα εἶδος διαισθητικῆς ἀποκάλυψης νὰ μᾶς παραστήσουν μιὰ σκιά, ἓνα φαινόμενο ποὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, μόνον ἡ ἐπιστήμη εἶναι κείνη ποὺ θὰ μπορέσει νὰ μᾶς δώσει τὴν ἀλήθεια καθαρὴ καὶ ὁλόκληρη.

Ποιὰ εἶναι λοιπὸν αὐτὴ ἡ ἐπιτακτικὴ περιέργεια ποὺ σπρώχνει τὸν ἄνθρωπο ν' ἀναγνώρισει τὸν κόσμον ποὺ τὸν περιβάλλει, νὰ κυνηγήσει μ' ἓνα ἀκάματο πάθος τὰ μυστικὰ αὐτῆς τῆς φύσης, τῆς ὁποίας εἶναι, πάνω σ' αὐτὴ τὴ γῆ, τὸ τελευταῖο καὶ πιὸ τέλειον προϊόν; Αὐτὴ ἡ περιέργεια εἶναι ἀπλὴ πολυτέλεια, ἓνα εὐχάριστο πέρασμα τοῦ χρόνου, ἢ μήπως εἶναι μᾶλλον μιὰ ἀπὸ τίς βασικὲς ἀναγκαιότητες, ποῦναι σύμφυτες μὲ τὸ εἶναι του; Δὲν διστάζουμε νὰ τὸ ποῦμε ὅτι ἀπ' ὅλες τίς ἀναγκαιότητες ποὺ συνιστοῦν τὴν ἰδιαιτέρη του φύση, εἶναι ἡ πιὸ ἀνθρώπινη καὶ ὅτι δὲν γίνεται πραγματικὰ ἄνθρωπος, δὲν διακρίνεται ἀποτελεσματικὰ ἀπ' ὅλα τὰ ζῶα τῶν ἄλλων εἰδῶν, παρὰ μ' αὐτὴν τὴν ἀνεξάλειπτη ἀνάγκη τῆς γνώσης. Γιὰ νὰ πραγματωθεῖ στὴν πληρότητα τοῦ εἶναι του, ἔχουμε πεῖ, ὁ ἄνθρωπος πρέπει ν' ἀναγνώρισει τὸν ἑαυτό του, καὶ δὲν θὰ τὸν ἀναγνώρισει ποτὲ πραγματικὰ, ὅσο δὲν θ' ἀναγνωρίζει πραγματικὰ τὴν φύση ποὺ τὸν ἀγκαλιάζει καὶ τῆς ὁποίας εἶναι τὸ προϊόν. Ἐκτός ἂν παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπιὰ του, ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ γνωρίσει, πρέπει νὰ διαπεράσει μὲ τὴν σκέψη του ὅλον τὸν ὁρατὸν κόσμον, καί, χωρὶς νὰ ἐλπίζει ποτὲ νὰ φτάσει στὸ βάθος, νὰ βαθαίνει ὅλο καὶ περισσότερο τὸν συντονισμό του καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους, γιὰτὶ ἡ ἀνθρωπιὰ του δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνον μ' αὐτὸ τὸ τίμημα. Τοῦ χρειάζεται ν' ἀναγνώρισει ὅλες τίς

κατώτερες, προγενέστερες και σύγχρονες μ' αὐτὸν περιοχές, ὅλες τὶς μηχανικές, φυσικές, χημικές, γεωλογικές, ὀργανικές ἐξελίξεις σ' ὅλους τοὺς βαθμοὺς ἀνάπτυξης τῆς φυτικῆς καὶ ζωϊκῆς ζωῆς, δηλαδή, ὅλες τὶς αἰτίες καὶ τὶς συνθήκες τῆς γένεσης καὶ τῆς ὑπαρξῆς του, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ καταλάβει τὴν ἰδιαίτερη φύση του καὶ τὴν ἀποστολή του πάνω σ' αὐτὴν τὴν γῆ, τὴν μοναδική πατρίδα καὶ σκηνή του, γιὰ νὰ μπορέσει, μέσα σ' αὐτὸν τὸν κόσμον τῆς τυφλῆς ἀναγκαιότητας, νὰ ἐγκαινιάσει τὸ βασίλειον τῆς ἐλευθερίας.

Αὐτὸ εἶναι τὸ καθήκον τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι ἀνεξάντλητο. εἶναι ἀπειρο καὶ πολὺ ἐπαρκές γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὰ πρὸ φιλόδοξα πνεύματα καὶ καρδιές. Ὄντας προσωρινὸς καὶ ἀνεπαίσθητος στὴ μέση τοῦ χωρὶς ἀκτὲς ὠκεανοῦ τοῦ συμπαντικοῦ μετασχηματισμοῦ, μὲ μιὰ ἀνόθευτη αἰωνιότητα πίσω του καὶ μιὰν ἀγνωστὴ αἰωνιότητα μπροστά του, ὁ σκεπτόμενος ἄνθρωπος, ὁ δραστήριος ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει συνείδηση τῆς ἀνθρώπινης ἀποστολῆς του, παραμένει ὑπερήφανος καὶ ἤρεμος στὸ συναίσθημα τῆς ἐλευθερίας του ποὺ καταχτᾷ ὁ ἴδιος, διαφωτίζοντας, βοηθώντας, χειραφετώντας, ἐπαναστατικοποιώντας, στὴν ἀνάγκη, τὸν κόσμον γύρω του. Νὰ ποιά εἶναι ἡ παρηγοριά του, ἡ ἀμοιβή του καὶ ὁ μοναδικὸς του παράδεισος. Ἄν ὕστερ' ἀπ' αὐτὸ τοῦ ζητήσουμε τὴν βαθύτερη σκέψη του καὶ τὴν τελευταία του λέξη πάνω στὴν πραγματικὴ ἐνότητα τοῦ συμπαντος, θὰ μᾶς πεῖ ὅτι εἶναι ὁ αἰώνιος καὶ καθολικὸς μετασχηματισμὸς, μιὰ κίνηση χωρὶς ἀρχή, χωρὶς ὄρια καὶ χωρὶς τέλος. Εἶναι ἐπομένως τὸ ἀπόλυτον ἀντίθετον κάθε Πρόνοιας, ἡ ἀρνηση τοῦ Θεοῦ. Σ' ὅλες τὶς θρησκείες ποὺ μοιράζονται τὸν κόσμον καὶ ποὺ κατέχουν μιὰ κάπως ἀνεπτυγμένη θεολογία — ἐκτὸς ὥστος ἀπὸ τὸν Βουδδισμό, τοῦ ὁποίου ἡ διδασκαλία ξενίζει καὶ ποὺ κατὰ τ' ἄλλα ἀκατάληπτη σὲ μερικὲς ἑκατοντάδες ἑκατομμυρίων ὁπαδῶν, ἐγκαθιδρύει μιὰ θρησκεία χωρὶς Θεὸν — σ' ὅλα τὰ συστήματα τῆς μεταφυσικῆς, ὁ Θεὸς μᾶς ἐμφανίζεται πρὶν ἀπ' ὅλα σὰν ἓνα ὑπέρτατον ὄν, ποὺ αἰώνια προϋπάρχει καὶ προκαθορίζει, ποὺ περιέχει τὸν ἑαυτό του, ποῦναι τὸ ἴδιον ἢ γενεσιουργὸς σκέψη καὶ θέληση κάθε ὑπαρξῆς καὶ προγενέστερο ἀπὸ κάθε ὑπαρξή· πηγὴ καὶ αἰώνια αἰτία κάθε δημιουργίας, ἀκίνητο καὶ συνεχῶς ἴσο μὲ τὸν ἑαυτό του, μέσα στὴν καθολικὴ κίνηση τῶν δημιουργημένων κόσμων. Αὐτὸς ὁ Θεός, τὸχοιμε πεῖ, δὲν βρίσκεται μέσα στὸ πρα-

γματικό σύμπαν, τουλάχιστο σ' αυτό το μέρος του σύμπαντος που μπορεί να φτάσει ο άνθρωπος. "Αρα μή μπορώντας να τον συναντήξει πέρ' απ' τον εαυτό του, ο άνθρωπος πρέπει να τον βρει στον εαυτό του. Πώς τον αναζητά; Κάνοντας αφαίρεση όλων των ζωντανών και άληθινών πραγμάτων, όλων των όρατων, γνωστών κόσμων. 'Αλλ' έχουμε δει ότι στο τέλος αυτού του στείρου ταξιδιού, ή αφαιρετική ικανότητα και δράση του ανθρώπου δεν συναντά παρά ένα μόνο αντικείμενο: τον εαυτό της, άλλ' άπαλλαγμένο από κάθε περιεχόμενο και στερημένο από κάθε κίνηση, μπροστά στην έλλειψη για υπέρβαση οποιουδήποτε πράγματος, αυτή την ίδια ως αφαίρεση, ως θν απόλυτα ακίνητο και απόλυτα κενό. Θα λέγαμε το απόλυτο Μηδέν, άλλ' ή θρησκευτική φαντασία λέει: το υπέρτατο "Ον, ο Θεός.

Έξάλλου, όπως τ΄ έχουμε ήδη παρατηρήσει, παρακινείται να το κάνει παίρνοντας παράδειγμα από την διαφορά ή άκόμη την αντίθεση που ή στόχαση, ήδη ανεπτυγμένη σ' αυτό το σημείο, αρχίζει να εγκαθιδρύει μεταξύ του έξωτερικού ανθρώπου (του σώματός του) και του έσωτερικού του κόσμου (συμπεριλαμβανομένης της σκέψης και της θέλησής του): της ανθρώπινης ψυχής. Άγνοώντας φυσικά ότι αυτή ή τελευταία δεν είναι τίποτα (άλλο) από το προϊόν και την τελευταία έκφραση, πάντα αναγεούμενη, πάντα αναπαραγόμενη, του ανθρώπινου οργανισμού, βλέποντας αντίθετα, ότι στην καθημερινή ζωή, το σώμα φαίνεται πάντα να υπακούει στις υποδείξεις της σκέψης και της θέλησης: υποθέτοντας κατά συνέπεια ότι ή ψυχή είναι, αν όχι ο δημιουργός, τουλάχιστον πάντα ο κύριος του σώματος, στο όποιο δεν θ' άνέθετε τότε άλλη αποστολή από κείνη του να την υπηρετεί και να την εκφράζει, ο θρησκευόμενος άνθρωπος, από τή στιγμή που ή αφαιρετική του ικανότητα φτάνει, με τον τρόπο που έχουμε ήδη περιγράψει, στην σύλληψη του καθολικού και υπέρτατου θντος, που δεν είναι τίποτα άλλο, έχουμε άποδείξει, απ' αυτή την δύναμη αφαίρεσης που χει τεθεί στον εαυτό της ως αντικείμενο, την κάνει φυσιολογική ψυχή όλου του σύμπαντος, Θεό.

Είναι έτσι που ο άληθινός Θεός, το απόλυτο, αιώνιο, ακίνητο θν, δημιουργημένο από την διπλή δράση της θρησκευτικής φαντασίας και της αφαιρετικής ικανότητας του ανθρώπου, τέθηκε για πρώτη φορά στην ιστορία. 'Αλλ' από τή στιγμή που γνωρίστηκε και τέθηκε έτσι, έπειδή ο άνθρωπος ξεχνά ή μάλλον άγνοεί την ίδια του την διανοη-

τική δραστηριότητα, πού μόλις τῶχει δημιουργήσει καὶ δὲν ἀναγνωρίζεται καθόλου μέσα στὴν δική του δημιουργία: τὴν καθολικὴ ἀφαίρεση, γίνεται ἀντικείμενο λατρείας. Οἱ ρόλοι ἀμέσως θ' ἀλλάξουν: τὸ δημιούργημα γίνεται ὁ ὑποτιθέμενος δημιουργὸς καὶ ὁ ἀληθινὸς δημιουργός, ὁ ἄνθρωπος, παίρνει τὴν θέση του μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀθλιῶν δημιουργημάτων, σὰν ἓνα φτωχὸ δημιούργημα μόλις λίγο προνομιούχο. Μόλις ἐμφανίζεται ὁ Θεός, ἡ διαδοχικὴ καὶ προοδευτικὴ ἀνάπτυξη τῶν διαφορῶν θεολογιῶν ἐξηγεῖται φυσιολογικῶς σὰν ἀντανάκλαση τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρωπότητας στὴν ἱστορία. Γιατὶ ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ἰδέα ἐγὸς ἀφύσικου καὶ ὑπέρτατου ὄντος κυριαρχήσει στὴν φαντασία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐγκαθιδρυθεῖ στὴν θρησκευτικὴ του πεποίθηση, στὸ σημεῖο πού ἡ πραγματικότητά αὐτοῦ τοῦ ὄντος νὰ τοῦ φαίνεται πῶς σίγουρη ἀπὸ κείνη τῶν ἀληθινῶν πραγμάτων πού βλέπει καὶ πιάνει μὲ τὰ δάχτυλά του, ἀποτελεῖ κάτι φυσικὸ, ἀναγκαῖο, ἔτι αὐτὴ ἡ ἰδέα γίνεται ἡ κύρια θάση κάθε ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, τὴν ὁποία τροποποιεῖ, τὴν διαπερνᾷ καὶ τὴν κυριαρχεῖ ἀποκλειστικῶς καὶ μὲ τρόπο ἀπόλυτο. Τὸ ὑπέρτατο ὄν ἐμφανίζεται ἀμέσως ὡς ὁ ἀπόλυτος κύριος, ὡς ἡ σκέψη, ἡ θέληση, ἡ πηγὴ, ὡς ὁ δημιουργός καὶ ὁ ρυθμιστὴς ὅλων τῶν πραγμάτων· τίποτα δὲν θὰ μπορούσε ν' ἀνταγωνιστεῖ μ' αὐτό, καὶ κάθε τι ὀφείλει νὰ ἐξαφανιστεῖ μπροστὰ στὴν παρουσία του, ἐνῶ ἡ ἀλήθεια κάθε πράγματος δὲν βρῖσκεται παρὰ σ' αὐτὸ μόνο, καὶ κάθε ἰδιαιτέρο ὄν, ὅσοδήποτε ἰσχυρὸ καὶ ἂν ἐμφανίζεται, συμπεριλαμβανόμενου τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου, δὲν μπορεῖ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα νὰ ὑπάρχει παρὰ μόνο χάρις στὸ θεϊκὸ προνόμιο, πράγμα πού ἐξάλλου εἶναι ἐντελῶς λογικὸ, ἀφοῦ ἀλλιῶς ὁ Θεός δὲν θάταν καθόλου τὸ ὑπέρτατο ὄν, τὸ παντοδύναμο, τὸ ἀπόλυτο, δηλαδὴ δὲν θὰ ὑπῆρχε καθόλου.

Ἀπὸ τότε, μὲ μιὰ φυσικὴ συνέπεια, ὁ ἄνθρωπος ἀποδίδει στὸν Θεὸ ὅλες τὶς ἰδιότητες, ὅλες τὶς δυνάμεις, ὅλες τὶς ἀρετὲς πού ἀνακαλύπτει διαδοχικῶς εἴτε στὸν ἑαυτό του, εἴτε πέρ' ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἔχουμε δεῖ ὅτι, τεθειμένος ὡς ὑπέρτατο ὄν καὶ μὴ ὄντας τίποτα (ἄλλο) στὴν πραγματικότητα, ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἀφαίρεση, ὁ Θεός εἶναι ἀπόλυτα κενός ἀπὸ κάθε προσδιορισμὸ καὶ κάθε περιεχόμενο, γυμνός καὶ οὐτιδανός ὡς τὸ μηδέν, καὶ ὡς τέτοιος, γεμίζει καὶ πλουτίζεται ἀπ' ὅλες τὶς πραγματικότητες τοῦ ὑπαρκτοῦ κόσμου, τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ μιὰ ἀφαίρεση, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου ἐμφανίζεται στὴν θρησκευτικὴ

φαντασία ως ο Κύριος και Ἀφέντης, ἀπ' οὗ ἀπορρέει ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ἀπόλυτος ἀπογυμνωτὴς κι ὅτι — ἀφοῦ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία κάθε θρησκείας — ὁ οὐρανός, ἡ κατοικία τῶν ἀθάνατων Θεῶν, δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἴνα ἀπιστο κάτοπτρο πὸ ἀντανακλάει πρὸς τὸν ἀνθρώπο πὸ πιστεύει, τὴν ἴδια του τὴν εἰκόνα, ἀντεστραμμένη και μεγενθυμένη.

Γιατὶ ἡ δράση τῆς θρησκείας δὲν συνίσταται μόνο στὸ ὅτι παίρνει ἀπὸ τὴν γῆ τὰ πλούτη και τὶς φυσικὲς δυνάμεις και ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο τὶς ἱκανότητες και τὶς ἀρετὲς του, στὸν βαθμὸ πὸ αὐτὸς τὶς βρίσκει μέσα στὴν ἱστορικὴ του ἀνάπτυξη, γιὰ νὰ τὶς μετασχηματίσει στὸν οὐρανὸ σὲ ἀναρίθμητες θεῖες ἰδιότητες και ὄντα. Πραγματώνοντας αὐτὸ τὸν μετασχηματισμὸ, ἀλλάζει ριζικὰ τὴν φύση αὐτῶν τῶν δυνάμεων κι αὐτῶν τῶν ἰδιοτήτων, τὶς ψευτίζει, τὶς διαφθείρει, τοὺς δίνει μιὰ ἀνάπτυξη διαμετρικὰ ἀντίθετη μὲ τὴν ἀρχέγονη κατεύθυνσή τους.

Ἔτσι εἶναι πὸ ἡ ἀνθρώπινη λογικὴ, τὸ μόνο ὄργανο πὸ κατέχουμε γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὴν ἀλήθεια, γινόμενη λογικὴ θεϊκὴ, γίνεται ἀκατανόητη γιὰ μᾶς και ἐπιβάλλεται στοὺς πιστοὺς τῆς ὡς ἡ ἀποκάλυψη τοῦ παράλογου. Ἔτσι εἶναι πὸ ὁ σεβασμὸς τοῦ οὐρανοῦ μεταφράζεται σὲ περιφρόνηση γιὰ τὴν Γῆ κι ἡ λατρεία τῆς θεότητος σὲ ὑποτίμηση τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἀνθρώπινη ἀγάπη, αὐτὴ ἡ τεράστια φυσικὴ ἀλληλεγγύη, πὸ ἐνώνοντας ὅλα τὰ ἀντικείμενα, ὅλους τοὺς λαοὺς και κόνοντας τὴν εὐτυχία και τὴν ἐλευθερία τοῦ καθενὸς νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐλευθερία και τὴν εὐτυχία ὅλων τῶν ἄλλων, πρέπει, παρ' ὅλες τὶς διαφορὲς χρωμάτων και φυλῶν, νὰ τοὺς ἐνώσει ἀργὰ ἢ γρήγορα σὲ μιὰ κοινὴ ἀδελφότητα· αὐτὴ ἡ ἀγάπη, μεταμορφωμένη σὲ θεϊκὴ ἀγάπη και σὲ θρησκευτικὴ φιλευσπλαχνία, γίνεται ἀμέσως ἡ μᾶστιγα τῆς ἀνθρωπότητος· ὅλο τὸ αἷμα πὸ χύθηκε στ' ὄνομα τῆς θρησκείας, ἀπὸ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἱστορίας, τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἀνθρώπων θυμάτων πὸ κατακρεουργήθηκαν γιὰ τὴν μεγαλύτερη δόξα τῶν Θεῶν, πίστευαν σ' αὐτὴ. Τέλος ἡ ἴδια ἡ δικαιοσύνη, αὐτὴ ἡ μελλοντικὴ μητέρα τῆς ἰσότητος, μόλις μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ φαντασία στὰ οὐράνια διαμερίσματα και μεταμορφώθηκε σὲ θεϊκὴ δικαιοσύνη, ξαναπέφτοντας ἀμέσως στὴ Γῆ μὲ τὴν θεολογικὴ ἐννοια τῆς χάριτος, και ἀγκαλιάζοντας πάντα και παντοῦ τὸ πρὸ ἰσχυρὸ κόμμα, δὲν σπέρνει πιά μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων παρά βιαιότητες, προ-

νόμια, μονοπώλια κι όλες τις τερατώδεις ανισότητες που καθαγιαστήκαν από το ιστορικό δικαίωμα.

Δέν προφασίζομαστε ν' άρνηθοϋμε τήν ιστορική αναγκαιότητα τής θρησκείας, οϋτε νά επιβεβαιώσουμε ότι ήταν ένα απόλυτο κακό στην ιστορία. "Αν είναι κάποιο κακό, ήταν και δυστυχώς παραμένει ακόμη σήμερα για τήν τεράστια πλειοψηφία τής άμαθούς ανθρωπότητας, ένα αναπόφευκτο κακό, όπως είναι, στην ανάπτυξη κάθε ανθρώπινης ικανότητας, οι σφαλερότητες, τά λάθη. 'Η θρησκεία, έχουμε πεί, είναι τó πρώτο ξύπνημα τής ανθρώπινης λογικής κάτω από τήν μορφή του θεϊκού παραλόγου· είναι ή πρώτη λάμψη τής ανθρώπινης αλήθειας μέσα από τó θεϊκό πέπλο τής αϋταπάτης· ή πρώτη εκδήλωση τής ανθρώπινης ήθικης, τής δικαιοσύνης και του δικαίου, μέσα από τις ιστορικές άδικίες τής θείας χάριτος· είναι τέλος ή μαθητεία τής ελευθερίας κάτω από τον ταπεινωτικό και όδυνηρό ζυγό τής θεότητας, ζυγός που θά χρειαστεί νά τελειώσει με τó νά σπάσουν τά φράγματα και νά κατακτηθει άπ' όλους ó έλλογος λόγος, ή άληθινή αλήθεια, ή πλήρης δικαιοσύνη και ή πραγματική ελευθερία.

Μέ τήν θρησκεία, ó άνθρωπος - ζωó, βγαίνοντας από τήν ζωώδικη κατάσταση, κάνει ένα πρώτο βήμα προς τήν ανθρωπιά· αλλά όσο θά παραμένει θρήσκος, δέν θά φτάσει ποτέ τον στόχο του, γιατί κάθε θρησκεία τον καταδικάζει στο παράλογο και, παραπλανώντας τήν κατεύθυνση των βημάτων του, τον κάνει νά ψάχνει τó θείο αντί για τó ανθρώπινο. Μέ τήν θρησκεία, οι λαοί, μόλις άπαλλαγμένοι από τήν φυσική σκλαβιά, στην όποία μένουν βουτηγμένα όλα τ' άλλα είδη ζώων, ξαναπέφτουν άμέσως στην σκλαβιά των ισχυρών ανθρώπων και των καστών πούναι προνομιούχες χάρη στη θεία έκλογή.

Μιά από τις κύριες ιδιότητες των άθάνατων θεών, όπως ξέρουμε, είναι νά είναι νομοθέτες τής ανθρώπινης κοινωνίας, οι θεμελιωτές του Κράτους. 'Ο άνθρωπος, λένε σχεδόν όλες οι θρησκείες, θάταν άνίκανος νά γνωρίζει ποιό είναι τó καλό και τó κακό, τó δίκαιο και τó άδικο· χρειάστηκε λοιπόν ή ίδια θεότητα, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, νά κατεβεί στη Γη για νά του τó μάθει και για νά έγκαθιδρύσει στην ανθρώπινη κοινωνία τήν πολιτική και άστική τάξη, άπ' όπου άπορρέει φυσιολογικά αυτό τó θριαμβευτικό συμπέρασμα: ότι όλοι οι νόμοι και οι κατεστημένες

ἐξουσίες, καθαγιασμένες ἀπὸ τὸν οὐρανὸ, πρέπει πάντα, καὶ τυφλὰ μάλιστα, νὰ ὑπακούονται.

Αὐτὸ εἶναι πολὺ συμφέρον γιὰ τοὺς κυβερνῶντες, πολὺ ἀσύμφορο γιὰ τοὺς κυβερνῶμενους· καὶ καθὼς ἐμεῖς ἀνῆκουμε σ' αὐτούς, ἔχουμε κάθε συμφέρον νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ πρὸς κοντὰ τὴν ἐγκυρότητα αὐτοῦ τοῦ ἀρχαίου ἰσχυρισμοῦ ποὺ μᾶς ἔχει κάνει δλους σκλάβους, γιὰ νὰ βροῦμε τὸν τρόπο ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῆς. Τὸ ἐρώτημα ἔχει τώρα γιὰ μᾶς ἐξαιρετικὰ ἀπλοποιηθεῖ: ἀφοῦ ὁ Θεὸς δὲν ὑπάρχει, ἢ δὲν εἶναι τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ μιὰ δημιουργία τῆς ἀφαιρετικῆς μας ἱκανότητος, ἐνωμένης σὲ πρῶτο γάμο μὲ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα ποὺ διατηροῦμε ἀπὸ τὴν ζωώδικη προέλευσή μας· ἀφοῦ ὁ Θεὸς δὲν εἶναι παρὰ μιὰ καθολικὴ ἀφαίρεση, ἀνίκανη γιὰ δική της κίνηση καὶ δράση, τὸ ἀπόλυτο Μηδὲν ποῦχομε φανταστὲι ὡς τὸ ὑπέρτατο ὄν καὶ καὶ θέσει σὲ κίνηση μὲ μόνη τὴν θρησκευτικὴ φαντασία, ἀπόλυτα κενὸ ἀπὸ κάθε περιεχόμενο καὶ πλουτιζόμενο ἀπ' ὅλες τὶς πραγματικότητες τῆς Γῆς· ποὺ δὲν ἀποδίδει στὸν ἄνθρωπο, παρὰ κάτω ἀπὸ μιὰ παραποιημένη, διεφθαρμένη, θεϊκὴ μορφή αὐτὸ ποὺ τοῦχει ἀρχικὰ ἀφαιρέσει· ὁ Θεὸς δὲν μπορεῖ νὰναὶ οὔτε καλὸς οὔτε κακός, οὔτε δίκαιος, οὔτε ἄδικος. Δὲν μπορεῖ νὰ θέλει τίποτα, νὰ καθιερώσει τίποτα, γιὰτὶ στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι τίποτα, καὶ δὲν γίνεται τὸ πᾶν παρὰ μόνον μὲ τὴν θρησκευτικὴ εὐπιστία. Κατὰ συνέπεια ἂν αὐτὴ ἢ τελευταία ἔχει βρεῖ σ' αὐτὸν τὶς ἰδέες τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ καλοῦ, εἶναι αὐτὴ ἢ ἴδια ποὺ τοὺς τὶς ἔχει δανείσει ἐν ἀγνοία τῆς· πιστεύοντας ὅτι παίρνει, ἔδινε. Ἄλλὰ γιὰ νὰ τὶς δανείσει στὸ Θεό, ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νὰ τὶς ἔχει. Ποῦ τὶς βρῆκε; Ἀναγκαστικὰ στὸν ἑαυτὸ του. Ἄλλὰ κάθε τι ποὺ εἶχε, τὸ διατηροῦσε ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν ζωώδικη προέλευσή του, ἀφοῦ τὸ πνεῦμα του δὲν ἦταν τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ τὴν ἐξήγηση, τὴν ὁμιλία τῆς ζωώδικῆς του φύσης. Ἄρα οἱ ἰδέες τοῦ δικαίου καὶ τοῦ καλοῦ πρέπει νὰχουν, ὅπως ὅλα τ' ἀνθρώπινα πράγματα, τὴν ρίζα τους μέσα στὴν ἴδια τὴ ζωώδικη προέλευση τοῦ ἀνθρώπου.

Καὶ πραγματικὰ, τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ ποὺ ἀποκαλοῦμε ἠθικὴ ὑπῆρχαν ἤδη μέσα στὸν ζωώδικο κόσμον. Σ' ὅλα τὰ εἶδη ζῶων, χωρὶς καμμιά ἐξαίρεση, μόνον μὲ μιὰ μεγάλη διαφορὰ ἀνάπτυξης, δὲν βλέπουμε παρὰ δύο ἀντίθετα ἐνστικτα: τὸ ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης τοῦ ἀτόμου καὶ ἐκεῖνο τῆς διατήρησης τοῦ εἶδους, ἢ, γιὰ νὰ μιλήσουμε ἀν-

θρώπινα, τὸ ἐγωιστικὸ ἔνστικτο καὶ τὸ κοινωνικὸ ἔνστικτο. Ἐκ τῆς σκοπιᾶς θεώρησης τῆς ἐπιστήμης, καθὼς καὶ ἀπὸ κείνη τῆς ἴδιας τῆς φύσης, αὐτὰ τὰ δύο ἔνστικτα εἶναι ἐξίσου φυσικά καὶ κατὰ συνέπεια νόμιμα, καὶ ἐπὶ πλεόν ἐξίσου ἀναγκαῖα μέσα στὴ φυσικὴ οἰκονομία τῶν ὄντων, ἀφοῦ καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἀτομικὸ ἔνστικτο εἶναι μιὰ θεμελιώδης συνθήκη τῆς διατήρησης τοῦ εἶδους· γιὰτὶ ἂν τὰ ἄτομα δὲν ἀμύνονταν μὲ ἐνεργητικότητα ἐνάντια σ' ὅλες τὶς στερήσεις καὶ ἐνάντια σ' ὅλες τὶς ἐξωτερικὰς πιέσεις ποὺ ἀπειλοῦν ἀκατάπαυστα τὴν ὑπαρξὴ τους, τὸ ἴδιο τὸ εἶδος, ποὺ δὲν ζεῖ παρά σ' αὐτὰ καὶ μ' αὐτὰ, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ διατηρηθεῖ. Ἄλλ' ἂν ἤθελε κανεὶς νὰ κρίνει καὶ τὶς δύο κινήσεις μὴ παίρνοντας γιὰ ἀπόλυτη σκοπιὰ θεώρησης παρά τὸ ἀποκλειστικὸ συμφέρον τοῦ εἶδους, θάλεγε κανεὶς ὅτι τὸ κοινωνικὸ ἔνστικτο εἶναι τὸ καλὸ καὶ τὸ ἀτομικὸ ἔνστικτο, στὸ βαθμὸ ποὺ τοῦ ἀντιτίθεται, τὸ κακὸ. Στὰ μερμήγκια, σὶς μέλισσες, εἶναι ἡ ἀρετὴ ποὺ κυριαρχεῖ γιὰτὶ τὸ κοινωνικὸ ἔνστικτο μοιάζει σ' αὐτὰ νὰ συντρίβει ἀπόλυτα τὸ ἀτομικὸ ἔνστικτο. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο συμβαίνει στὰ ἄγρια θηρία καί, γενικὰ, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι εἶναι μᾶλλον ὁ ἐγωισμὸς ποὺ θριαμβεῦει στὸν ζωώδικο κόσμον. Τὸ ἔνστικτο τῆς διατήρησης τοῦ εἶδους, ἀντίθετα, δὲν ξυπνᾷ παρά γιὰ σύντομα διαλείμματα καὶ δὲν διαρκεῖ παρά γιὰ τὸν ἀναγκαῖον χρόνον γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν μιᾶς οἰκογένειας.

Εἶναι ἄλλοιῶς στὸν ἄνθρωπον. Φαίνεται, καὶ τοῦτο εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἀποδείξεις τῆς μεγάλης ἀνωτερότητάς του πάνω σ' ὅλα τ' ἄλλα εἶδη ζώων, ὅτι τὰ δύο ἀντιτιθέμενα ἔνστικτα: ὁ ἐγωισμὸς καὶ ἡ κοινωνικότητα, εἶναι σ' αὐτὸν πολὺ πρὸ ἰσχυρὰ καὶ τὰ δύο καὶ πολὺ λιγώτερον διαχωρισμα ἀπ' ὅτι σ' ὅλα τὰ ζῶα τῶν κατώτερων εἰδῶν: εἶναι πρὸ θηριώδους στὸν ἐγωισμόν του ἀπὸ τὰ πρὸ ἄγρια θηρία καὶ πρὸ κοινωνιστῆς ταυτόχρονα ἀπὸ τὶς μέλισσες καὶ τὰ μερμήγκια. Ἡ ἐκδήλωση μιᾶς μεγαλύτερης δυνάμεως τοῦ ἐγωισμοῦ ἢ τῆς ἀτομικότητος σ' ἕνα ὁποιοδήποτε ζῶον, εἶναι μιὰ ἀναμφισβήτητη ἀπόδειξις μιᾶς πρὸ μεγάλης σχετικῆς τελειοποιήσεως τοῦ ὀργανισμοῦ του, τὸ σημάδι μιᾶς ἀνώτερης εὐφυίας. Κάθε εἶδος ζώων ἔχει συγκροτηθεῖ ὡς τέτοιο σύμφωνα μ' ἕνα ἐιδικὸν νόμον, δηλαδή, μὲ μιὰ διαδικασίαν διαμόρφωσης καὶ διατήρησης ποὺ τοῦ ταιριάζει καὶ ποὺ τὸ διακρίνει ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα εἶδη ζώων. Αὐτὸς ὁ νόμος δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν ὑπαρξὴν πέρα ἀπὸ τὰ πραγματικὰ

άτομα που ανήκουν στο είδος που κυβερνά· δεν έχει πραγματικότητα παρά μόνο σ' αυτά, αλλά τὰ κυβερνά μ' ένα τρόπο απόλυτο και αυτά είναι σκλάβοι του. Έκδηλωνόμενος στα έντελως κατώτερα είδη ως μία διαδικασία της φυτικής ζωής μάλλον παρά της ζωϊκής ζωής, τοῦ είναι σχεδόν έντελως ξένος, ἐμφανιζόμενος ως ένας νόμος ἐξωτερικός, στον ὁποῖο τὰ άτομα που ἔχουν μόλις προσδιοριστεί ως τέτοια, ὑπακούουν, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, μηχανικά. Ἀλλὰ ὄσο περισσότερο ἀναπτύσσονται τὰ εἶδη, ἀνεβαίνοντας μὲ μιὰ προοδευτικὴ σειρά πρὸς τὸν ἄνθρωπο, κι ὄσο περισσότερο ὁ γενικὸς και εἰδικὸς νόμος που τὰ κυβερνά ἐξαιτομικεύεται, κι ὄσο πληρέστερα πραγματώνεται και ἐκφράζεται σὲ κάθε ἄτομο που ἀποκτᾶ μ' αὐτὸ ἓνα πιὸ προσδιορισμένο χαρακτήρα, μιὰ πιὸ εὐδιάκριτη φυσιογνωμία, ἔτσι ὥστε (παρ' ὄλο ὅτι συνεχίζει νὰ ὑπακούει σ' αὐτὸν τὸν νόμο ἐξ ἴσου μοιραῖα ὅπως και τ' ἄλλα, ἀπὸ τὴ στιγμή που τοῦ ἐμφανίζεται ὡς μιὰ δική του ἀτομικὴ παρόρμηση, ὡς μιὰ μάλλον ἐσωτερικὴ παρά ἐξωτερικὴ ἀναγκαιότητα, ἀν και αὐτὴ ἢ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα παράγεται πάντα χωρὶς τοῦτο ν' ἀμφισβητεῖται σ' αὐτὸν ἀπὸ ἓνα πλῆθος ἐξωτερικῶν αἰτιῶν), τὸ ἄτομο αἰσθάνεται πιὸ ἐλεύθερο και πιὸ αὐτόνομο, πιὸ προικισμένο μὲ αὐθόρμητη κίνηση, ἀπὸ τὰ ἄτομα τῶν κατώτερων εἰδῶν. Ἀρχίζει νὰ χεῖ τὸ αἰσθημα τῆς ἐλευθερίας του. Ἄρα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ φύση ἢ ἴδια μὲ τοὺς προοδευτικοὺς μετασχηματισμοὺς της τείνει στὴν χειραφέτηση και ὅτι, ἤδη στοὺς κόλπους της, μιὰ πιὸ μεγάλη ἀτομικὴ ἐλευθερία εἶναι ἀναμφίβολο σημάδι ἀνωτερότητας. Τὸ πιὸ ἀτομικὸ και τὸ πιὸ ἐλεύθερο συγκριτικὰ ὄν, ἀπὸ τὴν ζωώδικη σκοπιὰ θεώρησης, εἶναι ὁμολογουμένως ὁ ἄνθρωπος.

Ἔχουμε πεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος δεν εἶναι μόνο τὸ πιὸ ἀτομικὸ ὄν τῆς γῆς, εἶναι ἀκόμη και τὸ πιὸ κοινωνικὸ. Ἦταν μεγάλο λάθος ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Ζ. Ζ. Ρουσσώ τὸ ὅτι νόμιζε πὼς ἡ πρωτόγονη κοινωνία ἐγκαθιδρύθηκε μ' ἓνα ἐλεύθερο συμβόλαιο, που διατυπώθηκε ἀπὸ τοὺς ἄγριους. Ἀλλὰ ὁ Ζ. Ζ. Ρουσσώ δεν εἶναι ὁ μόνος που τὸ ἐπιβεβαιώνει. Ἡ πλειοψηφία τῶν νομικῶν και τῶν σύγχρονων στοχαστῶν εἴτε τῆς σχολῆς τοῦ Κάντ, εἴτε κάθε ἄλλης ἀτομικτικῆς και φιλελεύθερης σχολῆς και που δεν παραδέχονται οὔτε τὴν κοινωνία τὴν θεμελιωμένη πάνω στὸ θεῖο δικαίωμα τῶν θεολόγων, οὔτε τὴν κοινωνία τὴν προσδιορισμένη ἀπὸ τὴν Χεγκελιανὴ σχολὴ ὡς τὴν λίγο ἢ πολὺ μυστικι-

στική πραγματοποίηση της Ἀντικειμενικῆς Ἠθικῆς οὔτε τὴν πρωτόγονη ζώδικη κοινωνία, τῶν φυσιοκρατῶν, παίρνουν, θέλοντας καὶ μὴ, καὶ ἐξαιτίας τῆς ἑλλειψῆς ἄλλου βάθρου, σὰν ἀφετηρία τὸ σιωπηρὸ συμβόλαιο. Ἔνα σιωπηρὸ συμβόλαιο! Δηλαδή ἕνα συμβόλαιο χωρὶς λόγια καὶ κατὰ συνέπεια χωρὶς σκέψη καὶ χωρὶς θέληση, μὴ ἀποκρουστικὴ ἀνοησία! Ἔνας παράλογος μύθος, καὶ ἐπὶ πλέον, ἕνας κακεντρεχῆς μύθος! Μιὰ ἀπαίσια προκατάληψη! Γιατὶ προϋποθέτει ὅτι, ἂν καὶ δὲν ἦμουν σὲ κατάσταση οὔτε νὰ θέλω, οὔτε νὰ σκεφτῶ, οὔτε νὰ μιλήσω (γιατὶ ἀφήνομαι νὰ μαδηθῶ χωρὶς διαμαρτυρία), ἔχω ἀποδεχτεῖ γιὰ τοὺς δικούς μου καὶ γιὰ ὄλους τοὺς ἀπογόνους μου, μιὰ αἰώνια σκλαβιά! Οἱ συνέπειες τοῦ κοινωνικοῦ συμβόλαιου εἶναι πραγματικὰ ἀπαίσιες, γιατί καταλήγουν στὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ Κράτους. Κι ὡστόσο ἡ ἀρχή, ποὺ παίρνεται σὰν σημεῖο ἐκκίνησης, φαίνεται ὑπερβολικὰ φιλελεύθερη. Τὰ ἄτομα, προτοῦ συνάψουν αὐτὸ τὸ συμβόλαιο, ὑποτίθεται ὅτι ἀπολαμβάνουν μιὰν ἀπόλυτη ἐλευθερία, γιατί σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ θεωρία, ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ μόνος ποῦναι πλήρως ἐλεύθερος. Ἐχουμε πεῖ αὐτὸ ποὺ πιστεύουμε γι' αὐτὴν τὴν φυσικὴ ἐλευθερία, ποὺ δὲν εἶναι τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου - γορίλλα ἀπέγαντι στὴν μόνιμη καταδυναστευση τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἀλλὰ ἂν ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι πραγματικὰ ἐλεύθερος στὸ σημεῖο τῆς ἀφετηρίας του, γιατί τότε νὰ συγκροτηθεῖ σὲ κοινωνία; Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει, ἀπαντοῦν, τὴν ἀσφάλειά του ἀπέναντι σ' ὄλες τὶς πιθανὲς ἐπιδρομὲς αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, περιλαμβανομένων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἐνωμένων ἢ ὄχι, ἀλλὰ ποὺ δὲν θ' ἀγῆκαν σ' αὐτὴν τὴν νέα κοινωνία ποὺ σχηματίστηκε.

Νὰ λοιπὸν οἱ πρωτόγονοι ἄνθρωποι, ἀπόλυτα ἐλεύθεροι, καθένας στὸν ἑαυτὸ του καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ ποὺ δὲν ἀπολαμβάνουν αὐτὴ τὴν ἀπεριόριστη ἐλευθερία, ὅσο δὲν συναντιῶνται, ὅσο παραμένουν βυθισμένοι ὁ καθένας μέσα σὲ μιὰ ἀπόλυτη ἀτομικὴ ἀπομόνωση. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἑνὸς δὲ χρειάζεται τὴν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου· ἀντίθετα, ἀφοῦ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες εἶναι αὐτὴ καθαυτὴ αὐτάρκης, ὑπάρχει ἀπὸ μόνη της, ἡ ἐλευθερία τοῦ καθενὸς ἐμφανίζεται ἀναγκαστικὰ σὰν ἡ ἄρνηση ἐκείνης ὄλων τῶν ἄλλων, κι ὄλες οἱ ἐλευθερίες, ὅταν συναντιοῦνται, πρέπει νὰ περιορίζονται καὶ νὰ μηδενίζονται ἀμοιβαίᾳ, γ' ἀναιροῦνται, νὰ καταστρέφονται... γιὰ νὰ μὴ

καταστραφούν ως τὸ τέλος, συνάπτουν μεταξύ τους ἓνα συμβόλαιο, ρητὸ ἢ σιωπηρὸ, μὲ τὸ ὁποῖο παραιτοῦνται ἀπὸ ἓνα μέρος τοῦ ἑαυτοῦ τους, γιὰ νὰ διατηρήσουν τὸ ὑπόλοιπο. Αὐτὸ τὸ συμβόλαιο γίνεται τὸ θεμέλιο κάθε κοινωνίας ἢ μᾶλλον τοῦ Κράτους· γιὰτὶ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι σ' αὐτὴν τὴν θεωρία, δὲν ὑπάρχει θέση γιὰ τὴν κοινωνία, δὲν ὑπάρχει παρὰ τὸ Κράτος, ἢ μᾶλλον ἡ κοινωνία ἐκεῖ εἶναι τελείως ἀπορροφημένη ἀπὸ τὸ Κράτος.

Ἡ κοινωνία, εἶναι ὁ φυσικὸς τρόπος ὑπαρξῆς τῆς ἀνθρώπινης συλλογικότητος ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε συμβόλαιο. Κυβερνᾶται ἀπὸ τὰ ἥθη ἢ τὶς παραδοσιακὰς συνήθειες, ἀλλὰ ποτὲ ἀπὸ νόμους. Προχωρεῖ ἀργὰ μὲ τὴν παρόρμηση πού τῆς δίνουν οἱ ἀτομικὲς πρωτοβουλίες κι ὄχι μὲ τὴ σκέψη, ἢ τὴν θέληση τοῦ νομοθέτη. Ὑπάρχουν πολλοὶ νόμοι πού τὴν κυβερνοῦν ἐν ἀγνοία τῆς, ἀλλὰ αὐτοὶ εἶναι φυσικοὶ νόμοι, σύμφυτοι στὰ κοινωνικὰ σώματα, ὅπως οἱ νόμοι τῆς φυσικῆς εἶναι σύμφυτοι στὰ ὕλικά σώματα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν νόμων παραμένει ὡς τώρα ἄγνωστο, κι ὡστόσο αὐτοὶ κυβέρνησαν τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία ἀπὸ καταβολῆς τῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ σκέψη καὶ τὴν βούληση τῶν ἀνθρώπων πού τὴ συγκροτοῦσαν· ἀπ' οὗτου ἀπορρέει ὅτι δὲν πρέπει νὰ τοὺς συγχέουμε μὲ τοὺς πολιτικοὺς καὶ δικαστικοὺς νόμους πού, στὸ σύστημα πού ἐξετάζουμε, ἐξαγγελλόμενοι ἀπὸ μιὰ κάποια νομοθετικὴ ἐξουσία, θεωροῦνται ὡς οἱ λογικὲς ἀπαγωγές τοῦ πρώτου συμβολαίου πού σχηματίστηκε συνειδητὰ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους.

Τὸ Κράτος δὲν εἶναι καθόλου ἓνα ἄμεσο προϊόν τῆς φύσης· δὲν προηγεῖται ὅπως ἡ κοινωνία, στὸ ξύπνημα τῆς σκέψης στοὺς ἀνθρώπους, καὶ θὰ προσπαθήσουμε ἀργότερα νὰ δείξουμε πῶς ἡ θρησκευτικὴ συνείδηση τὸ δημιουργεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς φυσικῆς κοινωνίας. Σύμφωνα μὲ τοὺς φιλελεύθερους στοχαστές, τὸ πρῶτο Κράτος δημιουργήθηκε μὲ τὴν ἐλεύθερη καὶ στοχαζόμενη θέληση τῶν ἀνθρώπων· σύμφωνα μὲ τοὺς ἀπολυταρχιστές, εἶναι μιὰ θεϊκὴ δημιουργία. Καὶ στὴν μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση, κυριαρχεῖ στὴν κοινωνία καὶ τείνει νὰ τὴν ἀπορροφήσει ἐντελῶς.

Στὴν δευτέρη περίπτωση, αὐτὴ ἡ ἀπορρόφηση, εἶναι αὐτονόητη· ἓνας θεϊκὸς θεσμὸς πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ καταβροχθίσει κάθε φυσικὴ ὀργάνωση. Τὸ πιὸ περίεργο εἶναι ὅτι ἡ ἀτομιστικὴ σχολὴ μὲ τὸ ἐλεύθερο συμβόλαιό τῆς καταλήγει στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Καὶ πραγματικὰ, αὐτὴ ἡ

σχολή αρχίζει με τὸ ν' ἀρνεῖται τὴν ἴδια τὴν ὕπαρξιν μιᾶς προγενέστερης φυσικῆς κοινωνίας στὸ συμβόλαιον, γιατί μιὰ τέτοια κοινωνία θὰ προϋπόθετε φυσικὲς σχέσεις ἀτόμων καὶ κατὰ συνέπεια ἕναν ἀμοιβαῖο περιορισμὸ τῶν ἐλευθεριῶν τους, πράγμα ποὺ θάναί ἀντίθετο μὲ τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία, τὴν ὁποία ὁ καθένας, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ θεωρία, θεωρεῖται ὅτι ἀπολάμβανε πρὶν ἀπὸ τὴ σύναψη τοῦ συμβολαίου, καὶ ποὺ δὲ θάταν τίποτα περισσότερο, οὔτε λιγώτερο ἀπ' αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ συμβόλαιον, ποὺ θὰ ὑπῆρχε ὡς φυσικὸ γεγονός ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπ' τὸ ἐλεύθερο συμβόλαιον. Ἄρα, σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ σύστημα, ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία δὲν ἀρχίζει παρὰ μὲ τὴ σύναψη τοῦ συμβολαίου. Εἶναι ἡ καθαρὴ καὶ λογικὴ πραγματοποίηση τοῦ συμβολαίου μ' ὅλες τὶς νομοθετικὲς καὶ πραγματικὲς διατάξεις καὶ συνέπειές του, εἶναι τὸ Κράτος.

Ἄς τὸ ἐξετάσουμε ἀπὸ πρὸς κοντά. Τί ἀντιπροσωπεύει; Τὸ ἄθροισμα τῶν ἀρνήσεων τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν ὄλων τῶν μελῶν τοῦ ἢ μᾶλλον ἐκεῖνο τῶν θυσιῶν στίς ὁποῖες ὑποβάλλονται ὅλα τὰ μέλη του, παραιτούμενα ἀπὸ ἕνα μέρος τῆς ἐλευθερίας του πρὸς ὄφελος τοῦ κοινοῦ καλοῦ. Ἔχουμε δεῖ ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν ἀτομιστικὴ θεωρία, ἡ ἐλευθερία τοῦ καθενὸς εἶναι τὸ ὄριο ἢ μᾶλλον ἡ φυσικὴ ἀρνησιμὴ τῆς ἐλευθερίας ὄλων τῶν ἄλλων ἔ, λοιπόν! αὐτὸς ὁ ἀπόλυτος περιορισμὸς, αὐτὴ ἡ ἀρνησιμὴ τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενὸς στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας ὄλων ἢ τοῦ κοινοῦ δικαίου, εἶναι τὸ Κράτος. Ἄρα, ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει τὸ Κράτος, σταματᾷ ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία καὶ ἀντίστροφα.

Θ' ἀπαντήσῃ κανεὶς ὅτι τὸ Κράτος, ἀντιπροσωπεύοντας τὴν κοινὴ σωτηρία ἢ τὸ κοινὸ συμφέρον ὄλων, δὲν ἀφαιρεῖ ἕνα μέρος τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενὸς παρὰ μόνον γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ ὄλο τὸ ὑπόλοιπον. Ἄλλ' αὐτὸ τὸ ὑπόλοιπον εἶναι ἡ ἀσφάλεια, ἂν θέλετε, δὲν εἶναι ποτὲ ἡ ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀδιαίρετη, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τῆς ἀφαιρέσῃ ἕνα μέρος χωρὶς νὰ τὴν καταστρέφῃ ὄλοκληρη. Αὐτὸ τὸ μικρὸ μέρος ποὺ ἀφαιρεῖται, εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς ἐλευθερίας μου, εἶναι τὸ πᾶν. Μὲ μιὰ φυσικὴ, ἀναγκαῖα καὶ ἀκατανίκητη κίνηση, ὄλη ἡ ἐλευθερία μου συγκεντρώνεται σ' αὐτὸ τὸ μέρος, ὅσο μικρὸ καὶ νᾶναι, ποὺ ἀφαιρεῖται. Εἶναι ἡ ἱστορία τῆς γυναίκας τοῦ Μπάρ Μπλέ, ποὺ ἔχοντας ἕνα ὄλοκληρο ἀνάκτορον στὴ διάθεσή της, μὲ τὴν πλήρη καὶ ἀπόλυτη ἐλευθερία νὰ μπαίνει παντοῦ, νὰ τὰ βλέπει καὶ νὰ τὰ ἀγγίξῃ ὄλα, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ἄσχημο

μικρό δωμάτιο, που η κυρίαρχη θέληση του τρομερού συζύγου της της είχε απαγορέψει ν' ανοίξει επί ποινη θανάτου. "Ε! λοιπόν, περιφρονώντας όλα τα μεγαλεία του παλατιού, η ψυχή της θα συγκεντρωθεί ολόκληρη σ' αυτό το άσχημο, μικρό δωμάτιο· το ανοίγει κι είχε λόγο να το κάνει, γιατί αυτό ήταν μια αναγκαία πράξη της ελευθερίας της, ενώ η απαγόρευση να μπει εκεί ήταν μια κραυγαλέα παραβίαση αυτής της ίδιας ελευθερίας. Είναι ακόμη η ιστορία του αμαρτήματος του 'Αδάμ και της Εύας· η απαγόρευση να δοκιμάσουν τον καρπό του δέντρου της γνώσης, χωρίς άλλο λόγο παρά μόνο γιατί αυτή ήταν η βούληση του Κυρίου, ήταν από μέρους του καλού Θεού μια πράξη φρικτού δεσποτισμού· κι αν οι πρώτοι γονείς μας την είχαν υπακούσει, ολόκληρη η ανθρώπινη φυλή θα έμενε δυσπισμένη στην πιο ταπεινωτική σκλαβιά. 'Η ανυπακοή τους, αντίθετα, μ'ας χειραφέτησε και μ'ας έσωσε. 'Ηταν, μυθολογικά μιλώντας, η πρώτη πράξη της ανθρώπινης ελευθερίας.

'Αλλά το Κράτος, θα πει κανείς, το δημοκρατικό Κράτος, βασισμένο πάνω στην ελεύθερη ψήφο όλων των πολιτών του, δεν θάταν η άρνηση της ελευθερίας τους. Και γιατί όχι; Αυτό θα εξαρτηθεί απόλυτα από την αποστολή και την δύναμη που οι πολίτες του θα αφήνουν στο Κράτος. 'Ενα ρεπουμπλικανικό Κράτος, βασισμένο πάνω στην καθολική ψήφο, θα μπορεί ν'άγει πολύ δεσποτικό, πιο δεσποτικό ακόμη κι από το μοναρχικό Κράτος, γιατί κάτω απ' το πρόσχημα ότι αντιπροσωπεύει την θέληση όλου του κόσμου, θα βαρύνει πάνω στη θέληση και την ελεύθερη κίνηση του καθενός από τα μέλη του σ' όλη την βαρύτητα της συλλογικής του δύναμης.

'Αλλά το Κράτος, θα πουν ακόμη, δεν περιορίζει την ελευθερία των μελών του παρά μόνο στο βαθμό που στρέφεται προς την άδικία, προς το κακό. Τους εμποδίζει ν' αλληλοσκοτώνονται, να ληστεύονται και να προσβάλλονται αμοιβαία, και γενικά να κάνουν το κακό, αφήνοντάς τους, αντίθετα, μια πλήρη και ολοκληρωτική ελευθερία για το καλό. Είναι πάντα η ίδια ιστορία της Μπάρμπ - Μπλέ η έκλεινης του απαγορευμένου καρπού: ποιό είναι το κακό, ποιό είναι το καλό;

'Από τη σκοπιά θεώρησης του συστήματος που εξετάζουμε, η διάκριση του καλού και του κακού δεν υπήρχε

πριν από την σύναψη του συμβολαίου, όταν κάθε άτομο παρέμενε θυθισμένο στην απομόνωση της ελευθερίας του ή του απόλυτου δικαιώματός του, μη έχοντας άλλη σκέψη παρά να διαφυλάξει απέναντι σ' όλους τους άλλους (τις ελευθερίες) που του εξασφάλιζε ή αδυναμία του ή η σχετική του δύναμη, δηλαδή η ιδιαίτερη φρόνηση και το συμφέρον του¹. Τότε ο έγωισμός, σύμφωνα πάντα μ' αυτήν την θεωρία, ήταν ο υπέρτατος νόμος, το μόνο δίκαιο· το καλό ήταν καθορισμένο από την επιτυχία, το κακό από μόνη την ήττα, κι η δικαιοσύνη δεν θάταν παρά ο καθαγιασμός του τετελεσμένου γεγονότος, όσοδήποτε φοβερό, σκληρό ή ανέντιμο κι αν ήταν — ακριβώς όπως η πολιτική ήθικη που επικρατεί σήμερα στην Εδρώπη.

Η διάκριση του καλού και του κακού δεν αρχίζει, σύμφωνα μ' αυτό το σύστημα, παρά μαζί με την σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου. Τότε, κάθε τι που αναγνωρίστηκε σαν συστατικό του κοινού συμφέροντος, διακηρύχτηκε σαν καλό, και κάθε τι που ήταν αντίθετο, σαν κακό. Τα συμβαλλόμενα μέρη, γινόμενα πολίτες, δεσμευόμενα με μια λίγο-πολύ επίσημη υποχρέωση, αποδέχονται μ' αυτό ακριβώς ένα καθήκον: εκείνο της υποταγής των ιδιωτικών συμφερόντων τους στην κοινή σωτηρία, στο αδιαχώριστο συμφέρον όλων και του διαχωρισμού των δικαιωμάτων τους από το δημόσιο δίκαιο, του οποίου ο μοναδικός αντι-

1. Αυτές οι σχέσεις, που έξ αλλου δεν μπορούσαν να υπάρχουν ποτέ μεταξύ των πρωτόγονων, γιατί η κοινωνική ζωή υπήρξε προγενέστερη από το ξύπνημα της ατομικής συνείδησης και της στοχαζόμενης θέλησης στους ανθρώπους, και γιατί πέρ' από την κοινωνία κανένα ανθρώπινο άτομο δεν μπόρεσε ποτέ να έχει ελευθερία μήτε απόλυτη μήτε ακόμη σχετική, αυτές οι σχέσεις, λέμε, είναι ακριβώς οι ίδιες που υπάρχουν πραγματικά μεταξύ των σύγχρονων Κρατών, που καθένα απ' αυτά θεωρείται σαν επενδυμένο με μια απόλυτη ελευθερία, μιας δύναμης και ενός απόλυτου δικαιώματος, με αποκλεισμό όλων των άλλων και που δεν διασφαλίζει, κατά συνέπεια, απέναντι σ' όλα τα άλλα Κράτη παρά τους υπολογισμούς που του επιβάλλονται από το δικό του συμφέρον — πράγμα που τα διατηρεί αναγκαστικά όλα σε κατάσταση διακοπής ή λανθάνοντος πολέμου. (Σ.τ.Μ. "Η διαπίστωση αυτή του Μπ. ανταποκρίνεται σε μια διεθνή κατάσταση όπου λείπουν οι υπερδυνάμεις. Είναι προφανές ότι σε μια τέτοια κατάσταση η άποψη αυτή πρέπει να τροποποιηθεί αρκετά).

πρόσωπος, τὸ Κράτος, ἐπενδύθηκε μ' αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἐξουσία γιὰ νὰ καταστέλλει ὅλες τὶς ἐξεγέρσεις τοῦ ἀτομικοῦ ἐγωισμοῦ, ἀλλὰ μαζὶ μὲ τὸ δικαίωμα νὰ προστατεύει καθένα ἀπὸ τὰ μέλη του στὴν ἄσκηση αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων, ὅσο αὐτὰ τὰ τελευταία δὲν εἶναι ἀντίθετα στὸ κοινὸ δίκαιο.

Ἐρχόμαστε τώρα νὰ ἐξετάσουμε αὐτὸ πὸ πρέπει νὰ ναι τὸ Κράτος πὸ συγκροτεῖται ἔτσι, τόσο ἀπέναντι σ' ἄλλα Κράτη, ὁμοίᾳ του, ὅσο καὶ ἀπέναντι στοὺς πληθυσμοὺς πὸ κυβερνᾷ. Αὐτὴ ἡ ἐξέταση μᾶς ἐμφανίζεται τόσο πιὸ ἐνδιαφέρουσα καὶ χρήσιμη, ὅσο τὸ Κράτος, ἔτσι ὅπως ὀρίζεται ἐδῶ, εἶναι ἀκριβῶς τὸ σύγχρονο Κράτος, στὸ βαθμὸ πούχει χωριστεῖ ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἰδέα: τὸ ἄθεο ἢ λαϊκὸ Κράτος, πὸ διακηρύσσεται ἀπὸ τοὺς σύγχρονους στοχαστές. Ἄς δοῦμε λοιπὸν σὲ τί συνίσταται ἡ ἠθικὴ του. Εἶναι τὸ σύγχρονο Κράτος, ἔχουμε πεῖ, ἀπ' τὴ στιγμὴ πὸ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ πὸ, κατὰ συνέπεια, ἔχει ἀποτινάξει τὸ ζυγὸ τῆς καθολικῆς ἢ κοσμοπολιτικῆς ἠθικῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας· καὶ θὰ προσθέσουμε ἀκόμη, ἀπ' τὴ στιγμὴ πὸ δὲν ἔχει ἀκόμα ποτιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπιστικὴ ἠθικὴ ἢ ἰδέα, πράγμα πὸ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ χωρὶς νὰ καταστραφεῖ· γιὰτὶ μέσα στὴν χωριστὴ του ὑπαρξὴ καὶ τὴν ἀπομονωμένη συγκέντρωσή του, θάταν πολὺ στενὸ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀγκαλιάσει, νὰ περιλάβῃ τὰ συμφέροντα καὶ κατὰ συνέπεια, ἐπίσης τὴν ἠθικὴ ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητος.

Τὰ σύγχρονα Κράτη ἔχουν φθάσει ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν τοὺς χρησιμεύει πιά, παρὰ σὰν πρόσχημα καὶ φράση, ἢ σὰ μέσο γιὰ νὰ ἐξαπατοῦν τοὺς χαζοὺς, γιὰτὶ ἐπιδιώκουν στόχους πὸ δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὰ θρησκευτικὰ αἰσθήματα· κι οἱ μεγάλοι κρατιστὲς τοῦ καιροῦ μας, οἱ Πάλμερστον, οἱ Μουράβιεφ, οἱ Καβούρ, οἱ Βίσμαρκ, οἱ Ναπολέοντες θὰ γελοῦσαν πολὺ ἂν ἐπαιρνε κανεὶς στὰ σοβαρὰ τὶς θρησκευτικὲς διακηρύξεις τους. Θὰ γελοῦσαν ἀκόμη περισσότερο ἂν τοὺς ἀπέδιδε κανεὶς αἰσθήματα, σκέψεις, προθέσεις ἀνθρωπιστικῆς πὸ δὲν ἐκδηλώνονται ἐξ ἄλλου ποτὲ ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης δημόσιας ἐνασχόλησης μὲ μωρολογίες. Τί ἀπομένει λοιπὸν γιὰ νὰ τοὺς συγκροτήσῃ μιὰ ἠθικὴ; Μοναδικὰ τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους. Ἀπ' αὐτὴ τὴν σκοπιὰ θεώρησης πού, κατὰ τ' ἄλλα, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, ὑπῆρξε ἐκείνη τῶν κρατιστῶν, τῶν ἰσχυρῶν ἀνδρῶν ὄλων τῶν καιρῶν κι ὄλων

τῶν χωρῶν, τὸ κάθε τι ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὴν διατήρησιν, τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ἰσχὺ τοῦ Κράτους, ὅσοδήποτε ἱερόσυλο κι ἂν εἶναι ἀπὸ θρησκευτικὴ σκοπιὰ θεώρησης, κι ὅσοδήποτε ἀποκρουστικὸ κι ἂν αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται ἀπὸ κείνη τῆς ἀνθρώπινης ἠθικῆς, εἶναι τὸ καλὸ· καὶ ἀντίστροφα, κάθε τι ποῦναι ἀντίθετο, ἀκόμη κι ἂν εἶναι τὸ πιὸ ἄγιο καὶ ἀνθρώπινα τὸ πιὸ δίκαιο, εἶναι τὸ κακὸ. Αὐτὴ εἶναι στὴν ἀλήθειά της, ἡ κοσμικὴ πρακτικὴ καὶ ἠθικὴ δόλων τῶν Κρατῶν.

Εἶναι ἐπίσης ἐκείνη τοῦ Κράτους τοῦ θεμελιωμένου πάνω στὴ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβόλαιου. Σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ σύστημα, τὸ καλὸ καὶ τὸ δίκαιο, μὴν ἀρχίζοντας παρὰ μὲ τὸ συμβόλαιο, δὲν εἶναι πραγματικὰ τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενον καὶ τὸ σκοπὸ τοῦ συμβόλαιου, δηλαδή, τὸ κοινὸ συμφέρον καὶ τὸ δημόσιο δίκαιο δλων τῶν ἀτόμων ποὺ τῶχουν συνάψει μεταξὺ τους, μὲ ἀποκλεισμὸ δλων ἐκείνων ποῦχουν παραμείνει ἔξω ἀπὸ τὸ συμβόλαιο, κατὰ συνέπεια τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ τὴν πιὸ μεγάλη ἱκανοποίησιν ποὺ δίνεται στὸ συλλογικὸ ἐγώμισμὸ μιᾶς ἰδιαίτερης καὶ περιορισμένης ὁμαδοποίησης ἢ ὁποῖα, ὄντας θεμελιωμένη πάνω στὴν μερικὴ αὐτοθυσίαν τοῦ ἀτομικοῦ ἐγώμισμοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ μέλη της, ἀπορρίπτει ἀπὸ τοὺς κόλπους της, σὰν ξένους καὶ φυσικοὺς ἐχθροὺς, τὴν τεράστια πλειοψηφία τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, συγκροτημένη ἢ μὴ συγκροτημένη σὲ ἀνάλογες ὁμαδοποιήσεις.

Ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς μόνου περιορισμένου Κράτους προϋποθέτει ἀναγκαστικὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν ἀνάγκη προκαλεῖ τὸν σχηματισμὸ πολλῶν Κρατῶν, γιατί εἶναι φυσικὸ ὅτι τὰ ἄτομα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπ' αὐτὸ, ἀπειλούμενα ἀπὸ αὐτὸ σὲ σχέση μὲ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν ἐλευθερίαν τους, συνενώνονται μὲ τὴν σειράν τους ἐναντίον του. Νὰ λοιπὸν ἡ ἀνθρωπότητα διαιρεμένη σ' ἕναν ἀπεριόριστον ἀριθμὸν Κρατῶν, ξένων, ἐχθρικῶν καὶ ἀπειλητικῶν τὸ ἕνα γιὰ τὸ ἄλλο. Δὲν ὑπάρχει κανένα κοινὸ δίκαιο, κανένα κοινωνικὸ συμβόλαιο μεταξὺ τους, γιατί ἂν ὑπῆρχε ἕνα, τότε μόνον θὰ ὑπῆρχε ἂν ἦταν Κράτη ἀπόλυτα ἀνεξάρτητα τὸ ἕνα ἀπ' τὸ ἄλλο, γινόμενα ὁμοσπονδία μέλη ἑνὸς μόνου μεγάλου Κράτους. Ἄλλ' ἐκτὸς ἂν αὐτὸ τὸ μεγάλο Κράτος ἀγκαλιάσει ὁλόκληρην τὴν ἀνθρωπότητα, θὰ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει τὴν ἴδια στάσιν ἀναγκαστικῆς ἐχθρότητας ἄλλων μεγάλων Κρατῶν, ὁμοσπονδοποιημένων ἐσωτερικά, θὰ ὑπῆρχε πάντα ὁ πόλεμος ὡς ὑπέρτατος νόμος κι ὡς ἐγγενὴς ἀναγκαιότητα

στην ίδια την ύπαρξη της ανθρωπότητας.

Ἐσωτερικά δημοσπονδοποιημένο ἢ μὴ δημοσπονδοποιημένο, κάθε Κράτος, ἐπὶ ποινῇ ἐξαφανισμοῦ, πρέπει λοιπὸν νὰ ἐπιδιώκει νὰ γίνῃ πῶς ἰσχυρό. Πρέπει νὰ καταδροχθῆσιν γιὰ νὰ μὴν καταδροχθῆσιν, νὰ κατακτῆσιν γιὰ νὰ μὴν κατακτηθῆσιν, νὰ ὑποδουλώσῃν γιὰ νὰ μὴν ὑποδουλωθῆσιν, γιὰτι δύο ὁμοίαι καὶ ταυτόχρονα ξέναι ἢ μία στήν ἄλλη δύναμεις, δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ συνυπάρξουν χωρὶς ν' ἀλληλοκαταστραφῶν.

Τὸ Κράτος εἶναι λοιπὸν ἡ πῶς κραυγαλέα, ἡ πῶς κυνική καὶ ἡ πῶς πλήρης ἀρνήσις τῆς ανθρωπότητας. Σπάζει τὴν καθολικὴν ἀλληλεγγύην ὄλων τῶν ἀνθρώπων πάνω στὴ γῆ, καὶ δὲν συνενώνει μίαν μερίδα ἀπ' αὐτοῦς παρὰ μόνον γιὰ νὰ καταστρέψῃ, νὰ κατακτῆσιν καὶ νὰ ὑποδουλώσῃ ὄλους τοὺς ἄλλους. Δὲν καλύπτει μὲ τὴν προστασίαν του παρὰ τοὺς δικούς του πολίτας, δὲν ἀναγνωρίζει τὸ ἀνθρώπινο δίκαιο, τὴν ανθρωπότητα, τὸν πολιτισμὸν παρὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δικῶν του ὀρίων· μὴν ἀναγνωρίζοντας κανένα δίκαιο πέρα ἀπὸ τὸν δικό του, σφετερίζεται λογικὰ ἐκεῖνο τῆς πῶς θηριώδους ἀπανθρωπίας ἐναντία σ' ὄλους τοὺς ξένους πληθυσμούς πὺς μπορεῖ νὰ ληστεύῃ, νὰ ἐξοντώσῃ ἢ νὰ ὑποδουλώσῃ κατὰ βούλησιν. Ἄν δείχνηται γεναιόδωρο καὶ ἀνθρώπινο ἀπέναντι τους, δὲν εἶναι ποτὲ ἀπὸ καθῆκον· γιὰτι δὲν ἔχει καθῆκοντα παρὰ μόνον ἀπέναντι στὸν ἑαυτὸ του ἀρχικά, καὶ κατόπιν ἀπέναντι σ' ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ μέλη του πὺς τὸ συγκροτοῦν ἐλεύθερα ἢ μᾶλλον ἀκόμη, ὅπως γίνεται πάντα μακροχρόνια, πῶς γίνῃ ὑπήκοοί του. Καθὼς τὸ διεθνὲς δίκαιο δὲν ὑπάρχει, καὶ δὲν θὰ μπορέσῃ ποτὲ νὰ ὑπάρξῃ μ' ἓνα σοβαρὸ καὶ πραγματικὸ τρόπο, χωρὶς νὰ ὑπονομεύσῃ τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας τῶν Κρατῶν — τὸ Κράτος δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει καθῆκοντα ἀπέναντι στοὺς ξένους πληθυσμούς. Ἄρα ἂν μεταχειρίζεται ἀνθρώπινα ἓνα κατακτημένο λαό, ἂν δὲν τὸν ληστεύῃ καὶ δὲν τὸν ἐξοντώσῃ παρὰ κατὰ τὸ ἥμισυ, καὶ ἂν δὲν τὸν ὑποβιάζῃ στὸν τελευταῖο βαθμὸ ὑποδούλωσις, αὐτὸ γίνεται ἀπὸ πολιτικὴ (σκοπιμότητα) καὶ ἀπὸ φρόνησιν ἴσως, ἢ μᾶλλον ἀπὸ καθαρὴ μεγαλοψυχία, ἀλλὰ ποτὲ ἀπὸ καθῆκον, γιὰτι ἔχει τὸ ἀπόλυτο δικαίωμα νὰ τὸν μεταχειρίζεται κατὰ βούλησιν.

Αὐτὴ ἡ κραυγαλέα ἀρνήσις τῆς ανθρωπότητας, πὺς ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴν οὐσίαν τοῦ Κράτους, εἶναι ἀπὸ τὴν σκοπιὰν θεώρησις τοῦ Κράτους τὸ ὑπέρτατον καθῆκον καὶ ἡ

πιό μεγάλη ἀρετή: ἀποκαλείται πατριωτισμός, και συνιστᾶ δλόκληρη τὴν ὑπερβατικὴ ἠθικὴ τοῦ Κράτους. Τὴν ἀποκαλοῦμε ὑπερβατικὴ ἠθικὴ γιατί ξεπερνᾶ συνήθως τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης ἠθικῆς και δικαιοσύνης, κοινῆς ἢ ἰδιωτικῆς, και μ' αὐτὸ ἀκριβῶς τίθεται τὸ πιό συχνά σ' ἀντίθεση μ' αὐτές. Ἔτσι τὸ νὰ προσβάλλεις, νὰ καταπιέσεις, νὰ ἐκμεταλλευτεῖς, νὰ ληστεύεις, νὰ δολοφονήσεις ἢ νὰ ὑποδουλώσεις τὸν πλησίον σου, σύμφωνα μὲ τὴν συνηθισμένη ἠθικὴ τῶν ἀνθρώπων, θεωρεῖται ὡς ἐγκλημα. Στὴ δημόσια ζωὴ ἀντίθεται, ἀπὸ τὴν σκοπιὰ θεώρησης τοῦ πατριωτισμοῦ, ὅταν γίνεται ἡ πιό μεγάλη δόξα τοῦ Κράτους, γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἢ μᾶλλον νὰ διευρυνθεῖ ἡ ἰσχύς του, ὅλα αὐτὰ γίνονται καθήκον και ἀρετὴ. Κι αὐτὴ ἡ ἀρετὴ, αὐτὸ τὸ καθήκον εἶναι ὑποχρεωτικὰ γιὰ κάθε πατριώτη πολίτη: καθένας θεωρεῖται ὅτι ὀφείλει νὰ τὰ ἀσκεῖ ὄχι μόνο ἐναντία στοὺς ξένους, ἀλλὰ κι ἐναντία στοὺς ἴδιους τοὺς συμπολίτες του, μέλη ἢ ὑπηκόους ὅπως αὐτοὺς τοῦ Κράτους, κάθε φορά πὺ τὸ ἀπαιτεῖ ἡ σωτηρία τοῦ Κράτους.

Αὐτὸ μᾶς ἐξηγεῖ γιατί ἀπὸ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἱστορίας, δηλαδή, ἀπὸ τὴν γέννηση τῶν Κρατῶν, ὁ κόσμος τῆς πολιτικῆς ὑπῆρξε πάντα και συνεχίζει νὰ ναι ἀκόμα τὸ θέατρο τῆς ὑψηλῆς δολοπλοκίας και τῆς ἐξευγενισμένης ληστείας, ληστείας και ἀπάτης πὺ κατὰ τ' ἄλλα ἐκτιμοῦνται στὸ ἔπακρο, γιατί ὑπαγορεύονται ἀπ' τὸν πατριωτισμὸ, ἀπ' τὴν ὑπερβατικὴ ἠθικὴ και τὸ ὑπέρτατο συμφέρον τοῦ Κράτους. Αὐτὸ μᾶς ἐξηγεῖ γιατί ἡ ἱστορία τῶν ἀρχαίων και σύγχρονων Κρατῶν δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σειρά ἀποκρουστικῶν ἐγκλημάτων· γιατί βασιλιάδες και ὑπουργοί, τωρινοί και παλιοί, ὅλων τῶν καιρῶν κι ὅλων τῶν χωρῶν: κρατιστές, διπλωμάτες, γραφειοκράτες και πολεμιστές, ἀν τοὺς κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν σκοπιὰ θεώρησης τῆς ἀπλῆς ἠθικῆς και τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης, ἀξίζουν ἑκατὸ και χίλιες φορές τὴν ἀγχόνη ἢ τὶς φυλακές· γιατί δὲν ὑπάρχει φρίκη, ὠμότητα, ἱεροσυλία, ἐπιτορκία, ἀπάτη, ἀνέντιμη συναλλαγὴ, κυνικὴ κλοπὴ, ἀναίσχυντη ληστεία και βρωμερὴ προδοσία πὺ νὰ μὴν ἔχει ἐπιτελεστεῖ και δὲν ἐπιτελεῖται καθημερινὰ ἀπὸ τοὺς ἐκπρόσωπους τῶν Κρατῶν, χωρὶς ἄλλη δικαιολογία ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐλαστικὴ φράση, ταυτόχρονα τόσο ἀνετη και τόσο φοβερὴ: γιὰ κρατικούς λόγους! Φράση ἀληθινὰ φοβερὴ, γιατί ἔχει διαφθείρει και ἀτιμάσει, στοὺς ἐπίσημους χώρους και στὶς ἀρχουσες τάξεις τῆς κοινωνίας, περισσότερους ἀνθρώπους ἀπ' ὅ,τι ὁ ἴδιος ὁ Χρι-

στιανισμός. Μόλις προφερθεί, όλα σιωπούν κι όλα εξαφανίζονται: έντιμότητα, κύρος, δικαιοσύνη, δίκαιο, ο ίδιος ο οίκτος χάνεται και μαζί μ' αυτόν ή λογική κι ή ύγιής αισθηση: τὸ μαύρο γίνεται άσπρο και τὸ άσπρο μαύρο, τὸ άπαίσιο ανθρώπινο, κι οί πιὸ άνανδρες προδοσίες, τὰ πιὸ φρικαλέα έγκλήματα γίνονται άξιέπαινες πράξεις!

Ὁ μεγάλος Ἰταλὸς πολιτικὸς φιλόσοφος Μακιαβέλι, ἦταν ὁ πρῶτος πὸν πρόφερε αὐτὴ τὴν λέξη, ἢ πὸν τουλάχιστο τῆς έδωσε τὴν άληθινὴ τῆς έννοια και τὴν τεράστια δημοτικότητα πὸν άπολαμβάνει άκόμα κι αὐτὴ τὴ στιγμή στὸ κόσμον τῶν κυβερνητῶν μας. Ρεαλιστῆς και θετικὸς στοχαστῆς καθὼς ἦταν, κατάλαβε πρῶτος ὅτι τὰ μεγάλα και ισχυρὰ Κράτη δέν μποροῦν ποτε νὰ θεμελιωθοῦν και νὰ διατηρηθοῦν παρά μόνο με τὸ έγκλημα, με πολλὰ μεγάλα έγκλήματα και με τὴ ριζικὴ περιφρόνηση, γιὰ κάθε τι πὸν άποκαλεῖται έντιμότητα! Τῶς γραψε, τὸ εξήγησε και τὸ απέδειξε με τρομερὴ ειλικρίνεια. Και καθὼς ἡ ιδέα τῆς ανθρωπότητας άγνοοῦνταν πλήρως άπὸ τὴν έποχὴ του· καθὼς ἡ ιδέα τῆς άδελφοσύνης, ὅχι τῆς ανθρωπίνης αλλά τῆς θρησκευτικῆς, πὸν κηρύσσονταν άπὸ τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία, δέν ἦταν ποτε, ὅπως πάντα, τίποτα (άλλο) άπὸ μιὰ φρικαλέα ειλωνεία, αναιρούμενη κάθε στιγμή άπὸ τίς ίδιες τίς πράξεις τῆς Ἐκκλησίας· ὅπως στὸν καιρὸ του κανεῖς δέν άμφέβαλλε καν ὅτι ὕπῆρχε κάποιο πράγμα σάν τὸ λαϊκὸ δίκαιο, γιὰτι οί λαοί δέν θεωροῦνταν τότε παρά σάν μιὰ μάζα άδρανῆς κι ανήθικη, σάν ένα είδος σάρκας γιὰ τὰ Κράτη, γιὰ νὰ κόβεται και νὰ ράβεται κατὰ βούληση και προορισμένη σὲ μιὰ αἰώνια ὕπακοή· καθὼς δέν ὕπῆρχε άπολύτως τίποτα, οὔτε στὴν Ἰταλία, οὔτε άλλου, πὸν νάταν πάνω άπὸ τὸ Κράτος, ὁ Μακιαβέλι συμπέρανε, μ' άρκετὴ λογική, ὅτι τὸ Κράτος ἦταν ὁ ὕπατος σκοπὸς κάθε ανθρωπίνης ὕπαρξης, πὸν ὀφείλε κανεῖς νὰ τὸν ὕπηρετεῖ εναντι ὀποιασδήποτε θυσίας, κι ὅτι άφοῦ τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους επικρατοῦσε σ' όλα τὰ πράγματα, ένας καλὸς πατριώτης ὀφείλε νὰ μὴν διστάσει μπροστὰ σὲ κανένα έγκλημα γιὰ νὰ τὸ ὕπηρετήσῃ. Συμβουλεύει τὸ έγκλημα, τὸ συνιστᾷ και τὸ κανεῖ μιὰ άπόλυτα αναγκαία προϋπόθεση τῆς πολιτικῆς εὑφυίας καθὼς και τοῦ άληθινοῦ πατριωτισμοῦ. Εἴτε τὸ Κράτος άποκαλεῖται μοναρχία ἢ δημοκρατία, τὸ έγκλημα, γιὰ τὴν διατήρησή του και τὸν θρίαμβό του θά ναι πάντα αναγκαίον. Ὁ άλλάξει χωρὶς άμφιβολία κατεύθυνση και αντεκείμενον, αλλά ἡ φύση του θά παραμείνει ἡ

Ιδια. Θάναι πάντα ή ενεργητική, μόνιμη παραβίαση τής δικαιοσύνης, τοῦ οἴκτου καί τής ἐντιμότητος — γιά τήν σωτηρία τοῦ Κράτους.

Ναί, ὁ Μακιαβέλι ἔχει δίκιο, δέν μποροῦμε ν' ἀμφιβάλλουμε μετά ἀπό μιὰ ἐμπειρία τριάμιση αἰώνων, πού προστέθηκε στήν ἐμπειρία του. Ναί, ὀλη ή ἱστορία μας τὸ λέει: ἐνῶ τὰ μικρὰ Κράτη δέν εἶναι ἐνάντια παρά μόνο ἀπό ἀδυναμία, τὰ ἰσχυρὰ Κράτη δέν διατηροῦνται παρά μόνο μέ τὸ ἔγκλημα. Μόνο πού τὸ συμπέρασμά μας θάναι ἀπόλυτα διαφορετικό ἀπό τὸ δικό του, κι αὐτὸ γιά ἓνα πολὺ ἀπλὸ λόγο: Εἴμαστε οἱ γυιοὶ τής Ἐπανάστασης κι ἔχουμε κληρονομήσει ἀπ' αὐτήν τήν θρησκεία τής ἀνθρωπότητος, πού ὀφείλουμε νὰ θεμελιώσουμε πάνω στὰ ἔρείπια τής θρησκείας, τής θεότητος· πιστεύουμε στὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, στήν ἀξιοπρέπεια καί τήν χειραφέτηση, πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τὸ ἀνθρώπινο γένος· πιστεύουμε στήν ἀνθρώπινη ἐλευθερία καί στήν ἀνθρώπινη ἀδελφσύνη πού θεμελιώνεται πάνω στήν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη. Πιστεύουμε, μέ μιὰ λέξη, στὸ θρίαμβο τής ἀνθρωπότητος πάνω στή γῆ· ἀλλ' αὐτὸς ὁ θρίαμβος πού ὀνομάζουμε τάμα μας καί πού θέλουμε νὰ φτάσουμε μέ τίς ἐνωμένες προσπάθειές μας, ὄντας ἀπό τήν ἴδια του τῆ φύση, ή ἀρνηση τοῦ ἔγκλήματος, πού τὸ ἴδιο δέν ἀντιπροσωπεύει τίποτ' ἄλλο παρά τήν ἀρνηση τής ἀνθρωπότητος, δέν θὰ μπορέσει νὰ πραγματοποιηθεῖ παρά μόνον ὄταν τὸ ἔγκλημα θὰ παύσει νὰ εἶναι αὐτὸ πού εἶναι λίγο - πολὺ παντοῦ σήμερα: ή ἴδια ή θάση τής πολιτικῆς ὑπαρξης τῶν ἔθνῶν, ἀπορροφημένων, κυριαρχημένων ἀπό τήν ἴδια τοῦ Κράτους. Κι ἀφοῦ ἔχει ἀπό ὀθω καί πέρα ἀποδειχτεῖ ὅτι κανένα Κράτος δέν θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει χωρὶς νὰ διαπράξει ἔγκλήματα, ή τουλάχιστο χωρὶς νὰ τὰ ὀνειρευτεῖ καί νὰ τὰ σκεφτεῖ, ἀκόμη κι ὄταν ή ἀδυναμία του θὰ τὸ ἐμπόδιζε νὰ τὰ ἐκτελέσει, συμπεραίνουμε σήμερα τήν ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα τής καταστροφῆς τῶν Κρατῶν, ή, ἂν θέλετε, τὸν ριζικό καί πλήρη τους μετασχηματισμό, μέ τήν ἐννοια ὅτι, παύοντας νὰ εἶναι δυνάμεις συγκεντρωτικῆς καί ὀργανωμένες ἀπό πάνω πρὸς τὰ κάτω, εἴτε μέ τήν βία, εἴτε μέ τήν αὐθεντία κάποιος ἀρχῆς, θ' ἀναδιοργανωθοῦν — μέ ἀπόλυτη ἐλευθερία γιά ὀλα τὰ μέρη νὰ ἐνωθοῦν ή νὰ μὴν ἐνωθοῦν, καί διατηρώντας γιά τὸ καθένα ἐκεῖνη τήν ἐλευθερία τής ἀποχώρησης ἀπὸ ἰία ἐνωσή, Ἔστιω κι ἂν κάποτε προσχώρησαν σ' αὐτήν ἐλεύθερα — ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, σύμ-

φωνα με τις πραγματικες αναγκες και τις φυσικες τάσεις των μελών, με την ελεύθερα δημοσπονδποίηση των ατόμων και των συνεταιρισμών, των κομμουνών, των συνοικιών, των επαρχιών και των εθνών μέσα στην ανθρωπότητα.

Αυτά είναι τα συμπεράσματα στα οποία μας οδηγεί αναγκαστικά η εξέταση των εξωτερικών σχέσεων του Κράτους, ακόμη και του υποτιθέμενου ελεύθερου, με τ' άλλα Κράτη. Θα δοῦμε αργότερα ότι το Κράτος που θεμελιώνεται πάνω στο θεϊκό δίκαιο ή πάνω στον θρησκευτικό καθαγιασμό φτάνει ακριβώς στα ίδια αποτελέσματα. "Ας εξετάσουμε τώρα τις σχέσεις του Κράτους που θεμελιώνεται στο ελεύθερο συμβόλαιο απέναντι στους δικούς του πολίτες ή υπηκόους.

"Έχουμε δει ότι αποκλείοντας την τεράστια πλειοψηφία του ανθρώπινου είδους από το έσωτερικό του, απορρίπτοντας στο εξωτερικό τις αμοιβαίες υποχρεώσεις και καθήκοντα της ήθικης, της δικαιοσύνης και του δικαίου, αρνείται την ανθρωπότητα και μαζί μ' αυτήν την μεγάλη λέξη: Πατριωτισμός, επιβάλλει την αδικία και την ωμότητα στους όλους τους υπηκόους του, σαν υπέρτατο καθήκον. Περιορίζει, ακρωτηριάζει, σκοτώνει σ' αυτούς την ανθρωπιά ώστε παύοντας να είναι άνθρωποι να μην είναι τίποτα παραπάνω από πολίτες, ή μάλλον, πράγμα που να πιό σωστό, από την άποψη της ιστορικής διαδοχής των γεγονότων, να μην ύψωθούν ποτέ πάνω από το επίπεδο του πολίτη, στο ύψος του ανθρώπου. "Έχουμε δει εξάλλου ότι κάθε Κράτος, αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο να εξαφανιστεί και να ιδωθεί να καταβροχθίζεται από τα κοντινά Κράτη, πρέπει να τείνει στην παντοδυναμία κι ότι, γινόμενο ισχυρό, πρέπει να κατακτά. "Όποιος λέει κατάκτηση, έννοει λαούς κατακτημένους, υποδουλωμένους, υποδιεσασμένους στη σκλαβιά, κάτω από οποιαδήποτε μορφή κι οποιαδήποτε ονομασία κι αν πρόκειται. "Η υποδούλωση είναι λοιπόν μια αναγκαία συνέπεια της ύπαρξης του Κράτους.

"Η σκλαβιά μπορεί ν' αλλάξει μορφή και όνομα — ή βάση της παραμένει ή ίδια. Αυτή η βάση εκφράζεται μ' αυτές τις λέξεις: Το νασαι σκλάβος, σημαίνει νασαι αναγκασμένος να δουλεύεις για άλλον, όπως το νασαι αφέντης, σημαίνει να ζεις, από την εργασία του άλλου. Στην αρχαιότητα, όπως σήμερα στην "Ασία, την "Αφρική, κι όπως και σ' ένα μέρος της "Αμερικής ακόμη, οι σκλάβοι αποκαλούνταν έντελώς έντιμα σκλάβοι. Τον μεσαίωνα πήραν το όνο-

μα τῶν δουλοπαροίκων, σήμερα τοὺς ἀποκαλοῦν μισθωτοὺς. Ἡ θέση αὐτῶν τῶν τελευταίων εἶναι πολὺ πρὸ ἀξιοπρεπείας, καὶ λιγώτερο σκληρὴ ἀπὸ ἡκεῖνη τῶν σκλάβων, ἀλλὰ δὲν εἶναι λιγώτερο ἀναγκασμένοι ἀπὸ τὴν πείνα, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς πολιτικούς καὶ κοινωνικούς θεσμούς, νὰ στηρίζουν μὲ πολὺ σκληρὴ ἐργασία τὴν ἀπόλυτη ἢ σχετικὴ ἀεργία τοῦ ἄλλου. Κατὰ συνέπεια, εἶναι σκλάβοι. Καὶ γενικά, κανένα Κράτος, μήτε ἀρχαῖο, μήτε σύγχρονο, δὲν μπόρεσε οὔτε θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ ξεπεράσει τὴν ἀναγκαστικὴν ἐργασία τῶν μαζῶν, εἴτε μισθωτῶν, εἴτε σκλάβων, σὰ μιὰ κύρια καὶ ἀπόλυτα ἀναγκαζα βᾶση τῆς σχολῆς, τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς πολιτικῆς τάξεως: τῶν πολιτῶν. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς δὲν ἀποτελοῦνε ἀκόμη ἐξαίρεση.

Αὐτὲς εἶναι οἱ ἐσωτερικὲς συνθήκες ποὺ ἀπορρέουν ἀναγκαστικὰ γιὰ τὸ Κράτος ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν του κατάστασιν, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν φυσικὴν του, μόνιμη καὶ ἀναπόφευκτη ἐχθρότητα ἀπέναντι στ' ἄλλα Κράτη. Ἄς δοῦμε τώρα τίς συνθήκες ποὺ ἀπορρέουν ἄμεσα γιὰ τοὺς πολίτες τοῦ ἐλεύθερου συμβολαίου, μὲ τὸ ὁποῖο συγκροτοῦνται σὲ Κράτος.

Τὸ Κράτος δὲν ἔχει μόνο νὰ ἐγγυηθῆι τὴν ἀσφάλεια τῶν μελῶν του ἐναντία σ' ὅλες τίς ἐπιθέσεις ποὺ προέρχονται ἀπ' ἐξω, πρέπει ἀκόμη νὰ ὑπερασπίζει στὸ ἐσωτερικὸ τοὺς μὲν ἐναντία στοὺς δὲ καὶ καθένα ἐναντία στὸν ἑαυτό του. Γιατὶ τὸ Κράτος — καὶ αὐτὸ συνιστᾷ τὸ χαρακτηριστικὸ καὶ θεμελιακὸ του γνώρισμα — κάθε Κράτος, ὅπως κάθε θεολογία, θεωρεῖ βασικά τὸν ἄνθρωπο μοχθηρὸ καὶ κακὸ. Σ' ὅ,τι ἐξετάζουμε τώρα, τὸ καλὸ, ἔχουμε δεῖ, δὲν ἀρχίζει παρὰ μὲ τὴν σύναψιν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ δὲν εἶναι, κατὰ συνέπεια, παρὰ τὸ προϊόν αὐτοῦ τοῦ συμβολαίου — τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενό του. Δὲν εἶναι προϊόν τῆς ἐλευθερίας. Ἀντίθετα, ὅσο οἱ ἄνθρωποι παραμένουν ἀπομονωμένοι μέσα στὴν ἀπόλυτη ἀτομικότητά τους, ἀπολαμβάνοντας ἀκέραιη τὴ φυσικὴ ἐλευθερία τους, στὴν ὁποία δὲν γνωρίζουν ἄλλα ὄρια ἐκτὸς ἀπὸ ὄρια τεχνητά, ὄχι φυσικά, δὲν ἀκολουθοῦν παρὰ ἓνα μόνον νόμον, ἐκεῖνον τοῦ ἐγωισμοῦ τους: προσβάλλουν, κακομεταχειρίζονται, κλέβουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, ἀλληλοτρῶγονται καὶ ἀλληλοκαταδροχθίζονται, καθένας στὸ μέτρο τῆς νοημοσύνης, τῆς πανουργίας καὶ τῶν ὕλικῶν του δυνάμεων, ὅπως κάνουν σήμερα, καθὼς παρατηρήσαμε ἤδη, τὰ Κράτη. Ἄρα ἡ ἀνθρώπινη ἐ-

λευθερία δὲν παράγει τὸ καλὸ, ἀλλὰ τὸ κακὸ, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀχρεῖος ἀπὸ τῆ φύσης του. Πῶς ἔγινε κακός; Ἄνῆκει στὴν θεολογία νὰ τὸ ἐξηγήσει. Τὸ γεγονός εἶναι ὅτι τὸ Κράτος, ἐνῶ γεννιέται, τὸν βρῖσκει ἤδη κακὸ κι ἐπιφορτίζεται νὰ τὸν κάνει καλὸ, δηλαδὴ νὰ μεταμορφώσει τὸν φυσικὸ ἄνθρωπο σὲ πολίτη.

Σ' αὐτὸ μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι ἀφοῦ τὸ Κράτος εἶναι τὸ προῖδν ἐνὸς ἐλεύθερα συναφθέντος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους συμβολαίου, ἔπεται ὅτι εἶναι γέννημα τῆς ἐλευθερίας. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα δὲν εἶναι καθόλου ὀρθό. Τὸ Κράτος ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴ τῇ θεωρίᾳ δὲν εἶναι προῖδν τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ ἀντίθετα τῆς αὐτοθυσίας καὶ τῆς θεληματικῆς ἀπάρνησης τῆς ἐλευθερίας. Οἱ φυσικοὶ ἄνθρωποι, ἀπόλυτα ἐλεύθεροὶ πραγματικά, ἀλλὰ ἀναγκαστικά ἐκτεθειμένοι σ' ὄλους τοὺς κινδύνους, πού κάθε στιγμή τῆς ζωῆς τους ἀπειλοῦν τὴν ἀσφάλειά τους, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν καὶ νὰ προστατέψουν αὐτὴ τὴν τελευταία, θυσιάζουν, ἀπαρνοῦνται ἕνα μέρος τῆς ἐλευθερίας τους, καὶ στὸ βαθμὸ πού τὴν θυσιάζουν στὴν ἀσφάλειά τους, γίνονται σκλάβοι τοῦ Κράτους. Ἔχουμε λοιπὸν λόγος νὰ ἐπιβεβαιώσουμε ὅτι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ θεώρησης τοῦ Κράτους, τὸ καλὸ γεννιέται ὄχι ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, ἀλλ' ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀρνηση τῆς ἐλευθερίας.

Δὲν εἶναι ἕνα ἀξιοπαρατήρητο γεγονός αὐτὴ ἡ ὁμοιότητα μεταξ' ἡ θεολογίας — αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἐκκλησίας — καὶ τῆς πολιτικῆς — αὐτῆς τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους —, αὐτὴ ἡ συνάντηση δύο κατηγοριῶν σχέσεων καὶ γεγονότων τόσο ἀντιθετικῶν φαινομενικά, σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια πεποίτηση· ἐκεῖνη τῆς ἀναγκαιότητας τῆς θυσίας τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας γιὰ νὰ ἠθικοποιηθοῦν οἱ ἄνθρωποι καὶ νὰ μεταμορφωθοῦν, σύμφωνα μὲ τὴν μιὰ, σὲ ἁγίους, σύμφωνα μὲ τὴν ἄλλη, σὲ ἐνάρετους πολῖτες. Ὅσο γιὰ μᾶς, δὲν ἐκπλησσοῦμαστε μὲ κανένα τρόπο, γιὰτι εἴμαστε πεπεισμένοι, καὶ θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸ ἀποδείξουμε πρὸς κάτω, ὅτι ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ θεολογία εἶναι δύο ἀδελφές πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα καὶ πού ἐπιδιώκουν τὸν ἴδιο σκοπὸ μὲ διαφορετικὰ ὀνόματα, κι ὅτι κάθε Κράτος εἶναι μιὰ ἐπίγεια Ἐκκλησία ὅπως κάθε Ἐκκλησία, μὲ τὴ σειρά τῆς, μὲ τὸν οὐρανὸ τῆς, κατοικία τῶν εὐτυχισμένων καὶ ἀθάνατων θεῶν τῆς, δὲν εἶναι παρά ἕνα ἐπουράνιο Κράτος.

Τὸ Κράτος λοιπὸν, ὅπως ἡ Ἐκκλησία, ξεκινᾷ ἀπ' αὐ-

τή τήν θεμελιακή προϋπόθεση, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι κατὰ βάθος κακοί, κι ὅτι, ἀφημένοι στή φυσική τους ἐλευθερία, θά ἀλληλοσπαράσσονταν καί θά προσέφεραν τὸ θέαμα τῆς πιὸ φρικαλέας ἀναρχίας ὅπου οἱ πιὸ ἰσχυροὶ θά σκότωναν ἢ θά ἐκμεταλλεύονταν τοὺς πιὸ ἀδύνατους, ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, δὲν εἶναι ἔτσι, ἀπ' αὐτὸ πού συμβαίνει στὰ πρότυπα σημερινά μας Κράτη! Θέτει σὰν ἀρχὴ ὅτι, γιὰ νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ἡ δημόσια τάξη, χρειάζεται μιὰ ἀνώτερη αὐθεντία¹· κι ὅτι γιὰ νὰ καθοδηγηθοῦν οἱ ἄνθρωποι καί νὰ κατατασταλοῦν τὰ κακὰ πάθη τους, χρειάζεται ὁδηγὸς καί φρένο· ἀλλὰ ὅτι αὐτὴ ἡ αὐθεντία πρέπει νὰναι ἐκείνη ἑνὸς ἀνθρώπου μ' ἐνάρετο πνεῦμα, νομοθέτη τοῦ λαοῦ του, ὅπως ὁ Μωϋσῆς, ὁ Λυκοῦργος, ὅπως ὁ Σόλων — κι ὅτι αὐτὸς ὁ ὁδηγὸς κι αὐτὸ τὸ φρένο θάναι ἡ σοφία κι ἡ κατασταλτικὴ δύναμη τοῦ Κράτους.

Στ' ὄνομα τῆς λογικῆς θά μπορούσαμε κάλλιστα νὰ στρεψοδικήσουμε σὲ βάρος τοῦ νομοθέτη, γιὰτὶ στὸ σύστημα πού ἐξετάζουμε τώρα, δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα κώδικα νόμων πού ἐπιβλήθηκε ἀπὸ κάποια αὐθεντία, ἀλλὰ γιὰ μιὰ ἀμοιβαία ὑποχρέωση πού συνάφθηκε ἐλεύθερα ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους θεμελιωτὲς τοῦ Κράτους. Καί καθὼς αὐτοὶ οἱ θεμελιωτὲς, πού σύμφωνα μὲ τὸ ἐν λόγῳ σύστημα, δὲν ἦταν οὔτε λίγο οὔτε πολὺ παρὰ ἄγριοι, πού, ἔχοντας ζήσει ὡς τώρα μέσα στήν πιὸ πλήρη φυσικὴ ἐλευθερία, θ' ἀγνοοῦσαν τὴ διαφορά τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, θά μπορούσαμε νὰ ρωτήσουμε: μὲ ποιὸ μέσο ἔφτασαν στὸ νὰ τὰ διακρίνουν καί νὰ τὰ ξεχωρίζουν; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μπορεῖ νὰ μᾶς ἀπαντήσει κανεὶς ὅτι, ἀφοῦ δὲν σχηματίζουν ἀρχικὰ τὴν ἀμοιβαία τους συμφωνία παρὰ μόνο ἐν ὄψει τῆς ἀμοιβαίας τους ἀσφάλειας, αὐτὸ πού θ' ἀποκαλέσουν καλὸ δὲν ἦταν τότε τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ τὰ πολυάριθμα σημεῖα, πού διατυπώθηκαν ἀπ' αὐτοὺς στὸ συμβόλαιό τους, ὅπως, γιὰ παράδειγμα: νὰ μὴν ἀλληλοσκοτώνονται, νὰ μὴν ἀλληλοληστεύονται, καί νὰ ὑποστηρίζονται ἀμοιβαία ἐνάντια σ' ἄ-

1. Τὸ ἰδεῶδες τοῦ Μαντσίνι. Βλ. «Καθήκοντα τοῦ Ἀνθρώπου», (Νάπολι, 1860), σελ. 83 καί «Πρὸς τὸν Πάπα Πίο τὸν 9ο», σελ. 27: «Θεωροῦμε ἅγια τὴν ἐξουσία δταν καθαγιαίνεται ἀπὸ τὴν εὐφυΐα καί τὴν ἀρετὴ, τοὺς ἱεροὺς ἡλιούς τοῦ μέλλοντος καί ἐκδηλούμενη ἀπὸ τὴν μεγάλη δύναμη τῆς θυσίας κηρύσσουσα τὸ καλὸ καί ἐλεύθερα ἀποδεκτὴ ὁδηγεῖ φανερὰ σ' αὐτήν... (Ἰταλικά στὸ κείμενο).

λες τις προσβολές που προέρχονταν απ' έξω· άλλ' ότι αργότερα κάποιος νομοθέτης, άνθρωπος ενάρετου πνεύματος, γεννημένος ήδη μέσα σε μιὰ δμαδοποίηση που σχηματίσθηκε έτσι και, κατά συνέπεια, εξυψωμένος κατά κάποιο τρόπο πνευματικά, μπόρεσε να πλατύνει, να βαθύνει τις προϋποθέσεις και τις βάσεις και να δημιουργήσει μ' αυτό ακριβώς ένα πρώτο κώδικα ήθικης και νόμων.

Άλλ' άμέσως γεννιέται ένα άλλο έρώτημα: υποθέτοντας ότι ένας άνθρωπος προικισμένος με έξαιρετική εύφυα, γεννημένος μέσα σ' αυτή την άκόμα πολύ πρωτόγονη κοινωνία, μπόρεσε χάρη στην πολύ χοντρική εκπαίδευση που κατάφερε να πάρει στο έσωτερικό της, και, αφού βοηθήσε και ή εύφυα του, να συλλάβει έναν κώδικα ήθικης, πώς τὰ κατάφερε να κάνει τον λαό του να τον αποδεχτεί; Με τή δύναμη τής λογικής μόνο; Αυτό είναι άδύνατο. Η λογική τελειώνει βέβαια με τὸ να θριαμβεύει παντοῦ, άκόμα και στα πιδ άτίθασα πνεύματα, αλλά χρειάζεται βέβαια περισσότερο από τή διάρκεια τής ζωής ενός ανθρώπου γι' αυτό και στα λίγο άναπτυγμένα πνεύματα θάπρεπε να περάσουν πολλοί αιώνες. Με τή δύναμη, με τή βία; Άλλά τότε δέν θάταν πιδ μιὰ κοινωνία θεμελιωμένη στο έλεύθερο συμβόλαιο, αλλά στην κατάκτηση, στην ύποδούλωση, πράγμα που θά μās οδηγούσε κατευθείαν στις πραγματικές ιστορικές κοινωνίες, μέσα στις όποιες όλα τὰ πράγματα έξηγοῦνται πολύ πιδ φυσικά, είναι άλήθεια, απ' ότι στις θεωρίες τῶν φιλελεύθερων στοχαστῶν μας, αλλά τῶν όποιων έπίσης ή εξέταση και ή μελέτη, μακριά από τοῦ να χρησιμεύουν όπως τὸ θέλουν αὐτοί οι κύριοι στην άποθέωση τοῦ Κράτους, μās οδηγούν, όπως θά δοῦμε αργότερα, να επιθυμήσουμε αντίθετα, όσο τὸ δυνατό πιδ γρήγορα, τήν ριζική και πλήρη καταστροφή του.

Άπομένει ένα τρίτο μέσο, τὸ όποιο ένας μεγάλος νομοθέτης ενός άγριου λαοῦ θάχε να χρησιμοποιήσει για να επιβάλλει τὸν κώδικά του στη μάζα τῶν συμπολιτῶν του: είναι ή θεία έξουσία. Και πραγματικά, από τὸν Μωυσή ως και τὸν Μωάμεθ κατάφυγαν όλοι σ' αυτό τὸ μέσο. Είναι πολύ άποτελεσματικό στα έθνη όπου οι προλήψεις και τὸ θρησκευτικό συναίσθημα άσκοῦν άκόμη μιὰ πολύ ισχυρή έπίδραση, που είναι φυσικά πολύ ισχυρή μέσα σ' έναν άγριο λαό. Μόνο που ή κοινωνία, που θά χρησιμεύσει στην σύστασή της, δέν θάχει πιδ για θεμέλιο τὸ έλεύθερο συμβόλαιο· συγκροτημένη από τήν άμεση παρέμβαση τής θείας

βούλησης, θάνατι ἀναγκαστικά ἓνα θεοκρατικό, μοναρχικό ἢ ἀριστοκρατικό Κράτος, ἀλλὰ μὲ καμιά ἔννοια δημοκρατικό — καὶ καθὼς δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπραγματευθεῖ μὲ τοὺς καλοὺς θεοὺς, ἀφοῦ εἶναι τόσο ἰσχυροὶ ὅσο κι οἱ δεσπότες, καὶ καθὼς εἶναι κανεὶς ἀναγκασμένος ν' ἀποδεχτῆ τυφλὰ ὅτι ἐπιτάσσουν καὶ νὰ ὑποτάσσεται στὴ θέλησή τους, προκύπτει ὅτι, σὲ μιὰ νομοθεσία ὑπαγορευμένη ἀπὸ τοὺς Θεοὺς, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει θέση γιὰ τὴν ἐλευθερία. Ἐγκαταλείπουμε λοιπὸν τὴν συγκρότηση, κατὰ τ' ἄλλα πολὺ ἱστορική, τοῦ Κράτους μὲ παρέμβαση, εἴτε ἀμεση εἴτε ἔμμεση, τῆς θεϊκῆς παντοδυναμίας, ὑποσχόμενοι νὰ ξαναγυρίσουμε σ' αὐτὴ ἀργότερα, καὶ ἐπιστρέφουμε στὴν ἐξέταση τοῦ ἐλεύθερου Κράτους ποὺ θεμελιώθηκε πάνω στὸ ἐλεύθερο συμβόλαιο. Φτάνοντας κατὰ τὰ ἄλλα στὴν πεποίθηση ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε στὸν ἑαυτό μας, μὲ κανένα τρόπο, τὸ ἀντιφατικό γεγονός μιᾶς τέτοιας νομοθεσίας προερχόμενης ἀπὸ τὴν εὐφυΐα ἑνὸς ἀνθρώπου καὶ ὁμόφωνα ἐπικροτημένης, ἐλεύθερα ἀποδεκτῆς ἀπὸ ἕνα ὁλόκληρο ἄγριο λαό, χωρὶς ὁ νομοθέτης νὰ ἔχει ἀνάγκη νὰ καταφύγει εἴτε στὴν ὠμὴ βία, εἴτε σὲ κάποια θεϊκὴ πρόληψη, θέλουμε τώρα νὰ δεχτοῦμε αὐτὸ τὸ θαῦμα, καὶ νὰ ρωτήσουμε γιὰ τὴν ἐξήγηση ἑνὸς ἄλλου θαύματος, ὅχι λιγότερο δύσκολου νὰ τὸ καταλάβουμε ἀπὸ τὸ πρῶτο. Ὁ νέος κώδικας τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν νόμων, μόλις ἐξαγγέλθηκε κι ἔγινε ὁμόφωνα δεκτός, πῶς ἐφαρμόζεται στὴν πράξη, στὴ ζωὴ; Ποιὸς ἀγρυπνεῖ γιὰ τὴν τήρησή του;

Μπορεῖ νὰ παραδεχτῆ κανεὶς ὅτι μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν ὁμόφωνα ἀποδοχὴ, ὅλοι ἢ μόνον ἡ πλειοψηφία τῶν ἄγριων ποὺ συνθέτουν μιὰ πρωτόγονη κοινωνία καὶ ποὺ πρὶν ἐξαγγελθεῖ ἡ νέα νομοθεσία, ἦταν συθισμένοι στὴν πιὸ βαθειὰ ἀναρχία, μονομιᾶς καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μεταμορφώθηκαν ἀπὸ μόνον τὸ γεγονός αὐτῆς τῆς ἐξαγγελίας κι αὐτῆς τῆς ἀποδοχῆς, ὅτι ἀπὸ μόνον τους καὶ χωρὶς ἄλλο κίνητρο ἔκτος ἀπὸ τίς ἴδιες τους τίς πεποιθήσεις, βάλθηκαν νὰ παρατηρήσουν συνειδητὰ καὶ νὰ ἐκτελέσουν κανονικὰ ἐντολές καὶ νόμους ποὺ τοὺς ἐπέβαλε μιὰ ὡς τότε ἄγνωστη ἠθική;

Ἄν ἀποδεχτοῦμε τὴν δυνατότητα ἑνὸς τέτοιου θαύματος, αὐτὸ θὰ σήμαινε ταυτόχρονα ὅτι ἀναγνωρίζουμε τὴν ἀχρηστία τοῦ Κράτους, τὴν ἱκανότητα τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου νὰ συλλάβει, νὰ θελήσει καὶ νὰ κάνει τὸ καλὸ μὲ μόνον τὴν παρόρμηση τῆς δικῆς του ἐλευθερίας, πράγμα ποὺ θά-

ταν αντίθετο τόσο με τη θεωρία του λεγόμενου ελεύθερου Κράτους, όσο και με εκείνη του θρησκευτικού ή θείκου Κράτους· κι οι δυο έχουν σαν θεμελιακή βάση την υποτιθέμενη ανικανότητα των ανθρώπων να ύψωθούν ως το καλό και να το κάνουν από φυσική παρόρμηση, αφού αυτή ή παρόρμηση, σύμφωνα με αυτές τις ίδιες τις θεωρίες, τους οδηγεί, αντίθετα, ακατανίκητα και πάντοτε, στο κακό. Κατά συνέπεια μας διδάσκουν κι οι δυο ότι, για να εξασφαλιστεί ή τήρηση των αρχών κι ή εκτέλεση των νόμων σ' οποιαδήποτε ανθρώπινη κοινωνία, πρέπει να βρισκείται επί κεφαλής του Κράτους μια άγρυπνη δύναμη, ρυθμιστική και, αν υπάρχει ανάγκη, καταπιεστική. — Μένει να μάθουμε ποιός πρέπει και μπορεί να την ασκήσει;

Για το Κράτος που θεμελιώνεται στο θείο δίκαιο και με την παρέμβαση του Θεού, ή απάντηση είναι έντελως απλή: θάνατι αρχικά οι ιερείς κι έπειτα οι κοσμικές εξουσίες που καθαγιάστηκαν από τους ιερείς. Ή απάντηση θάνατι πολύ πιο δύσκολη για τη θεωρία του Κράτους που θεμελιώνεται στο ελεύθερο συμβόλαιο. Σε μια καθαρή δημοκρατία όπου κυβερνά ή ισότητα, ποιός θα μπορούσε να ναι πραγματικά ο φύλακας κι ο εκτελεστής των νόμων, ο υπερασπιστής της δικαιοσύνης και της δημόσιας τάξης ενάντια στα κακά πάθη του καθενός; — αφού ο καθένας έχει κηρυχθεί ανίκανος να άγρυπνεϊ για τον έαυτό του και να χαλιναγωγήει, όσο αυτό είναι αναγκαίο για την κοινή σωτηρία, την δική του ελευθερία, που φυσιολογικά τείνει προς το κακό. Με μια λέξη, ποιός θα εκπληρώσει τις λειτουργίες του Κράτους;

Οι καλύτεροι πολίτες, θα πει κανείς, οι πιο εύφους κι οι πιο ένάρετοι, εκείνοι που θα καταλαβαίνουν καλύτερα από τους άλλους τα κοινά συμφέροντα της κοινωνίας και την αναγκαιότητα για τον καθέναν, το καθήκον του καθενός να τους υποβάλλει όλα τα ιδιαίτερα συμφέροντα. Χρειάζεται πραγματικά αυτοί οι άνθρωποι να ναι τόσο έξυπνοι όσο και ένάρετοι, γιατί αν ήταν μόνο έξυπνοι χωρίς αρετή, θα μπορούσαν να κάνουν κάλλιστα τα κοινά να ύπηρετούν το ιδιωτικό τους συμφέρον, κι αν δεν ήταν παρά ένάρετοι χωρίς έξυπνάδα, θα τα γκρέμιζαν όλα παρά την καλή τους πίστη. Πρέπει λοιπόν, για να μην εξαφανιστεί μια δημοκρατία, να έχει σ' όλες τις εποχές έναν αρκετά σημαντικό αριθμό μοιων ανθρώπων· πρέπει, σ' όλη τη διάρκεια της, να υπάρχει, για να το πούμε έτσι, μια συνεχής διαδοχή πολιτών ταυτόχρονα ένάρετων και έξυπνων.

Νά μιὰ προϋπόθεση πού δέν πραγματοποιεῖται οὔτε εὐ-
κολα οὔτε συχνά. Στήν ἱστορία κάθε χώρας, οἱ ἐποχές πού
προσφέρουν ἕνα σημαντικό ἀριθμό σπουδαίων ἀνθρώπων εἶ-
ναι σηματοδεδειμένες σάν ἐξαιρετικές ἐποχές καί πού λάμ-
πουν μέσα ἀπό τοὺς αἰῶνες. Συνήθως, μέσα στά στεγανά
τῆς ἐξουσίας, εἶναι ἡ ἀσημαντότητα, εἶναι ἡ κατῆφεια πού
κυριαρχεῖ καί συχνά, ὅπως τῶχουμε δεῖ στήν ἱστορία, εἶναι
τὸ μαῦρο καί τὸ κόκκινο, δηλαδή ὅλες οἱ ἀχρειότητες κι ἡ
αἱματηρὴ βία πού θριαμβεύουν. Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ
συμπεράνουμε ὅτι, ἂν ἦταν ἀλήθεια, ὅπως αὐτὸ προκύπτει
καθαρά ἀπ' τὴ θεωρία τοῦ λεγόμενου ὀρθολογικοῦ ἢ φιλε-
λεύθερου Κράτους, πῶς ἡ διατήρηση κι ἡ διάρκεια κάθε πο-
λιτικῆς κοινωνίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ μιὰ σειρά σπουδαίων τόσο
γιὰ τὴν εὐφύια τους ὅσο καί τὴν ἀρετὴ τους ἀνθρώπων —
ἀπ' ὅλες τις κοινωνίες πού ὑπάρχουν τώρα δέν ὑπάρχει κα-
μία πού νὰ μὴ ἔπρεπε, ἀπὸ καιρὸ, νὰ χεῖ πάψει νὰ ὑπάρ-
χει. Ἄν προσθέσουμε σ' αὐτὴ τὴν δυσκολία, γιὰ νὰ μὴν
πυῖμε ἀδυναμία, ἐκείνες πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ὀλότε-
λα ἰδιαίτερη ἐξαχρείωση, πού ἐνυπάρχει στήν ἐξουσία,
τοὺς ἐξαιρετικούς πειρασμοὺς στοὺς ὁποίους εἶναι ἀλάθθα-
στα ἐκτεθειμένοι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι πού κρατοῦν στὰ χέρια
τους τὴν ἐξουσία, τὴν ἐπίδραση τῶν φιλοδοξιῶν, τῶν ἀντα-
γωνισμῶν, τῶν ζηλοτυπιῶν καί τῆς ὑπέρμετρης ἀπληστίας
πού προσβάλλουν μέρα καί νύχτα τὰ πιὸ ψηλὰ ἀξιώματα,
κι ἐνάντια στίς ὁποῖες δέν μᾶς προφυλάσσει οὔτε ἡ ἐξυπνά-
δα, οὔτε συχνά ἀκόμη κι ἡ ἀρετὴ — γιὰ τὴν ἀρετὴ τοῦ ἀ-
πομονωμένου ἀνθρώπου εἶναι εὐθραυστη — πιστεύουμε ὅτι
ἔχουμε ὄλο τὸ δικαίωμα νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὸ θαῦμα δταν
βλέπουμε νὰ ὑπάρχουν τόσες κοινωνίες! Ἄλλ' ὡς συνεχί-
σουμε.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι σὲ μιὰ ἰδανικὴ κοινωνία, σὲ κάθε
ἐποχῇ, βρίσκεται ἕνας ἀρκετὸς ἀριθμὸς ἐξίσου ἐξυπνῶν κι
ἐνάρετων ἀνθρώπων, γιὰ νὰ ἐκπληρώσει ἀξιοπρεπῶς τις
βασικὲς λειτουργίες τοῦ Κράτους. Ποιὸς θὰ τοὺς ἀναζητή-
σει, ποιὸς θὰ τοὺς βρεῖ, ποιὸς θὰ τοὺς ξεχωρίσει καί ποιὸς
θὰ δάλει στὰ χέρια τους τὰ ἥγνια τοῦ Κράτους; Θὰ διστά-
σουν κι οἱ ἴδιοι μπροστὰ στὴ συνείδηση τῆς ἐξυπνάδας καί
τῆς ἀρετῆς τους, ὅπως ἔκαναν εὐὸ σοφοὶ τῆς Ἑλλάδας, ὁ
Κλεόβουλος καί ὁ Περίανδρος, στοὺς ὁποίους, παρὰ τὴν ὑ-
ποτιθέμενη σοφία τους, οἱ Ἕλληνες δέν τοὺς ἀποδίδουν λι-
γώτερο τὸ ἀποκρουστικὸ ὄνομα τῶν τυράννων; Ἄλλὰ μὲ
ποιὸν τρόπο θὰ καταλάβουν τὴν ἐξουσία; Θά ναι μὲ τὴν

πειθῶ ἢ μὲ τὴν βία; Ἄν εἶναι μὲ τὴν πρώτη, παρατηρούμε ὅτι δὲν πείθει κανεὶς βέβαια, παρὰ μόνο γιὰ κείνο τὸ ὅποιο εἶναι πεισμένος ὁ ἴδιος κι ὅτι οἱ καλύτεροι ἄνθρωποι εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνοι πού ἔχουν λιγώτερο πειστεί γιὰ τὴ δική τους ἀξία· κι ἂν ἀκόμη ἔχουν συνείδηση γι' αὐτό, τοὺς ἐμποδίζει συνήθως νὰ τὴν ἐπιβάλλουν στοὺς ἄλλους, ἐνῶ οἱ κακοὶ καὶ μέτριοι ἄνθρωποι, ἱκανοποιημένοι πάντα ἀπὸ τοὺς ἑαυτοὺς τους, δὲ διστάζουν νὰ χρησιμοποιήσουν ὅποιο-δήποτε μέσο προκειμένου νὰ δοξαστοῦν. Ἄλλ' ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμη ὅτι ἡ ἐπιθυμία νὰ ὑπηρετήσουν τὴν πατρίδα, ἔχοντας κάνει νὰ σιωπήσει στοὺς ἀνθρώπους μιᾶς πραγματικῆς ἀξίας αὐτὴ ἡ ὑπερβολικὴ μετριοπάθεια, τοὺς ὠθεῖ νὰ ἐμφανιστοῦν καὶ νὰ ζητήσουν τὴν ψῆφο τῶν συμπατριωτῶν τους, θὰ γίνουν πάντα δεκτοὶ καὶ θὰ προτιμηθοῦν ἀπὸ τὸν λαὸ μπροστὰ στοὺς φιλόδοξους, εὐγλωττους καὶ ἱκανοὺς δολοπλόκους; Ἄν, ἀντίθετα, θέλουν νὰ ἐπιβληθοῦν μὲ τὴ βία, πρέπει ἀρχικὰ νὰ χουν στὴν διάθεσή τους ἀρκετὴ δύναμη γιὰ νὰ νικήσουν τὴν ἀντίσταση ἑνὸς ὀλόκληρου κόμματος. Θὰ φτάσουν στὴν ἐξουσία διαμέσου τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, μετὰ τὸ τέλος τοῦ ὁποίου θὰ ὑπάρχει ἓνα κόμμα πού δὲν ἔχει συμφιλιωθεί ἀλλὰ θάναί νικημένο κι ἐχθρικό. Γιὰ νὰ τὸ συγκρατήσουν, θὰ πρέπει νὰ συνεχίζου νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ βία. Αὐτὸ δὲν θάναί ἐπομένως μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία, ἀλλ' ἓνα Κράτος δεσποτικό, θεμελιωμένο πάνω στὴ βία καὶ στὸ ὅποιο θὰ βρεῖτε ἴσως πολλὰ πράγματα πού θὰ σὰς φανοῦν ἀξιοθαύμαστα — ἀλλὰ τὴν ἐλευθερία ποτέ.

Γιὰ νὰ παραμείνουμε στὸ μῦθο ἑνὸς ἐλεύθερου Κράτους, προερχόμενου ἀπὸ ἓνα κοινωνικὸ συμβόλαιο, πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν πολιτῶν θάχει πάντα τὴν ἀναγκαία σύνεση, διακριτικότητα καὶ δικαιοσύνη γιὰ νὰ ἐκλέξει καὶ νὰ τοποθετήσει ἐπικεφαλῆς τῆς κυβέρνησης τοὺς πιὸ ἀξιους ἀνθρώπους καὶ τοὺς πιὸ ἱκανοὺς. Ἄλλὰ γιὰ νὰ δείξει ἓνας λαός, ὄχι μόνο μιὰ φορὰ καὶ συμπτωματικά, ἀλλὰ πάντα, σ' ὅλες τίς ἐκλογές πού θάχει νὰ κάνει, σ' ὀλόκληρη τὴν διάρκεια τῆς ὑπαρξῆς του, αὐτὴ τὴ διακριτικότητα, αὐτὴ τὴ δικαιοσύνη, αὐτὴ τὴ σύνεση, δὲν χρειάζεται νὰ φτάσει ὁ ἴδιος, παρμένος μαζικά, σ' ἓνα τέτοιο ὑψηλὸ βαθμὸ ἠθικῆς ὥστε νὰ μὴν ἔχει πιά ἀνάγκη οὔτε ἀπὸ κυβέρνηση, οὔτε ἀπὸ Κράτος; Ἄνας τέτοιος λαός δὲν μπορεῖ νὰ φέρει ἀνάγκη μόνο νὰ ζήσει, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸ πεδίο σ' ὅλα τὰ ἔστυκτά του: ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ δημόσια τάξη θὰ ξεφυτρώνουν μόνες τους καὶ

φυσιολογικά από τη ζωή του, και το Κράτος παύοντας να είναι ή πρόνοια, ή κηδεμόνας, ή εκπαιδευτής, ή ρυθμιστής της κοινωνίας, παραιτούμενο από κάθε καταπιεστική δύναμη και υποβιβασζόμενο στον υποτακτικό ρόλο που του αποδίδει ο Προυντόν, δεν θάγει πια παρά ένα απλό γραφείο υποθέσεων, ένα είδος δημόσιου λογιστηρίου στην υπηρεσία της κοινωνίας.

Χωρίς άμφιβολία, μια τέτοια πολιτική οργάνωση, ή μάλλον ένας τέτοιος υποβιβασμός της πολιτικής δράσης, για χάρη της ελευθερίας της κοινωνικής ζωής, θάγει ένα μεγάλο όφελος για την κοινωνία, αλλά δεν θά ικανοποιούσε καθόλου τους θιασώτες του Κράτους. Τους χρειάζεται απόλυτα ένα Κράτος - Πρόνοια, ένα Κράτος - διευθυντής της κοινωνικής ζωής, άπονομέας της δικαιοσύνης και ρυθμιστής της δημόσιας τάξης. Δηλαδή, είτε το όμολογούν είτε όχι κι ακόμη όταν αποκαλούνται ρεπουμπλικάνοι, δημοκράτες ή ακόμα σοσιαλιστές, τους χρειάζεται πάντα ένας λίγο - πολύ άμαθής, μικρόνοος, άνίκανος λαός ή, για να ονομάσουμε τα πράγματα με τ' όνομά τους, ένας λαός που να είναι λίγο - πολύ όχλος για να τον κυβερνούν· για να μπορούν χωρίς άμφιβολία, παραβιάζοντας την άμεροληψία και την μετριοπάθειά τους, να κρατούν τα ύπατα αξιώματα, για να έχουν πάντα την εύκαιρία ν' αφιερώνονται στα κοινά και ισχυροποιημένοι από την ενάρετη άφοσίωσή τους και την αποκλειστική εύφυια τους, προνομιούχοι φρουροί της ανθρώπινης αγέλης, σπρώχνοντάς την για το καλό της και οδηγώντας την στην σωτηρία, να μπορούν επίσης να την μαδούνε και λίγο.

Κάθε συνεπής και ειλικρινής θεωρία του Κράτους είναι θεμελιωμένη ούσιαστικά πάνω στην άρχή της έξουσίας, δηλαδή, πάνω σ' αυτήν την κατεξοχήν θεολογική, μεταφυσική, πολιτική ιδέα ότι οι μάζες, άνίκανες π ά ν τ α να κυβερνηθούν μόνες τους, οφείλουν να υποτάσσονται ταυτόχρονα στο ευεργετικό ζυγό μιας σοφίας και μιας δικαιοσύνης που, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, θά τους επιβάλλονται από πάνω. Άλλά επιβεβλημένες στο όνομα ποιού και από ποιόν; Η έξουσία που αναγνωρίζουν και σέβονται σαν τέτοια οι μάζες, δεν μπορεί να έχει παρά τρεις πηγές: τη βία, τη θρησκεία ή τη δράση μιας ανώτερης εύφυιας. Θά μιλήσουμε αργότερα για τα Κράτη τα θεμελιωμένα πάνω στη διπλή έξουσία της θρησκείας και της βίας, γιατί στο μέτρο που συζητάμε την θεωρία του Κράτους ποδναι θεμελιωμένο πάνω στο ελεύθερο συμβόλαιο, οφεί-

λουμε νά κάνουμε ἀφαίρεση καί ἀπό τήν μιὰ καί ἀπό τήν ἄλλη. Δέν μᾶς ἀπομένει λοιπόν πρὸς τὸ παρὸν παρὰ τῆ ἐξουσία τῆς ἀνώτερης εὐφυίας, πού ἀντιπροσωπεύεται, ὅπως εἶναι γνωστό, πάντα ἀπὸ τίς μειοψηφίες.

Τί βλέπουμε πραγματικά σ' ὅλα τὰ τωρινὰ καί παρελθόντα Κράτη, ἀκόμη κι ἂν εἶναι προικισμένα μὲ τοὺς πιδὸ δημοκρατικούς θεσμούς, ὅπως οἱ Ἑνωμένες Πολιτείες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς κι ἡ Ἑλβετία; Ἡ αὐτοκυβέρνηση* τῶν μαζῶν, παρ' ὅλη τὴν ἐμφάνιση τῆς λαϊκῆς παντοδυναμίας, παραμένει τὸν περισσότερο καιρὸ σὲ κατάσταση μύθου. Στὴν πραγματικότητα εἶναι οἱ μειοψηφίες πού κυβερνοῦν. Στὶς Ἑνωμένες Πολιτείες, ὡς τὸν τελευταῖο πόλεμο τῆς χειραφέτησης κι ἀκόμα ἐν μέρει καί τώρα — βλέπε δλόκληρο τὸ κόμμα τοῦ τωρινοῦ προέδρου Τζόνσον — ἦταν καί εἶναι οἱ λεγόμενοι δημοκράτες, οἱ ὑπέρμαχοι ἀκόμη καί τῆς δουλείας καί τῆς θηριώδους ὀλιγαρχίας τῶν τσιφλικᾶδων**, δημαγωγοὶ χωρὶς πίστη καί συνείδηση, ἱκανοὶ νά θυσιάσουν τὰ πάντα στὴν ἀπληστία τους, στὴ μισαρὴ φιλοδοξία τους καί πού μὲ τὴν ἀπεχθὴ δρᾶση καί ἐπιρροή τους, ἀσκούμενες σχεδὸν ἀνεμπόδιστα στὴ διάρκεια πενήντα σχεδὸν χρόνων συνέχεια, συμβάλανε συνακόλουθα στὴν ἐξαχρείωση τῶν πολιτικῶν ἠθῶν στὴ Βόρεια Ἀμερική. Σήμερα, μιὰ πραγματικά εὐφυῆς, γενναϊόψυχη μειοψηφία, ἀλλὰ πού μολαταῦτα παραμένει πάντα μιὰ μ ε ι ο ψ η φ ί α, τὸ κόμμα τῶν ρεπουμπλικάνων, μάχεται μὲ ἐπιτυχία τὴν καταστρεπτικὴ πολιτικὴ τους. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι ὁ θρίαμβός τους θάναί πλήρης, ἄς τὸ ἐλπίσουμε γιὰ τὸ καλὸ δλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας· ἀλλὰ ὅποιαδήποτε καί νᾶναι ἡ εἰλικρίνεια αὐτοῦ τοῦ κόμματος, τῆς ἐλευθερίας, ὅσοδήποτε μεγάλες καί γενναϊόψυχες κι ἂν εἶναι οἱ ἀρχές πού ἐπαγγέλλεται, δέν ἐλπίζουμε, ὅτι μόλις φτάσει στὴν ἐξουσία θά παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ θέση τῆς κυβερνητικῆς μειοψηφίας, γιὰ νά συνενωθεῖ μὲ τὴν μάζα τοῦ ἔθνους καί νά υλοποιηθεῖ σ' ἀλήθεια ἡ λαϊκὴ αὐτοκυβέρνηση. Γι' αὐτὸ θά χρειαστεῖ μιὰ ἐπανάσταση, κατὰ τ' ἄλλα πιδὸ βαθιά, ἀπ' ὅλες ἐκεῖνες ποῦχουν ὡς τώρα συγκλονίσει τὸν ἀρχαῖο καί τὸν νέο κόσμο.

* Σ.τ.Μ. Στὸ κείμενο χρησιμοποιεῖται ὁ ἀγγλικὸς ὄρος SELF - GOVERNMENT.

** Σ.τ.Μ. Ἡ ἀκριβὴς ἀπόδοση εἶναι τῶν ἰδιοκτητῶν φυτειῶν.

Στην Έλβετία, παρόλες τις δημοκρατικές επαναστάσεις που έχουν επιτελεστεί εκεί, είναι ακόμη πάντα η εφημερούσα τάξη, η μπουρζουαζία, δηλαδή η προνομιούχα μειοψηφία από άποψη περιουσίας, σχολής και εκπαίδευσης, που κυβερνά. Η λαϊκή κυριαρχία, λέξη που απεχθανόμαστε κατά τ' άλλα, γιατί στα μάτια μας κάθε κυριαρχία είναι απεχθής, η κυβέρνηση των μαζών από τις ίδιες, είναι εκεί έξω ένας μύθος. Ο λαός είναι κυρίαρχος πλασματικά, όχι πραγματικά, γιατί, απορροφημένος έντονα από την καθημερινή του εργασία, που δεν του αφήνει καμιά σχολή, κι αν όχι έντελως άμαθής, τουλάχιστο πολύ κατώτερος στην παιδεία του από την αστική τάξη, είναι αναγκασμένος να παραδίνει ξανά στα χέρια αυτής της τελευταίας την ύποπιθέμενη κυριαρχία του. Το μόνο πλεονέκτημα που διατηρεί, στην Έλβετία όπως και στις Ένωμένες Πολιτείες της Βόρειας Αμερικής, είναι ότι οι φιλόδοξες μειοψηφίες, οι πολιτικές τάξεις δεν μπορούν να φτάσουν διαφορετικά στην εξουσία παρά μόνο φλερτάροντάς τον, κολακεύοντας τα παροδικά, κάποτε πολύ κακά, πάθη του και εξαπατώντας τον συνήθως πιο συχνά.

Ας μη νομίζει κανείς ότι θέλουμε να κάνουμε μ' αυτό κριτική της δημοκρατικής κυβέρνησης προς όφελος της μοναρχίας. Έμεις είμαστε ακλόνητα πεπεισμένοι ότι η πιο άτελης δημοκρατία αξίζει χίλιες φορές περισσότερο από την πιο φωτισμένη μοναρχία, γιατί τουλάχιστο στη δημοκρατία υπάρχουν στιγμές που, αν και συνεχώς απομυζούμενος, ο λαός δεν καταπιέζεται, ενώ στις μοναρχίες αυτό συμβαίνει πάντα. Κι έπειτα το δημοκρατικό καθοριστικό ύψώνει λίγο - λίγο τις μάζες στην δημόσια ζωή, πράγμα που η μοναρχία δεν το κάνει ποτέ. Αλλά παρόλο που δίνουμε την προτίμησή μας στη δημοκρατία, είμαστε ωστόσο αναγκασμένοι ν' αναγνωρίσουμε και να διακηρύξουμε ότι, οποιαδήποτε και να είναι κατά τ' άλλα η μορφή της κυβέρνησης, όσο, εξαιτίας της *κ λ η ρ ο ν ο μ ι κ η ς* ανισότητας των απασχολήσεων, των περιουσιών, της παιδείας και των δικαιωμάτων, η ανθρώπινη κοινωνία θα παραμένει χωρισμένη σε διάφορες τάξεις, θα υπάρχει πάντα η αποκλειστική διακυβέρνηση κι η αναπόφευκτη εκμετάλλευση των πλειοψηφιών από τις μειοψηφίες.

Το Κράτος δεν είναι τίποτα άλλο απ' αυτή την κυριαρχία κι αυτή την εκμετάλλευση, ρυθμισμένες και συστηματοποιημένες. Σκοπεύουμε να προσπαθήσουμε να το αποδείξουμε εξετάζοντας τις συνέπειες της διακυβέρνησης των

λαϊκῶν μαζῶν ἀπὸ μιᾶ μειοψηφία, ἀρχικὰ τόσο εὐφυῆ καὶ τόσο ἀφοσιωμένη ὅσο ἐπιθυμεῖ κανεὶς, σ' ἓνα ἰδανικὸ Κράτος, θεμελιωμένο πάνω σ' ἓνα ἐλεύθερο συμβόλαιον.

Μόλις συνομολογηθοῦν οἱ ρήτρες τοῦ συμβολαίου, δὲν ἀπομένει πιά παρὰ νὰ μποῦν σ' ἐφαρμογή. Ἄς ὑποθέσουμε λοιπὸν ὅτι ἓνας λαὸς, ἀρκετὰ σοφὸς γιὰ ν' ἀναγνωρίσει τὴν δική του ἀνεπάρκεια, ἔχει ἀκόμη τὴν ἀναγκαῖα δεξιότητα νὰ μὴν ἐμπιστευτεῖ τὴν διακυβέρνηση τῶν κοινῶν παρὰ μόνο στοὺς καλύτερους πολίτες. Αὐτὰ τὰ προνομιοῦχα ἄτομα δὲν εἶναι ἔτσι ἀρχικὰ πραγματικὰ προνομιοῦχα, ἀλλὰ μόνο πλασματικά. Ἐκλέχτηκαν ἀπὸ τὸν λαὸ γιὰτι εἶναι οἱ πιὸ εὐφρεῖς, οἱ πιὸ ἱκανοί, οἱ πιὸ σοφοί, οἱ πιὸ θαρραλέοι καὶ οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι. Παρμένοι μέσα ἀπὸ τὴν μάζα τῶν πολιτῶν, πού ὑποτίθεται πὼς εἶναι ὅλοι ἴσοι, δὲν σχηματίζουν ἀκόμη μιᾶ ξέχωρη τάξη, ἀλλὰ μιᾶ ομάδα ἀνθρώπων προνομιοῦχων ἀπὸ μόνη τῆ φύση καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἀνεξάρτητων ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἐπιλογή. Ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι ἀναγκαστικὰ πολὺ περιορισμένος, γιὰτι σ' ὅλες τὶς ἐποχὰς καὶ σ' ὅλες τὶς χῶρες, ἡ ποσότητα τῶν ἀνθρώπων ποῦναι προικισμένοι μὲ τόσο ἀξιοσημεῖωτες ἰδιότητες, ὥστε νὰ ἐπιβάλλονται σὰν ἀπὸ μόνοι τους στὸν δόμθυμο σεβασμὸ ἑνὸς ἔθνους, εἶναι, ὅπως μᾶς μαθαίνει ἡ ἐμπειρία, πολὺ λίγο ὑπολογίσιμη. Ἄρα, ἀντιμετωπίζοντας τὸν κίνδυνον νὰ κάνει κακὰς ἐπιλογές, ὁ λαὸς θάναὶ πάντα ἀναγκασμένος νὰ ἐκλέγει τοὺς κυβερνήτες τοῦ μεταξὺ αὐτῶν.

Νὰ λοιπὸν ἡ κοινωνία χωρισμένη σὲ δύο κατηγορίες, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ἀκόμη σὲ δύο τάξεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία, συγκροτημένη ἀπὸ τὴν τεράστια πλειοψηφία τῶν πολιτῶν, ὑποτάσσεται ἐλεύθερα στὴν διακυβέρνηση τῶν ἐκλεκτῶν τῆς· ἡ ἄλλη σχηματιζόμενη ἀπὸ ἕνα μικρὸ ἀριθμὸ προνομιοῦχων φύσεων, ἀναγνωρισμένων καὶ ἀποδεκτῶν σὰν τέτοιων ἀπὸ τὸν λαὸ, καὶ ἐπιφορτισμένων ἀπ' αὐτὸν νὰ τὸν κυβερνοῦν. Ἐξαρτώμενοι ἀπὸ τὴν λαϊκὴ ἐκλογή, δὲν διακρίνονται ἀρχικὰ ἀπὸ τὴ μάζα τῶν πολιτῶν, παρὰ μόνο ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἰδιότητες ποὺ ἔχουν ὑπαγορεύσει τὴν ἐκλογή τους, καὶ εἶναι φυσικά, μεταξὺ ὄλων, οἱ πιὸ χρήσιμοι καὶ οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι πολίτες. Δὲν γνωρίζουν ἀκόμη κανένα προνόμιον, κανένα ἰδιαίτερον δικαίωμα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ νὰ ἀσκοῦν, ὅσο τὸ θέλει ὁ λαὸς, τὶς εἰδικὰς λειτουργίας μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι ἐπιφορτισμένοι. Κατὰ τ' ἄλλα, ἀπὸ τὸν τρόπο ζωῆς τους, ἀπὸ τὶς συνθηκὰς καὶ τὰ μέσα ὑπαρξῆς τους, δὲν διακρίνονται καθόλου ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπον κόσμον, ἔτσι ὡ-

στε μιὰ πλήρης ισοότητα εξακολουθεί νά βασιλεύει ανάμεσα σ' ὄλους.

Αὐτή ἡ ισοότητα μπορεί νά διατηρηθεῖ γιά πολύ; Ἴσχυριζόμαστε δι, ὄχι, καί δέν ὑπάρχει τίποτα πιό εὐκολο ἀπό τὸ νά τὸ δείξουμε.

Τίποτα (ἄλλο) δέν εἶναι τόσο ἐπικίνδυνο γιά τὴν ἰδιωτική ἠθική τοῦ ἀνθρώπου ὅσο ἡ συνήθεια τῆς προσταγῆς. Ὁ καλύτερος ἀνθρώπος, ὁ πιό εὐφυής, ὁ πιό ἀμερόληπτος, ὁ πιό γενναϊόψυχος, ὁ πιό ἀγνός, θά διαφθαρεῖ ἀλλάθαστα καί πάντα μ' αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα. Δύο συναισθηματα πού εἶναι ἐγγενῆ στήν ἐξουσία, δέν παραλείπουν ποτέ νά παράγουν αὐτὴ τὴν ἐξαχρείωση ἢ περιφρόνηση τῶν λαϊκῶν μαζῶν καί ἡ διόγκωση τῆς προσωπικῆς ἀξίας.

Οἱ μάξες, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀνικανότητά τους νά κυβερνηθοῦν μόνες τους, μ' ἔχουν ἐκλέξει σάν ἀρχηγό τους. Μ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔχουν διακηρύξει φανερά τὴν κατωτερότητά τους καί τὴν ἀνωτερότητά μου. Ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων ἀναγνωρίζοντας μόλις καί μετὰ βίας μερικοὺς ἴσους μου, εἶμαι ὁ μόνος ἱκανός νά κατευθύνω τὰ κοινά. Ὁ λαός ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μένα, δέν μπορεί νά κάνει χωρὶς τίς ὑπηρεσίες μου, ἐνῶ ἐγὼ ἀρκῶ γιά τὸν ἑαυτό μου· πρέπει λοιπὸν νά με ὑπακούει γιά τὴ δική του σωτηρία καί, καταδεχόμενος νά τὸν διατάξω, τοῦ κάνω καλό. Εἶναι ὄ,τι χρειάζεται γιά νά πάρουν τὰ μυαλά τους ἀέρα καί ἡ καρδιά τους ἐπίσης καί νά γίνουν τρελλοὶ ἀπὸ τὴν ἀλαζονεία, δέν συμφωνεῖτε; Εἶναι ἔτσι πού ἡ ἐξουσία καί ἡ συνήθεια τῆς προσταγῆς γίνονται γιά τοὺς ἀνθρώπους, ἀκόμη καί τοὺς πιό εὐφυεῖς καί τοὺς πιό ἐνάρετους, πηγὴ παραπλάνησης, διανοητικῆς καί ἠθικῆς ταυτόχρονα.

Κάθε ἀνθρώπινη ἠθική — καί θά προσπαθήσουμε λίγο ἀργότερα νά δείξουμε τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια αὐτῆς τῆς ἀρχῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάπτυξη, ἡ ἐξήγηση καί ἡ πιό πλατιά ἐφαρμογὴ συνιστοῦν τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τὸ σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ γραφτοῦ — κάθε συλλογική καί ἀτομική ἠθική στηρίζεται βασικά πάνω στὸν ἀνθρώπινον σεβασμό. Τί ἐννοοῦμε λέγοντας ἀνθρώπινον σεβασμό; Εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀνθρωπιᾶς, τοῦ ἀνθρώπινου δικαίου καί τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας σὲ κάθε ἀνθρώπο, ὁποιαδήποτε καί νᾶναι ἡ φυλὴ του, τὸ χρῶμα του, ὁ βαθμὸς τῆς ἀνάπτυξης τῆς εὐφυΐας του καί τῆς ἴδιας τῆς ἠθικῆς του.

Ἄλλ' ἀν αὐτὸς ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἡλίθιος, μοχθηρός,

ταπεινός, μπορώ να τον σεβαστώ; Χωρίς αμφιβολία, αν είναι όλα αυτά, μου είναι αδύνατο να σεβαστώ την αχρειότητά του, την ήλιθιότητά του και την κτηνωδία του· με αηδιάζουν και μ' αγανακτούν· θάπαιρνα έναντίον του, αν χρειαζόταν, τὰ πιὸ ἐνεργητικὰ μέτρα, ὡς και νὰ τὸν σκοτώσω ἀκόμη, ἀν δὲν μοῦ ἀπομένει ἄλλο μέσο γιὰ νὰ ὑπερασπίσω ἐναντιὰ του τὴ ζωὴ μου, τὸ δίκιο μου ἢ ὅτι μοῦ εἶναι σεβαστὸ και πολῦτιμο. Ἄλλὰ μέσα στὴ πιὸ ἐνεργητικὴ και τὴν πιὸ λυσσαλέα πάλη, κι ἀν χρειαστεῖ ἀκόμη και θανάσιμη ἐναντιὰ του, πρέπει νὰ σεβαστῶ τὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα του. Ὡστόσο, ἀν αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν ἀναγνωρίζει αὐτὴ τὴν ἀξιοπρέπεια σὲ κανένα, πρέπει, μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἀναγνωρίσει σ' αὐτόν; Ἄν εἶναι ἓνα εἶδος ἀγρίου θηρίου ἢ, ὅπως αὐτὸ συμβαίνει καιμιὰ φορά, χειρότερος ἀπὸ θηρίο, τὸ ν' ἀναγνωρίσουμε σ' αὐτόν ἓναν ἀνθρώπινο χαρακτήρα, δὲν θὰ σήμαινε νὰ πέσουμε στὴ μυθολογία; Ὁχι, γιατί ὁποιος και νᾶναι ὁ διανοητικὸς του ξεπεσμὸς και ἡ τωρινὴ ἠθικὴ του, ἀν δὲν εἶναι ὀργανικὰ οὔτε ἡλίθιος, οὔτε τρελλός, περιπτώσεις στίς ὁποῖες θὰ χρειαζόταν νὰ τὸν μεταχειριστοῦμε ὄχι σάν ἐγκληματία ἀλλὰ σάν ἄρρωστο, ἀν ἔχει πλήρη ἔλεγχο τῶν αἰσθησέων του και τῆς εὐφυΐας πού τοῦχει χάρισει ἡ φύση, ὁ ἀνθρώπινος χαρακτήρας του, ἀνάμεσα ἀκόμη και στὰ πιὸ τερατώδη του σφάλματα, δὲν παύει νὰ ὑπάρχει λιγώτερο, κατὰ ἓνα πολὺ πραγματικὸ τρόπο, σ' αὐτόν, σάν ἱκανότητα, πάντα ζωντανὴ ἐνόσω ζεῖ, νὰ τὸν ὑψώσει στὴ συνείδηση τῆς ἀνθρωπιάς του, ὅσο λίγο κι ἀν πετυχαίνεται ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ μέσα στίς κοινωνικὲς συνθήκες πού τὸν ἔχουν κάνει νὰ εἶναι ἔτσι.

Πάρτε τὸν πιὸ ἔξυπνο και τὸν πιὸ καλοδιάθετο πῖθηκο, βάλτε τον στίς καλύτερες, στίς πιὸ ἀνθρώπινες συνθήκες, δὲν θὰ φτιάξετε ποτὲ ἓναν ἄνθρωπο. Πάρτε τὸν πιὸ σκληροτράχηλο ἐγκληματία ἢ τὸν πιὸ φτωχὸ στὸ πνεῦμα ἄνθρωπο· μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε στὸν ἓνα οὔτε στὸν ἄλλο, κάποια ὀργανικὴ βλάβη πού νὰ καθορίζει εἴτε τὴν ἡλιθιότητα, εἴτε τὴν πιὸ ἀθεράπευτη τρέλλα, θὰ ἀναγνωρίσετε ὅτι, ἀν ὁ ἓνας ἔχει γίνεῖ ἐγκληματίας κι ἀν ὁ ἄλλος δὲν ἔχει ἀκόμη ἀναπτυχθεῖ ὡς τὴ συνείδηση τῆς ἀνθρωπιάς και τῶν ἀνθρώπινων καθηκόντων του, τὸ λάθος δὲν εἶναι δικό τους, οὔτε τῆς φύσης τους, ἀλλὰ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, μέσα στὸ ὁποῖο ἔχουν γεννηθεῖ και ἀναπτυχθεῖ.

Φτάνουμε ἐδῶ στὸ πιὸ σημαντικὸ σημεῖο τοῦ κοινωνικοῦ

ζητήματος και της επιστήμης του ανθρώπου γενικότερα. Έχουμε ήδη επαναλάβει πολλές φορές ότι **ἀρνοούμε** σ **τε** **μέ** **ἀ** **πό** **λ** **υ** **τ** **ο** **τ** **ρ** **ό** **π** **ο** **τ** **ή** **ν** **ἐ** **λ** **ε** **ύ** **θ** **ε** **ρ** **η** **β** **ο** **ύ** **λ** **η** **σ** **η**, με την έννοια που αποδίδει σ' αυτή την λέξη ή θεολογία, ή μεταφυσική κι ή νομική επιστήμη δηλαδή, του αὐθόρμητου αὐτοκαθορισμοῦ της βούλησης τοῦ ἀνθρώπου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐπίδραση τόσο φυσική και κοινωνική.

Ἀρνούμαστε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ψυχῆς, ἐνὸς ἠθικοῦ εἶναι χωριστοῦ και διαχωρίσιμου ἀπ' τὸ σῶμα. Ἐπιβεβαιώνουμε, ἀντίθετα, ὅτι τὸ σῶμα τοῦ ἀτόμου, μ' ὄλες τίς λειτουργίες κι ἐνστικτώδεις προδιαθέσεις του δὲν εἶναι τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ ἀπόρροια ὄλων τῶν γενικῶν και εἰδικῶν αἰτιῶν που ἔχουν καθορίσει τὴν ἀτομική του ὀργάνωση — αὐτὸ που ἀποκαλοῦν ἀκατάλληλα ψυχὴ του: οἱ διανοητικὲς και ἠθικὲς ἱκανότητές του εἶναι ἄμεσα προϊόντα ἢ, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε καλύτερα, ἡ φυσική, ἄμεση ἔκφραση αὐτῆς τῆς ἴδιας ὀργάνωσης και κυρίως τοῦ βαθμοῦ τῆς ὀργανικῆς ἀνάπτυξης στοῦ ὁποῖο, με τὴν συνδρομὴ ὄλων τῶν ἀνεξάρτητων ἀπὸ τὴν θέλησή του αἰτιῶν, ἔχει φτάσει ὁ ἐγκέφαλός του.

Κάθε ἄτομο, ἀκόμα και τὸ πιὸ μέτριο, εἶναι προῖόν αἰώνων ἢ ἱστορία τῶν αἰτιῶν που ἔχουν συνδράμει στὴν διαμόρφωσή του δὲν ἔχει ἀφετηρία. Ἄν εἶχαμε τὸ χάρισμα που κανεὶς δὲν διαθέτει και δὲν θὰ διαθέτει ποτέ: ἐκεῖνο τοῦ ν' ἀναγνωρίζουμε και ν' ἀγκαλιάζουμε τὴν ἄπειρη ποικιλία τῶν μετασχηματισμῶν τῆς ὕλης ἢ τοῦ εἶναι που ἔχουν μοιραία ἀλληλοδιαδεχτεῖ ἀπὸ τὴν γένεση τῆς γῆϊνης σφαίρας μας ὡς τὴν δική του, θὰ μπορούσαμε, χωρὶς νὰ τῷ χουμε γνωρίσει ποτέ, νὰ ποῦμε με μιὰ σχεδὸν μαθηματικὴ ἀκρίβεια ποιὰ εἶναι ἡ ὀργανικὴ φύση του, νὰ καθορίσουμε ὡς τίς παραμικρὲς λεπτομέρειές τους τὸ μέτρο και τὸν χαρακτήρα τῶν διανοητικῶν και ἠθικῶν ἱκανοτήτων του — τὴν ψυχὴ του με μιὰ λέξη, ὅπως εἶναι τὴν πρώτη στιγμή τῆς γέννησής του. Στὴν ἀδυναμία που βρισκόμαστε ν' ἀναλύσουμε και ν' ἀγκαλιάσουμε ὄλους αὐτοὺς τοὺς διαδοχικοὺς μετασχηματισμοὺς, θὰ ποῦμε χωρὶς φόβο νὰ ἀπατηθοῦμε, ὅτι κάθε ἀνθρώπινο ἄτομο τὴ στιγμή που γεννιέται, εἶναι ὀλοκληρωτικὰ τὸ προῖόν τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης, δηλαδή, τῆς φυσιολογικῆς και κοινωνικῆς, τῆς φυλῆς, τοῦ λαοῦ του, τῆς κάστας του — ἂν στὴ χώρα του ὑπάρχουν κάστες — τῆς οἰκογένειάς του, τῶν προγόνων του και τῆς ἀτομικῆς φύσης τοῦ πατέρα του και τῆς μητέρας του, που

τουχουν μεταβιδάσει άμεσα διαμέσου τής φυσιολογικής κληρονομικότητας — ως φυσική άφετηρία γι' αυτόν, κι ως καθορισμό τής άτομικής του φύσης — όλες τις μοιραίες συνέπειες τής προηγούμενης ιδιαίτερης ανάπτυξης τους, τόσο υλικής όσο και ήθικης, τόσο άτομικής όσο και κοινωνικής, συμπεριλαμβανομένων τών σκέψεών τους, τών αισθημάτων τους και τών πράξεών τους, καθώς επίσης κι όλων τών διάφορων περιπετειών τής ζωής τους και τών μεγάλων ή μικρών γεγονότων στα όποια πήραν μέρος, συμπεριλαμβανομένης έξισου τής τεράστιας ποικιλίας τών συγκυριών στις όποιες υποβλήθηκαν¹, μαζί μ' όλα όσα έχουν κληρονομήσει με τόν τρόπο αυτό από τούς δικούς τους γονείς.

Δέν χρειάζεται νά υπενθυμίσουμε, αυτό πού κανείς κατά τ' άλλα δέν άμφισβητεί, ότι οι διαφορές φυλών, λαών, άκόμη και τάξεων και οικογενειών, καθορίζονται από γεωγραφικές, έθνογραφικές, φυσιολογικές, οικονομικές αιτίες, συμπεριλαμβανομένων τών δύο μεγάλων ζητημάτων: εκείνων τών άσχολιών του καταμερισμού τής συλλογικής εργασίας τής κοινωνίας, του τρόπου κατανομής του πλούτου και του ζητήματος τής διατροφής, τόσο από άποψη ποσότητας όσο και ποιότητας, καθώς και από ιστορικές, θρησκευτικές, φιλοσοφικές, νομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες· κι ότι όλες αυτές οι αιτίες, συνδυαζόμενες με διαφορετικό τρόπο για κάθε φυλή, κάθε έθνος, και πιδ συ-

1. Οι συγκυρίες, στις όποιες τó έμβρυο έχει υποβληθεί, στην διάρκεια τής ανάπτυξης του στην κοιλιά τής μητέρας του έξηγούν πλήρως τήν διαφορά πού υπάρχει πολύ συχνά, ανάμεσα στα νήπια τών ίδιων γονέων και μās κάνουν νά καταλάβουμε πώς οι γονείς, πού είναι άνθρωποι πνευματώδεις, μπορούν νάχουν σαν παιδι έναν ήλιθιο. 'Αλλ' αυτό δέν είναι ποτέ παρά μιά δυστυχής έξαιρεση όφειλόμενη στην δράση κάποιας στιγμιαίας και τυχαίας αίτιας. 'Η φύση, χάρη στην άνυπαρξία του καλου Θεου, έπειδή δέν είναι ποτέ καπριτσιόζα και δέν κάνει τίποτα χωρίς νά υπάρχει δικαιολογημένη αίτια, δέν αλλάζει παρά τάση και κατεύθυνση στο μέτρο πού δέν είναι καθόλου υποχρεωμένη από μιά μεγαλύτερη δύναμη, έτσι ώστε ό κανόνας στην άναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους, με μιά διαδοχή ζευγαριου πού αποτελούν μιάν οικογένεια, πρέπει νάναι αυτή έδω: ότι αν κάθε ζευγάρι πρόσθετε στην φυσιολογική κληρονομιά τών γονέων του μιά νέα σωματική, διανοητική και ήθική ανάπτυξη — καθώς κάθε ιδεατή τελειοποίηση είναι άναγκαστικά μιά υλική τελειοποίηση όφειλόμενη στον έγκέφαλο— κάθε νέα γονή θάπρεπε νάναι, απ' όλες αυτές τις άπόψεις, άνώτερη από τούς γονείς της.

χνά για κάθε έπαρχία, και για κάθε κοινότητα, για κάθε τάξη και για κάθε οικογένεια, δίνουν στον καθένα μια ξεχωριστή φυσιογνωμία, δηλαδή ένα διαφορετικό φυσιολογικό τύπο, ένα σύνολο ιδιαίτερων προδιαθέσεων και Ικανοτήτων — ανεξάρτητα από την θέληση των ατόμων που τις συνθέτουν και των όποιων είναι δλότελα τὰ προϊόντα.

Έτσι κάθε ανθρώπινο άτομο, τή στιγμή τής γέννησής του, είναι ή ύ λ ι κ ή, ό ρ γ α ν ι κ ή ά π ό ρ ρ ο ι α όλης αὐτῆς τῆς άπειρης ποικιλίας των αἰτιῶν που συνδυάζονται για νά τὸ παραγάγουν. Ἡ ψυχή του — δηλαδή, ή οργανική προδιάθεσή του στην ανάπτυξη των αισθημάτων του, των ιδεῶν του και τῆς θέλησῆς του — δέν είναι τίποτα (άλλο) από 'να προϊόν. Καθορίζεται δλότελα από τήν ατομική φυσιολογική ποιότητα τοῦ έγκεφαλικοῦ και νευρικοῦ του συστήματος που, όπως δλο τὸ υπόλοιπο σώμα του, εξαρτάται απόλυτα από τὸν λίγο-πολύ πετυχημένο συνδυασμὸ αὐτῶν των αἰτιῶν. Συνιστᾶ βασικά αὐτὸ που ἀποκαλοῦμε *Ι Δ Ι Α Ι Τ Ε Ρ Η Α Ρ Χ Ε Γ Ο Ν Η Φ Υ Σ Η Τ Ο Ὑ Α Τ Ο Μ Ο Ὑ*.

Υπάρχουν τόσες διαφορετικές φύσεις δσες κι άτομα. Αὐτές οί ατομικές διαφορές εκδηλώνονται δσο αναπτύσσονται περισσότερο, ή μάλλον δέν αναπτύσσονται μόνο περισσότερο, αλλά και γίνονται πραγματικά πιὸ μεγάλες σὸ μέτρο που αναπτύσσονται τὰ άτομα, γιατί τὰ πράγματα, οί έξωτερικές περιστάσεις, με μιὰ λέξη οί χίλιες, τὸν περισσότερο καιρὸ ασύλληπτες αἰτίες, που έπηρεάζουν τήν ανάπτυξη των ατόμων είναι κι οί ίδιες δλότελα διαφορετικές. Ἐίναι αὐτὸ που κάνει ὥστε, δσο περισσότερο ένα άτομο προχωρεῖ στή ζωή, κι δσο δομεῖται ή ατομική του φύση, τόσο περισσότερο διακρίνεται, τόσο με τὰ προτερήματά του δσο και με τὰ έλαττώματά του, απ' δλα τ' άλλα άτομα.

Ὡς ποιὸ σημεῖο ή ιδιαίτερη φύση ή ή ψυχή τοῦ ατόμου, δηλαδή, οί ατομικές ιδιότητες τοῦ έγκεφαλικοῦ και νευρικοῦ μηχανισμοῦ, είναι αναπτυγμένες σ' ένα νεογέννητο νήπιο; Νά ένα έρώτημα τοῦ όποιου ή λύση ανήκει στους φυσιολόγους. Ξέρουμε μόνο δτι δλες αὐτές οί ιδιαιτερότητες πρέπει νά ναι αναγκαστικά κληρονομικές, με τήν έννοια πουδχουμε προσπαθήσει νά εξηγήσουμε. δηλαδή, καθορισμένες από ένα άπειρο σύνολο των πιὸ διαφορετικῶν, των πιὸ άνόμοιων αἰτιῶν: ὕλικῶν και ήθικῶν*, μηχανικῶν

* Σ.τ.Μ. Σήμερα είναι δεδομένο δτι δέν κληρονομοῦνται έπίκτητα χαρακτηριστικά.

καὶ φυσικῶν, ὀργανικῶν καὶ πνευματικῶν, γεωγραφικῶν, οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν, μεγάλων καὶ μικρῶν, μόνιμων καὶ τυχαίων, ἄμεσων καὶ πολὺ μακρυνῶν, στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο, καὶ τῶν ὁποίων τὸ σύνολο δὲν συνδυάζεται σὲ μιὰ ζωντανή ὄντοτητα καὶ δὲν ἐξατομκεύεται, γιὰ πρώτη καὶ γιὰ τελευταία φορά, μέσα στὸ ρεῦμα τῶν συμπαντικῶν μετασχηματισμῶν, παρὰ μόνο μέσα σ' αὐτὸ τὸ βρέφος, ποῦ, στὴν ὀλοτέλα ἀτομικὴ ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς λέξης, δὲν εἶχε ποτὲ καὶ δὲν θᾶχει ποτὲ ὁμοίό του.

Ἄπομένει νὰ γνωρίσουμε ὡς ποιὸ σημεῖο καὶ μὲ ποιά ἔννοια αὐτὴ ἡ ἀτομικὴ φύση βρίσκεται πραγματικὰ καθορισμένη, τῆ στιγμῆ ποῦ τὸ βρέφος θγαίνει ἀπὸ τὴν κοιλία τῆς μητέρας του. Αὐτὸς ὁ καθορισμὸς, εἶναι μόνο ὕλικός, ἢ μᾶλλον ταυτόχρονα πνευματικὸς καὶ ἠθικός, ἔστω καὶ ὡς τάση καὶ ὡς φυσικὴ ἱκανότητα ἢ σὰν ἐνστικτώδης προδιάθεση; Τὸ βρέφος γεννιέται εὐφυὲς ἢ κτήνος, καλὸ ἢ κακὸ, προικισμένο ἢ στερημένο ἀπὸ θέληση, διατεθειμένο ν' ἀναπτυχθεῖ μὲ τὴν ἔννοια ἑνὸς ταλέντου ἢ ἑνὸς ἄλλου; Μπορεῖ νὰ κληρονομήσει τὸ χαρακτήρα, τίς συνήθειες, τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματα, πνευματικὰ καὶ ἠθικά, τῶν γονιῶν του καὶ τῶν προγόνων του;

Νὰ μερικὰ ἐρωτήματα ποῦναι ὑπερβολικὰ δύσκολα ν' ἀπαντηθοῦν, καὶ δὲν νομίζουμε ὅτι ἡ πειραματικὴ φυσιολογία καὶ ψυχολογία ἔχουν ἀκόμα φτάσει στὴν ἀπαραίτητη ὠριμότητα καὶ τὸ ὕψος ποῦ χρειάζονται γιὰ νὰ μπορέσουν ν' ἀπαντήσουν ἐδῶ, μὲ πλήρη συναίσθηση τῆς ὑπόθεσης. Ὁ διάσημος συμπατριώτης μας, ὁ κ. Σετσένωφ σὲ μιὰ ἀξιοσημείωτη ἐργασία του πάνω στὴ δραστηριότητα τοῦ ἐγκεφάλου λέει ὅτι στὴν τεράστια πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων, τὰ 999)1000 ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ ψυχικοῦ χαρακτήρα τοῦ ἀτ (ὁμοῦ!

) χωρὶς ἀμφιβολία λίγο-πολὺ αἰσθητὰ (ἐς, οἱ) στὸν ἄνθρωπο ὡς τὸ θάνατό του. «Δὲν ἰσχυρίζομαι», λέει, «ὅτι μὲ τὴν ἐκπαίδευση μπορεῖ κανεὶς νὰ μεταμορφώσει ἕνα βλάκα σὲ πνευματώδη ἄνθρωπο. Εἶναι ἐπίσης ἀδύνατο νὰ δώσουμε τὴν ἀκοή σ' ἕνα ἄτομο ποῦ γεννήθηκε χωρὶς τὸ ἀκουστικὸ νεῦρο. Νομίζω μόνο ὅτι παίρνοντας κανεὶς στὴ βρεφικὴ του ἡλικία ἕνα νέγρο, ἕναν Λάπωνα ἢ ἕναν Σαμογιέζο, φυσιολογικὰ ἐξυ-

1. Ἐδῶ λείπουν μιὰ ἢ δυὸ γραμμὲς ἀνάμεσα στίς σελίδες 64 καὶ 65 τῶν ἀρχικῶν διορθώσεων τοῦ χειρογράφου τοῦ Μπακούνιν.

πνους, θά μπορούσε, μέ μιὰ Εὐρωπαϊκὴ ἐκπαίδευση, δοσμένη ἀκόμη σ' ἓνα περιβάλλον ἴδιο μέ τῆς Εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας, νά τοὺς κάνει κανεὶς ἀνθρώπους πού ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη, θά διακρίνονταν πολὺ λίγο ἀπὸ ἓναν πολιτισμένο Εὐρωπαῖο».

Θεμελιώνοντας ἐδῶ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ 999) 1000 τοῦ ψυχικοῦ χαρακτήρα πού, σύμφωνα μ' αὐτόν, ἀνήκουν στὴν ἐκπαίδευση, μέ τὸ μοναδικὸ χιλιοστὸ πού ἀφήνει εἰδικὰ στὴ γέννηση, ὁ Κ. Σετσένωφ δὲν εἶχε τὴν πρόθεση, χωρὶς ἀμφιβολία, νά μιλήσει γιὰ ἐξαιρέσεις: γιὰ ἰδιοφυεῖς ἀνθρώπους ἢ γιὰ ἐξαιρετικὰ ταλέντα, οὔτε γιὰ ἡλίθιους ἢ γιὰ βλάκες. Δὲν μίλησε παρὰ γιὰ τὴν τεράστια πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων πού εἶναι προικισμένοι μέ συνήθειες ἢ μέσες ἱκανότητες. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ θεώρησης τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης, εἶναι οἱ πιὸ ἐνδιαφέρουσες, θά λέγαμε σχεδὸν οἱ μοναδικὰ ἐνδιαφέρουσες — γιὰτὶ ἡ κοινωνία γίνεται γιὰ 'κείνους καὶ ἀπὸ 'κείνους, ὄχι γιὰ τὶς ἐξαιρέσεις, οὔτε γιὰ τοὺς ἰδιοφυεῖς ἀνθρώπους, ὅσοδῆποτε τεράστια κι ἂν ἐμφανίζεσαι ἡ δύναμή τους.

Αὐτὸ πού μᾶς ἐνδιαφέρει προπαντὸς σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, εἶναι νά ξέρουμε ὅπως τὶς ἀτομικὲς ἱκανότητες, καὶ τὶς ἠθικὲς ἰδιότητες: ἡ ἀγαθότητα ἢ ἡ μοχθηρία, τὸ θάρρος ἢ ἡ δειλία, ἡ δύναμη ἢ ἡ ἀδυναμία τοῦ χαρακτήρα, ἡ γενναιοδωρία ἢ ἡ φιλαργυρία, ὁ ἐγωισμὸς ἢ ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον, κι ἄλλες θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς ἰδιότητες αὐτοῦ τοῦ εἶδους, μποροῦν, εἴτε φυσιολογικὰ κληρονομημένες ἀπὸ τοὺς γονεῖς, τοὺς προγόνους, εἴτε ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε κληρονομικότητα, νά διαμορφωθοῦν μέ τὴν ἐπίδραση μιᾶς ὁποιασδήποτε τυχαίας αἰτίας, γνωστῆς ἢ ἀγνωστῆς, στὸ νήπιο ὅσο ἀκόμα βρίσκεται στὴν κοιλία τῆς μητέρας του; Μὲ μιὰ λέξη: τὸ νήπιο μπορεῖ νά ἔχει κατὰ τὴν γέννηση ὁποιοσδήποτε ἠθικὲς προδιαθέσεις;

Δὲν τὸ νομίζουμε. Γιὰ νά διατυπώσουμε καλύτερα τὸ ἐρώτημα, ἄς ἀναγνωρίσουμε ἀρχικὰ ὅτι, ἂν γινόταν δεκτὴ ἡ ὑπαρξὴ ἠθικῶν ἐμφυτων ἰδιοτήτων, αὐτὸ θά μπορούσε νά γίνεῖ μόνο ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι εἶναι συνδεδεμένες στὸ νεογέννητο-βρέφος μέ κάποιον καθορισμὸ ἢ κάποια φυσιολογικὴ, ὀλότελα ὀργανικὴ ἰδιαιτερότητα τοῦ ὀργανισμοῦ του: τὸ βρέφος κατὰ τὴν ἐξοδο ἀπὸ τὰ ἐντερα τῆς μητέρας του δὲν ἔχει ἀκόμα οὔτε ψυχὴ, οὔτε αἰσθήματα, οὔτε καὶ ἐνστικτα ἀκόμη· ὅπως γεννιέται δὲν εἶναι λοιπὸν

παρά ένα φυσικό ὄν, κι οἱ Ικανότητες κι οἱ ιδιότητές του, ἂν ἔχει, δὲν μποροῦν νὰναι παρά μόνον ἀνατομικές καὶ φυσιολογικές. Ἔτσι γιὰ νὰ μπορεῖ ἕνα βρέφος νὰ γεννηθεῖ καλὸ, γενναϊόδωρο, ἀφοσιωμένο, θαρραλέο ἢ ἴσως κακὸ, φιλάργυρο, ἐγωιστικὸ καὶ δειλὸ, πρέπει τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ τὰ προτερήματα ἢ τὰ ἐλαττώματα νὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἰσάριθμες ὕλικές καί, γιὰ νὰ μιλήσουμε ἔτσι, τοπικές ἰδιαιτερότητες τοῦ ὀργανισμοῦ του, καὶ κυρίως τοῦ ἐγκεφάλου του, πράγμα πού θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε ξανά στὸ σύστημα τοῦ Γκάλ, πού πίστευε ὅτι ὄρθηκε, γιὰ κάθε προτέρημα καὶ κάθε ἐλάττωμα, ἀντιστοίχως, εἴτε διογκώσεις εἴτε κοιλότητες, πάνω στὸ κρανίο πού, ὡς γνωστόν, ἀπορρίπτεται ὀμόθυμα ἀπ' ὄλους τοὺς σύγχρονους φυσιολόγους. Ἀλλὰ ἂν ἦταν θεμελιωμένη τί θὰ πρόκυπτε; Τὰ ἐλαττώματα, οἱ ἀχρειότητες καθὼς καὶ οἱ κακὲς ἰδιότητες, ὄντας ἐμφυτες, θὰ ἀπόμενε νὰ μάθουμε: θὰ μπορούσαν νὰ νικηθοῦν ἢ ὄχι ἀπ' τὴν ἐκπαίδευση; Στὴν πρώτη περίπτωση, τὸ σφάλμα γιὰ ὄλα τὰ ἐγκλήματα πού διαπράττονται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους θὰ ἔπεφτε στὴν κοινωνία, πού δὲν θὰ ἔξερε νὰ τοὺς προσφέρει μιὰ κατάλληλη ἐκπαίδευση, κι ὄχι σ' αὐτοὺς, πού δὲν θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν, ἀντίθετα, τίποτα ἄλλο, παρά τὰ θύματα αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ἀπρονοησίας. Στὴν δευτέρη περίπτωση, ἐπειδὴ οἱ ἐμ φ υ τ ε ς προδιαθέσεις θὰ ἀναγνωρίζονταν ὡς μοιραῖες καὶ ἀδιόρθωτες, δὲν θὰ ἀπόμενε πιά στὴν κοινωνία παρά νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπ' ὄλα τ' ἄτομα πού θὰ προσβάλλονταν ἀπὸ κάποιο φυσικὸ ἢ ἐμφυτο ἐλάττωμα. Μόνον πού, γιὰ νὰ μὴν πέσει ἡ ἴδια στὸ φοβερὸ ἐλάττωμα τῆς ὑποκρισίας, θὰ πρεπε ν' ἀναγνωρίζε ὅτι τὸ κάνει ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ συμφέρον τῆς διατήρησῆς τῆς κι ὄχι γιὰ κείνο τῆς δικαιοσύνης.

Ἐπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη σκέψη πού μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴ διαφώτιση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος: στὸν διανοητικὸ καὶ ἠθικὸ κόσμον καθὼς ἐπίσης καὶ στὸν φυσικὸ, μόνον τὸ θετικὸ ὑπάρχει· τὸ ἀρνητικὸ δὲν ὑπάρχει, δὲν ἀποτελεῖ ἕνα ξεχωριστὸ εἶναι, μὴ ὄντας τίποτα (ἄλλο) ἀπὸ μιὰ λίγο - πολὺ σημαντικὴ ἐλάττωση τοῦ θετικοῦ. Ἔτσι τὸ ψυχρὸ δὲν εἶναι παρά μιὰ σχετικὴ ἀπουσία, μιὰ πολὺ μεγάλη ἐλάττωση τοῦ θερμοῦ! Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ σκοτάδι πού δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά τὸ ἐλαττωμένο ὑπερβολικὰ φῶς... Τὸ σκοτάδι καὶ τὸ ψῦχος ἀπόλυτα, δὲν ὑπάρχουν. Στὸν διανοητικὸ κόσμον, ἢ κτηνωδία δὲν εἶναι παρά μιὰ ἀδυναμία τοῦ πνεύματος, καὶ στὸν ἠθικὸ ἢ κακεντρέ-

χεια, ἡ ἀπληστία, ἡ δειλία δὲν εἶναι παρά ἡ καλωσύνη, ἡ γενναιοδωρία, τὸ θάρρος ὑποβιβασμένα, ὄχι στὸ μηδέν, ἀλλὰ σὲ μιὰ πολὺ μικρὴ ποσότητα. Ὅσο μικρὴ κι ἂν εἶναι, εἶναι λοιπὸν πάντα μιὰ θετικὴ ποσότητα πού, μὲ τὴν ἐκπαίδευση, μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεῖ, νὰ ἰσχυροποιηθεῖ, ν' αὐξηθεῖ σὲ θετικὴ ἔννοια — πράγμα πού δὲν θὰ συνέβαινε ἂν οἱ ἀχρειότητες κι οἱ ἀρνητικὲς ἰδιότητες σχηματίζαν μιὰ ξεχωριστὴ ἰδιότητα: θὰ χρειαζόταν νὰ τις ἐξαλείψουμε, ὄχι νὰ τις ἀναπτύξουμε, γιατί ἡ ἀνάπτυξή τους δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ παρά μόνο μὲ ἀρνητικὴ ἔννοια.

Τέλος, χωρὶς νὰ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ προκαταλάβουμε αὐτὰ τὰ αὐστηρὰ φυσιολογικὰ ζητήματα, στὰ ὁποῖα ὁμολογοῦμε τὴν πλήρη ἄγνοιά μας, προσθέτουμε, στηριζόμενοι στὴν δμόφωνη, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀβθεντία ὄλων τῶν σύγχρονων φυσιολόγων, μιὰ τελευταία σκέψη: φαίνεται διαπιστωμένο καὶ ἀποδειγμένο ὅτι, στὸν ἀνθρώπινο ὀργανισμό, δὲν ὑπάρχει καθόλου χῶρος καὶ ξεχωριστὰ ὄργανα γιὰ τις ἐνστικτώδεις, συναισθηματικὲς ἢ ἠθικὲς καὶ διανοητικὲς ἱκανότητες κι ὅτι ὅλες ἐπεξεργάζονται σ τ ὁ ἴ δ ι ο μ έ ρ ο ς τ ο ὺ έ γ κ ε φ ἄ λ ο υ διαμέσου τοῦ ἴδιου νευρικοῦ μηχανισμοῦ¹, ἀπ' ὅπου, φαίνεται ν' ἀπορρέει καθαρὰ ὅτι δὲν μπορεῖ νάβαι θέμα διαφορετικῶν ἠθικῶν ἢ ἀνῆθικων προδιαθέσεων, τῶν μοιραῖα καθορισμένων ἀπὸ τὸν

1. Βλ. τὸ ἀξιόλογο ἄρθρο τοῦ Μ. Λιτρέ «Γιὰ τὴν μέθοδο τῆς φυσιολογίας» στὴν ἐπιθεώρηση «Ἡ Θετικὴ Φιλοσοφία». «Εἶναι φυσιολογικὰ ἀποδειγμένο», λέει ὁ διάσημος θετικιστής, «ὅτι ὁ ἐγκέφαλος δὲν δημιουργεῖ παίρνει. Ἡ λειτουργία του εἶναι νὰ κάνει, μ' αὐτὸ πού τοῦχει μεταβιβάσει (ἀπὸ τις αἰσθήσεις) συναισθήματα καὶ ἰδέες· ἀλλὰ δὲν κάνει τίποτα σ' αὐτὸ πού ἀποτελεῖ τὸ ὑπόστρωμα αὐτῶν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν συναισθημάτων. Ἀληθινὰ, ὅλα τοῦ ἐρχονται ἀπ' ἐξω, γιατί οἱ ὀργανικὲς προδιαθέσεις, χωρὶς τις ὁποῖες δὲν συγκροτεῖται οὔτε ἡ ἀτομικὴ ζωὴ οὔτε ἡ συλλογικὴ ζωὴ, καὶ χωρὶς τις ὁποῖες ἐπίσης δὲν θὰ ὑπῆρχε τὸ συναίσθημα, εἶναι τόσο ἐξωτερικὲς (στὸν ἀνθρώπο), ὥστε ἡ φύση τις πραγματοποιεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐγκεφαλικὸ ἢ ψυχικὸ ὄρο, στὰ φυτὰ καὶ προπαντὸς στὰ πιὸ κατώτερα ζῶα. Ἀπ' αὐτὸ ἀπορρέει ὅτι πρέπει νὰ τροποποιήσουμε λίγο τὴν ἔννοια τῆς λέξης ὑποκειμενικὸ. Ὑποκειμενικὸ δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει κάποιον πράγμα πού νὰ προὔπάρχει τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, ὅπως ἔνα έ γ ώ, μιὰ ἰδέα, ἔνα συναίσθημα, ἔνα ἰδεῶδες· δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει παρά

ίδιο τὸν ὀργανισμό ἐνὸς βρέφους ἰδιαιτέρων προτερημάτων ἢ κληρονομικῶν καὶ ἔμφυτων ἑλαττωμάτων, καὶ ὅτι ἡ ἔμφυτη ἠθικότητα δὲν διακρίνεται ξεκάθαρα ἀπὸ τὴν ἔμφυτη εὐφυΐα, γιὰτὶ καὶ ἡ μιά καὶ ἡ ἄλλη ἀνάγονται σ' ἓνα λίγο - πολὺ ὑψηλὸ βαθμὸ τελειοποίησης ποὺ πετυχαίνεται γενικὰ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἔγκεφάλου.

«Ἀφότου οἱ ἀνατομικὲς καὶ φυσιολογικὲς προδιαθέσεις τῆς νοημοσύνης ἀναγνωριστοῦν», λέει ὁ Κ. Λιτρέ (σ. 235), «μπορεῖ κανεὶς νὰ διεισδύσει βαθιὰ μέσα στὴν ἱστορία τους. Στὸ μέτρο ποὺ αὐτὴ δὲν ἔχει ἀναδομηθεῖ καὶ πλουτιστεῖ ἀπὸ

τὴν ἱκανότητα ἐπεξεργασίας ποὺ ἐνυπάρχει στὰ νευρικὰ κυττάρων ἐκτὸς σ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, τὸ υποκειμενικὸ εἶναι παντὰ ἀναμειγμένο μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ» (110, σελ. 302). — Καὶ (σελ. 343-44) ἀκόμα: «Ἡ κρίση δὲν εἶναι καθολοῦ μιά ἱκανότητα ποὺ δεσπόζει πάνω στὶς ἐντυπώσεις ποὺ τῆς προσφέρονται· τὸ μοναδικὸ ἔργο τῆς (ὀλοτέλα φυσιολογικὴ δραστηριότητα) εἶναι νὰ τις συγκρίνει γιὰ νὰ θγάλει ἓνα συμπέρασμα· ἀλλὰ, δὲν ἔχει καμιά δικαιοδοσία πάνω σ' αὐτές. Ἡ παραίσηση τὸ ἀποδείχνει· εἶναι ἡ παραγωγή ἐντυπώσεων χωρὶς νὰ ὑπάρχει τίποτα τὸ ἀντικειμενικὸ ποὺ νὰ τις προκαλεῖ· μὲ τὸ νοσηρὸ παιχνίδι τῶν νευρικῶν κυττάρων ποὺ εἶναι φορτισμένα ἀπὸ τὴν μεταθίβαση, οἱ παραισθητικὲς ἐντυπώσεις φτάνουν στὸ διανοητικὸ κέντρο («ἡ φαιὰ οὐσία τῶν περιλήξεων αὐτοῦ τοῦ μέρους, τοῦ ἔγκεφάλου, ποὺ καταλαμβάνει ὅλο τὸ ἀνώτερο καὶ μπροστινὸ μέρος τῆς κρανιακῆς κοιλότητας ἢ τοῦ ἔγκεφάλου μὲ στενὴ ἔννοια») ὡς νᾶταν πραγματικὲς· ἡ κρίση κυριευόμενη, δουλεύει ἀναγκαστικὰ πάνω σ' αὐτὰ τὰ ἀπατηλὰ ὑλικά καὶ οἱ φανταστικὲς συλλήψεις ἐμφανίζονται. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα, ἐκτὸς ἀπὸ μιά παθολογικὴ θλάξη, μιά παρόμοια ἀπόδειξη μᾶς παρέχεται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων ἀντιλήψεων. Ἀρχικὰ οἱ παρατηρήσεις —ἐκτὸς ἀπὸ τίς πιὸ ἀπλές— εἶναι λανθασμένες καὶ ἡ κρίση κατὰ συνέπεια εἶναι λανθασμένη· βλέπει κανεὶς τὸν ἥλιο νὰ ἀνατέλλει στὴν ἀνατολὴ καὶ νὰ δύει στὴ δύση, καὶ πάνω σ' αὐτὸ ἡ κρίση οἰκοδομεῖ μίαν ἐσφαλμένη ἀντιληψη ποὺ δὲν διορθώνεται παρά μόνο μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων καλύτερων ἐντυπώσεων. Ἄν ἡ κρίση ἦταν πρωτογενής, ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία θᾶταν διαφορετικὴ (ἡ ἀνθρωπότητα δὲν θᾶχε γιὰ πρόγονο ἓναν ἐξάδελφο τοῦ γορίλλα)· τὰ μεγάλα φῶτα θᾶ ὑπῆρχαν στὴν ἀρχή, ἀπ' ὅπου θᾶ προέκυπταν μὲ ἀπαγωγή τὰ δευτερογενῆ φῶτα· αὐτὴ εἶναι πραγματικὰ ἡ θεολογικὴ ὑπόθεση...». Ὁ Κ. Λιτρέ θᾶπρεπε νὰ προσθέσει: καὶ μεταφυσικὴ καὶ νομικὴ ἐπίσης.

τόν πολιτισμό, και δέν κατέχει παρά άπλές ιδέες¹ παραγόμενες τόσο από έσωτερικές όσο και από έξωτερικές έντυπώσεις², βρίσκει πολυ χαμηλά και για να άνέδει πιο ψηλά δέν διαθέτει παρά μόνο τή μνήμη και τó συνειρμό³, άλλ' αυτό άρκει. Λίγο - λίγο σχηματίζονται πλήρεις συνδυασμοί που αύξάνουν τήν ισχύ και τó πεδίο τής έγκεφαλικής δραστηριότητας⁴ και από περίοδο σε περίοδο, αναλαμβάνονται όλο και πιο μεγαλύτερες διανοητικές έργασίες. Τό διανοητικό έργαλειό μεγαλώνει και τελειοποιείται, και χωρίς έργαλειό δέν μπορεί να κάνει κανείς τίποτα τό σημαντικό, όχι περισσότερο στο πεδίο τής νοημοσύνης άπ' όσο σε κείνο τής βιομηχανίας.

«Στό μέτρο που πραγματοποιείται αυτή ή έπεξεργασία, καλεί σε βοήθειά της μια σημαντική ιδιότητα τής ζωής, έννοώ τήν κληρονομικότητα που τείνει τώρα να τήν παγιώσει και τελικά να τήν διευκολύνει. Αυτές οι νέες διανοητικές κλίσεις, μόλις άποκτηθούν, μεταβιβάζονται — αυτό είναι ένα πειραματικό γεγονός —, στους άπογόνους με τή μορφή έμφυτων ίκανοτήτων. Έμφυτες ικανότητες, δευτερογενείς, τριτογενείς, πού, στο διανοητικό πεδίο, δημιουργούν τελειοποιημένα είδη ανθρώπινων φυλών. Τό βλέπει κανείς όταν οι πληθυσμοί, που δέν έχουν άκολουθήσει τίς ίδιες κατευθύνσεις συναντώνται: οι κατώτεροι ή εξαφανίζονται ή δέν μπορούν μετά από ένα μακρύ χρονικό διάστημα να φθάσουν στο επίπεδο των άνωτερων».

Πιο κάτω, άφού παραθέσει τά λόγια του κ. Λίς, λέει: «Η έγκεφαλική σφαίρα όπου κυβερνούν τά συναισθηματικά πάθη και αυτές όπου έδρεύουν οι καθαρά διανοητικές εκδηλώσεις είναι ένωμένες διαμέσου μιας άυστηρής και στενής άλληλεγγύης». — Ο κ. Λιτρέ προσθέτει⁵:

«Αυτή ή τέλεια όμοιότητα μεταξύ του νοητικού και

1. Θα λέγαμε πρωτογενείς έννοιες ή άκόμη και άπλές παραστάσεις άντικειμένων.

2. Οι αίσθητηριακές έντυπώσεις που δέχεται τό άτομο διαμέσου των νεύρων του, από άντικείμενα τόσο έξωτερικά όσο και έσωτερικά.

3. Τήν συγκράτηση άπλών ιδεών άπό τήν μνήμη και τόν συνειρμό τους άπό τήν ίδια τήν δραστηριότητα του έγκεφάλου.

4. Με τόν συνειρμό άπλών ιδεών.

5. Σελ. 357.

του συναισθήματος, δηλαδή ένας θυθός απ' όπου τα νεύρα άντλοϋν¹, ένα κέντρο όπου αυτό που άντλοϋν δουλεύεται· ένωμένο με την ταυτότητα του δύο κέντρων, όλα αυτά αποδείχνουν ότι ή φυσιολογία του συναισθήματος δε μπορεί να-ναι διαφορετική από κείνη του νοητικού.

«Κατά συνέπεια, (άποδειχνουν) και ότι, παρόμοια, πρέπει να παραιτηθούμε από το να άναζητούμε στον έγκέφαλο όργανα για τα συναισθήματα ή τα πάθη και (ότι πρέπει) να μην βλέπουμε παρά μόνο συναισθηματικές δραστηριότητες που πρόκειται να καθορίσουμε.

» Αφού ή πηγή των ιδεών βρίσκεται στις αισθητηριακές έντυπώσεις, ή πηγή των συναισθημάτων βρίσκεται στις έ ν σ τ ι κ τ ι κ έ ς έντυπώσεις. Το καθήκον των νευρικών κυττάρων είναι να μετασχηματίζουν τα συναισθήματα σε ένστικτικές έντυπώσεις. Το πρόβλημα της καταγωγής των συναισθημάτων είναι άκριβώς παράλληλο μ' εκείνο της καταγωγής των ιδεών.

» Αυτό το είδος της έγκεφαλικής δραστηριότητας άσχεείται πάνω σε δύο κατηγορίες ένστικτικών έντυπώσεων,

1. Θυθός απ' όπου τα νεύρα άντλοϋν τόσο εις αισθητηριακές όσο και τις ένστικτικές έντυπώσεις, το **SENSORIUM COMMUN**, είναι σύμφωνα με τους κ.κ. Λιτρέ και Λίς, το όπτικό στρώμα όπου έρχονται να καταλήξουν όλες οι αισθησιακές έντυπώσεις τόσο έξωτερικές όσο και έσωτερικές, δηλαδή είτε παραγόμενες από έξωτερικά αντικείμενα, είτε προερχόμενες από το πλέγμα των σπλάχνων ή των όργάνων του έσωτερικού, και που «μ' ένα σύστημα ίνων και έπικοινωνιών τις μεταβιβάζει στην φλοιώδη ούσία (φαιά ούσία) των περιελίξεων του έγκεφάλου με στενή έννοια — έδρα τόσο των συναισθηματικών όσο και των διανοητικών ίκανοτήτων (σελ. 340-41).

2. Η φαιά ούσία του έγκεφάλου με στενή έννοια, συντίθεται από νευρικά κύτταρα. Θεωρείται σαν παγιωμένο ότι τα νευρικά κύτταρα που συνθέτουν την ούσία του έγκεφάλου, όντας ανατομικά ή (τελευταία) κατάληξη των νεύρων και, μ' αυτά, όλων των έσωτερικών έντυπώσεων, έχουι λειτουργικά το καθήκον να μετατρέπουν αυτές τις έντυπώσεις σε ιδέες· μόλις γίνουν οι ιδέες, να τις κρίνουν με βάση τις διαφορές και την όμοιότητα, να τις συγκρατούν με την μνήμη, και να τις ένώνουν με τον συνειρμό. Τίποτα περισσότερο, τίποτα λιγώτερο. «Όλη ή διανοητική ανάπτυξη του άνθρώπου έχει την άφετηρία της σ' αυτές τις ανατομικές και φυσιολογικές συνθήκες» (σ. 352).

έκεινες πού ἀνήκουν στὰ Ξυστικα τῆς διατήρησης τῆς ἀτομικῆς ζωῆς κι ἐκεινες πού ἀνήκουν στὰ Ξυστικα τῆς διατήρησης τῆς ζωῆς τοῦ εἴδους. Ἡ πρώτη κατηγορία μετασχηματίζεται ἐδῶ σέ ἀ γ ἀ π η τ ο ὕ ἐ α υ τ ο ὕ κι ἡ δεύτερη σέ ἀ γ ἀ π η τ ο ὕ ἄ λ λ ο υ· κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχέγονη μορφή τῆς σεξουαλικῆς ἀγάπης, τοῦ ἐνὸς γιὰ τὸν ἄλλο, τῆς μητέρας γιὰ τὸ βρέφος καὶ τοῦ βρέφους γιὰ τὴν μητέρα.

» Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, μιὰ ματιὰ πάνω στὴν συγκριτικὴ φυσιολογία δὲν εἶναι ἄτοπη. Στὰ ψάρια ποῦναι ἐγκεφαλικά στὸν χαμηλότερο βαθμὸ τῆς κλίμακας καὶ πού δὲν γνωρίζουν οὔτε τὴν οἰκογένεια, οὔτε τὰ παιδιά, τὸ Ξυστικο παραμένει καθαρὰ σεξουαλικό. Ἄλλὰ τὸ συναίσθημα, τὸ ὁποῖο γεννάει ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται σὲ πολλὰ θηλαστικά καὶ πουλιά· ἐγκαθιδρύεται ἕνα ἀληθινὸ νοικοκυριό, μόνο πού τὸν περισσότερο καιρὸ δὲν εἶναι παρὰ παροδικό. Εἶναι ἔτσι ἀρχικά ἀπὸ τὴν οἰκογένεια πού ξεπετάγεται τὸ ἔργο τῶν γονιῶν γιὰ τὰ μικρὰ καὶ τῶν μικρῶν γιὰ τοὺς γονεῖς. Τέλος, σὲ πολλὰ (ζῶα), στὸν ἄνθρωπο μεταξὺ ἄλλων, σχηματίζονται μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν ὅπως καὶ μεταξὺ τῶν ἴδιων τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας, δεσμοὶ ἴδιας φύσης καὶ ἡ κοινωνικότητα γενικεύεται ἐδῶ κι ἐκεῖ σὲ μερικὰ σημεῖα τοῦ ζωικοῦ βασιλείου.

» Ἀφοῦ μπαίνει ἔτσι ἡ βάση, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ συλλάβουμε τὸ ὅτι, ἀπὸ τὰ ἀ ρ χ έ γ ο ν α σ υ ν α ι σ θ ή μ α τ α, στὸ μέτρο πού ἡ ὑπαρξὴ γίνεται περίπλοκη τόσο γιὰ τὸ ἄτομο ὅσο καὶ τὴν κοινωνία, σχηματίζονται δευτερογενῆ συναισθήματα καὶ συνδυασμοὶ συναισθημάτων πού γίνονται τόσο ἀξεδιάλυτα ὅσο εἶναι, στὸ νοητικὸ οἱ συνειρμικὲς ιδέες» (σελ. 357).

Ἔτσι, φαίνεται ἀποδειγμένο ὅτι δὲν ὑπάρχουν καθόλου στὸν ἐγκέφαλο ε ἰ δ ι κ ἄ ὀ ρ γ α ν α, εἴτε γιὰ τίς διάφορες διανοητικὲς ἱκανότητες, εἴτε γιὰ τίς διάφορες ιδιότητες, συναισθήματα καὶ ἠθικὰ πάθη, καλὰ ἢ κακά. Κατὰ συνέπεια, τὰ προτερήματα ἢ τὰ ἐλαττώματα δὲν μποροῦν νὰναι οὔτε κληρονομικά οὔτε ἔμφυτα γιατί αὐτὴ ἡ κληρονομικότητα κι αὐτὸ τὸ ἔμφυτο, ἔχουμε πεῖ, δὲν μπορεῖ νὰναι στὸ νεογέννητο παρὰ φυσιολογικά, ὕλικά. Σὲ τί λοιπὸν μπορεῖ νὰ συνίσταται αὐτὴ ἡ προοδευτικὴ τελειοποίηση, ἡ ἱστορικὰ μεταβιβάσιμη ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο, τόσο ἀπὸ διανοητικὴ ὅσο κι ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη; Στὴν ἀρμονικὴ ἀποκλειστικὰ ἀνάπτυξη κάθε ἐγκεφαλικοῦ καὶ νευρικοῦ συ-

στήματος, δηλαδή, τόσο από την ορθότητα, την πληρότητα και την ζωηρότητα των νευρικών έντυπώσεων, όσο και από την Ικανότητα του έγκεφάλου να μετασχηματίζει αυτές τις έντυπώσεις σε συναισθήματα, σε ιδέες, και να συνδυάζει, ν' άγκαλιάζει και να συγκρατεί όλο και πιο έκτενεις συνειρμούς αίσθημάτων και ιδεών.

Είναι πιθανό ότι, αν σε μια φυλή, ένα έθνος, μια τάξη, μια οικογένεια, εξαιτίας της ιδιαίτερης φύσης της, πάντα καθορισμένης από την ιστορία της, από τη γεωγραφική, οικονομική θέση της, από την φύση των άπασχολήσεών της, από την ποσότητα και την ποιότητα της διατροφής, καθώς και από την πολιτική και κοινωνική της οργάνωση, κοντολογής απ' όλη τη ζωή της, και από τον χαρακτήρα και τον βαθμό της διανοητικής και ήθικης της ανάπτυξης, — και ότι σε συνέπεια όλων αυτών των ιδιαίτερων προσδιορισμών, ένα ή μερικά συστήματα οργανικών λειτουργιών, των οποίων το σύνολο συνθέτει την ζωή ενός ανθρώπινου σώματος, βρίσκονται ανεπτυγμένα σε βάρος άλλων άλλων συστημάτων, στους γονείς — είναι πιθανό, σχεδόν σίγουρο, λέμε έμεις, ότι το βρέφος θα κληρονομήσει σ' αυτόν ή εκείνον τον βαθμό εκείνη την ενοχλητική δυσαρμονία — εκτός αν την διορθώσει στο μέτρο που θα είναι δυνατό, με την δική του μεταγενέστερη εργασία πάνω στον έαυτό του και καμιά φορά με τις κοινωνικές επαναστάσεις, χωρίς τις οποίες ή έγκαθίδρυση μιας πιο τέλει-ας άρμονίας στην φυσιολογική ανάπτυξη των ατόμων, παρεμμένων ξεχωριστά, μπορεί να είναι συχνά αδύνατη.

Σε κάθε περίπτωση, λέμε, ή απόλυτη άρμονία στην ανάπτυξη του ανθρώπινου σώματος και, κατά συνέπεια, σ' εκείνη των μυϊκών, ένστικτικών, διανοητικών και ήθικών ανθρώπινων Ικανοτήτων είναι ένα ιδεώδες, του οποίου ή πραγματοποίηση δεν είναι ποτέ δυνατή, αρχικά, γιατί ή ιστορία θαρύνει φυσιολογικά, λίγο - πολύ (κι έρχεται καιρός που μπορεί κανείς να πει όλο και πιο λίγο) — πάνω στους λαούς όπως και πάνω σ' όλα τ' άτομα, και κατά συνέπεια γιατί κάθε οικογένεια και κάθε λαός βρίσκονται πάντα τριγυρισμένοι από διάφορες περιστάσεις και συνθήκες, μεταξύ των οποίων μερικές τουλάχιστον είναι πάντα αντίθετες με την πλήρη και κανονική ανάπτυξή τους.

Έτσι, εκείνο που μεταδίδεται διαμέσου της όδοι της κληρονομικότητας από γενιά σε γενιά και που μπορεί να είναι φ υ σ ι ο λ ο γ ι κ ά έ μ φ υ τ ο σ τ ά άτομα

πού έρχονται στη ζωή, δέν είναι ούτε προτερήματα, ούτε έλαττώματα, ούτε καμιά ιδέα, ούτε συνειρμός συναισθημάτων και ιδεών, αλλά αποκλειστικά και μόνο τόσο ο νευρικός όσο και ο μυϊκός μηχανισμός: τὰ λίγο - πολύ τελειοποιημένα και έναρμονισμένα όργανα, με τὰ όποια ο άνθρωπος κινείται, αναπνέει και αισθάνεται, παίρνει τις έξωτερικές έντυπώσεις και συγκρατεί, φαντάζεται, κρίνει, συνδυάζει και άγκαλιάζει τὰ συναισθήματα και τις ιδέες, πού δέν είναι τίποτ' άλλο από τις ίδιες τις έντυπώσεις, τόσο έξωτερικές όσο κι έσωτερικές, ομαδοποιημένες και μετασχηματισμένες άρχικά σε συγκεκριμένες παραστάσεις, κατόπιν σε άφηρημένες έννοιες με την όλοτελα φυσιολογική και, ως προσθέσουμε, άνούσια δραστηριότητα του έγκεφάλου.

Οί συνειρμοί των συναισθημάτων και των ιδεών, των όποιων ή ανάπτυξη και οί διαδοχικοί μετασχηματισμοί άποτελούν όλο τὸ διανοητικό και ήθικό μέρος της Ιστορίας της ανθρωπότητας, δέν καθορίζουν, στον ανθρώπινο έγκέφαλο, τὸ σχηματισμό νέων όργάνων, αντίστοιχων στη κάθε μιά, παρμένη ξεχωριστά, δέν μπορούν να μεταβιθαστούν σε άτομα διαμέσου της όδοϋ της φυσιολογικής κληρονομικότητας. Αυτό πού κληρονομείται φυσιολογικά είναι ή λίγο - πολύ ενισχυμένη, διευρυμένη και τελειοποιημένη κλίση να τις συλλαμβάνουμε και να δημιουργούμε καινούργιες. 'Αλλ' οί ίδιοι οί συνειρμοί κι οί περίπλοκες ιδέες πού αντιπροσωπεύουν, όπως ή ιδέα του Θεού, της πατρίδας, της ήθικης κλπ. δέν μεταβιβάζονται στα άτομα παρά διαμέσου της κοινωνικής παράδοσης και της εκπαίδευσης. Καταλαμβάνουν τὸ βρέφος από την πρώτη μέρα της γέννησής του, και ως τέτοιες είναι ήδη ένσαρκωμένες στη ζωή πού τὸ περιβάλλει, σ' όλες τις λεπτομέρειες, τόσο ύλικές όσο και ήθικές του κοινωνικού κόσμου και του περιβάλλοντος μέσα στο όποιο γεννιέται, διεισδύουν με χίλιους διαφορετικούς τρόπους στην άρχικά βρεφική του συνείδηση και κατόπιν στην έφηβική και νεανική, πού γεννιέται, μεγαλώνει και διαμορφώνεται κάτω από την παντοδύναμη επίδρασή τους.

Παίρνοντας την εκπαίδευση με τη πιό πλατιά έννοια της λέξης, περιλαμβάνοντας έδω όχι μόνο την καθοδήγηση και τὰ μαθήματα ήθικης, αλλά ακόμη και προπαντός τὰ παραδείγματα πού δίνουν στο νήπιο τὰ πρόσωπα πού τὸ περιβάλλουν, την επίδραση κάθε πράγματος πού έννοει, αυτό πού βλέπει, κι όχι μόνο την καλλιέργεια του πνεύμα-

τός του, αλλά ακόμη και την ανάπτυξη του σώματός του με την τροφή, την υγιεινή, με την άσκηση των μελών του και της φυσικής του δύναμης — θα λέγαμε με πλήρη βεβαιότητα ώστε να μη μπορεί να μας προβληθεί καμιά σοβαρή αντίρρηση από οποιονδήποτε, ότι κάθε νήπιο, κάθε έφηβος, κάθε νέος άνθρωπος και τελικά κάθε ώριμος άνθρωπος είναι το καθαρό προϊόν του κόσμου που τον ανέθρεψε και τον μεγάλωσε στους κόλπους του — ένα μοιραίο, ακούσιο και κατά συνέπεια ανεύθυνο προϊόν.

Μπαίνει στη ζωή χωρίς ψυχή, χωρίς συνείδηση, χωρίς τη σκιά μιας ιδέας ή ενός οποιουδήποτε συναισθήματος, αλλά μ' έναν ανθρώπινο οργανισμό, του οποίου η ατομική ανάπτυξη βρίσκεται καθορισμένη από ένα άπειρο σύνολο περιστάσεων και συνθηκών, προγενέστερου στην ίδια τη γέννηση της θέλησής του, και που καθορίζει, με τη σειρά του, την λίγο - πολύ μεγάλη ικανότητά του να κατακτά και να ιδιοποιείται αισθήματα και ιδέες επεξεργασμένες από τους αιώνες και μεταβιβασμένες στον καθένα σαν κοινωνική κληρονομιά, με την εκπαίδευση που παίρνει. Καλή ή κακή, αυτή η εκπαίδευση επιβάλλεται σ' αυτόν, δεν είναι καθόλου υπεύθυνος γι' αυτήν. Τον διαμορφώνει, όσο η λίγο - πολύ ευτυχής ατομική του ύπαρξη το επιτρέπει, για να πούμε έτσι, κατ' εικόνα της, έτσι που να σκέφτεται, να αισθάνεται και να θέλει αυτό που όλος ο κόσμος, γύρω του, σκέφτεται και αισθάνεται και θέλει.

Αλλά τότε, θα ρωτήσει ίσως κανείς, πώς μπορούμε να εξηγήσουμε το ότι η εκπαίδευση, που είναι φαινομενικά τουλάχιστο ή πιδό ταυτόσημη, παράγει συχνά, από την άποψη της ανάπτυξης του χαρακτήρα, του πνεύματος και της καρδιάς, το πιδό διαφορετικό αποτέλεσμα; Και, αρχικά, οι φύσεις δεν γεννιούνται διαφορετικές; Αυτή η φυσική και έμφυτη διαφορά, όσο μικρή κι αν είναι, είναι ωστόσο θετική και πραγματική: διαφορά ιδιοσυγκρασιών, ζωτικής ενεργητικότητας, επικράτησης αυτής της αισθησης ή αυτής της ομάδας οργανικών λειτουργιών πάνω σε μια άλλη, ζωηρότητας και φυσικών ικανοτήτων. Έχουμε προσπαθήσει ν' αποδείξουμε ότι τα έλαττώματα καθώς και τα ηθικά προτερήματα που είναι γεγονότα ατομικής και κοινωνικής συνείδησης, δεν μπορούν να κληρονομηθούν φυσικά κι ότι κανένας βιολογικός καθορισμός δεν μπορεί να καταδικάσει τον άνθρωπο στο κακό· να τον κάνει ανεπανόρθωτα ανίκανο για το καλό· αλλά ούτε καν διανοηθήκαμε ν'

ἀρνηθούμε ότι δεν υπάρχουν πολύ διαφορετικές φύσεις, ἀπὸ τις ὅποιες οἱ μὲν, πού εἶναι πιὸ γενναιόδωρα προικισμένες, εἶναι πιὸ ἱκανές γιὰ μιὰ πλατιά ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη ἀπὸ τις ἄλλες. Νομίζουμε, ὅτι εἶναι ἀλήθεια πὼς διογκώνουν πολὺ σήμερα τις φυσικὲς διαφορὲς πού χωρίζουν τὰ ἄτομα κι ὅτι πρέπει ν' ἀποδώσουμε τὸ μεγαλύτερο μέρος ἐκείνων τῶν διαφορῶν πού υπάρχουν μεταξὺ τους, ὄχι τόσο στὴ φύση ὅσο στὴ διαφορετικὴ ἐκπαίδευση πούχει ἐμφυσηθεῖ στὸν καθένα. Γιὰ νὰ αποφασίσουμε πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, σὲ κάθε περίπτωση, θὰ χρειάζονταν οἱ δύο ἐπιστῆμες πούναι προορισμένες νὰ τὸ λύσουν· ἡ φυσιολογικὴ ψυχολογία ἢ ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐγκεφάλου κι ἡ παιδαγωγικὴ, πούναι ἐκείνη τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐγκεφάλου, οἱ ὅποιες μόλις βγαίνουν ἀπὸ τὴν νηπιακὴ κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονται, ἀκόμη, καὶ οἱ δύο τώρα. Ἄλλὰ μόλις γίνεῖ δεκτὴ ἡ φυσιολογικὴ διαφορὰ τῶν ἀτόμων, σ' ὁποιοῦδήποτε βαθμὸ κι ἂν ὑπάρχει, ἔπεται προφανῶς ὅτι ἓνα σύστημα ἐκπαίδευσης, ἐξαιρετο καθεαυτὸ, ὡς ἀφηρημένο σύστημα, μπορεῖ νὰ εἶναι καλὸ γιὰ τὸν ἓνα, κακὸ γιὰ τὸν ἄλλο.

Γιὰ νὰ εἶναι τέλεια, ἡ ἐκπαίδευση θὰπρεπε νὰ εἶναι πολὺ πιὸ ἐξατομικευμένη ἀπ' ὅτι εἶναι σήμερα, ἐξατομικευμένη μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ ποτισμένη ἀποκλειστικὰ μὲ τὸν σεβασμὸ τῆς ἐλευθερίας, ἀκόμη καὶ στὰ νήπια. Θὰπρεπε νὰ εἶναι γιὰ στόχο ὄχι τὴν ἐκγύμναση τοῦ χαρακτήρα, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδιάς, ἀλλὰ τὴν ἀφύπνισή τους σὲ μιὰ ἀνεξάρτητη καὶ ἐλεύθερη δραστηριότητα, καὶ νὰ μὴν ἐπιδιώκει κανένα ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὴν δημιουργία τῆς ἐλευθερίας, οὔτε ἄλλη λατρεία ἢ μᾶλλον ἄλλη ἠθικὴ, ἄλλο ἀντικείμενο σεβασμοῦ, ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τοῦ καθενὸς καὶ ὅλων, ἀπὸ τὴν ἀπλή δικαιοσύνη, ὄχι τὴ νομικὴ ἀλλὰ τὴν ἀνθρώπινη, τὴν κοινὴ λογικὴ, ὄχι τὴ θεολογικὴ, οὔτε τὴ μεταφυσικὴ, ἀλλὰ τὴν ἐπιστημονικὴ, καὶ τὴν ἐργασία τόσο τὴν μυϊκὴ ὅσο καὶ τὴν πνευματικὴ, τὴν πρώτη καὶ ὑποχρεωτικὴ βάση γιὰ ὅλους, κάθε ἀξιοπρέπειας, κάθε ἐλευθερίας καὶ τοῦ δικαίου. Μιὰ τέτοια ἐκπαίδευση, ἐμφυσημένη πλατειά σ' ὅλον τὸν κόσμον, στὶς γυναῖκες ὅπως καὶ στοὺς ἄντρες, μέσα σὲ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες θεμελιωμένες πάνω στὴν αὐστηρὴ δικαιοσύνη, θὰκανε νὰ ἐξαφανιστοῦν πολλὲς ἀπὸ τις λεγόμενες φυσικὲς διαφορὲς.

Ὅσο ἀτελής κι ἂν εἶναι ἡ ἐκπαίδευση — θὰ μποροῦ-

σε να μάς απαντήσει κανείς — πάντα συμβαίνει να μην μπορεί να εξηγήσει από μόνη της αυτό το αναμφισβήτητο γεγονός, ότι μέσα στις πιο απογυμνωμένες από ήθικη αίσθηση οίκογένειες, συναντά κανείς αρκετά συχνά άτομα που μάς εκπλήσσουν με την ευγένεια των ένστικτων και των αίσθημάτων τους, κι ότι αντίθετα μέσα στις καλύτερα ανεπτυγμένες ήθικα και διανοητικά οίκογένειες, συναντιώνται, ακόμη πιο συχνά, άτομα που να χαμηλά στο πνεύμα και στην καρδιά· αυτό το γεγονός φαίνεται να αντιφάσκει, με απόλυτο τρόπο, με τη γνώμη που κάνει το πιο μεγάλο μέρος των διανοητικών και ήθικων ιδιοτήτων του ανθρώπου ν' απορρέει από την εκπαίδευση που έχει πάρει. Άλλα αυτή δεν είναι παρά μια φαινομενική αντίφαση. Πράγματι, αν και έχουμε επιβεβαιώσει ότι στην τεράστια πλειοψηφία των περιπτώσεων ο άνθρωπος είναι σχεδόν ολοκληρωτικά το προϊόν των κοινωνικών συνθηκών, μέσα στις οποίες διαμορφώνεται, κι αν και δεν έχουμε αφήσει στην φυσιολογική κληρονομικότητα, στις φυσικές ιδιότητες που έχει κατά την γέννηση, παρά ένα αρκετά αδύνατο συγκριτικά ρόλο δράσης, δεν έχουμε, παρόλα αυτά αρνηθεί αυτή την τελευταία· κι ακόμη έχουμε αναγνωρίσει, σ' ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις, για παράδειγμα στους ιδιοφυείς ή πολύ ταλαντούχους ανθρώπους, καθώς και στους ήλιθιους και στις πολύ διεστραμμένες φύσεις, αυτό το ρόλο δράσης ή φυσικού καθορισμού πάνω στην ανάπτυξη του ατόμου — καθορισμού τόσο μοιραίου που η επίδραση της εκπαίδευσης και της κοινωνίας μπορεί να μην είναι πολύ μεγάλη. Η τελευταία λέξη σ' όλα αυτά τα ζητήματα ανήκει στην έγκεφαλική φυσιολογία κι αυτή δεν έχει φτάσει ακόμη σ' ένα σημείο που να της επιτρέπει να τα λύσει σήμερα, έστω και κατά προσέγγιση. Το μοναδικό πράγμα που μπορούμε σήμερα να βεβαιώσουμε με σιγουριά, είναι ότι όλα αυτά τα ζητήματα ταλαντεύονται ανάμεσα σε δύο φαταλισμούς: τον φυσικό, οργανικό, φυσιολογικό κληρονομικό φαταλισμό κι εκείνον της κοινωνικής κληρονομικότητας και παράδοσης, της εκπαίδευσης και της δημόσιας, οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης κάθε χώρας. Δεν υπάρχει καθόλου χώρος για την ελεύθερη βούληση.

Άλλα πέρα από το φυσικό, θετικό ή αρνητικό καθορισμό του ατόμου, που, λίγο - πολύ, μπορεί να τον φέρει σε αντίθεση με το πνεύμα που επικρατεί στην οίκογένειά του, μπορεί να υπάρχουν για κάθε ιδιαίτερη περίπτωση άλλες

σκοτεινές αιτίες πού, τόν περισσότερο καιρό, παραμένουν πάντα άγνωστες, αλλά πού πρέπει μολαταύτα νά πάρουμε στα σοβαρά υπόψη. Μιά συνδρομή ιδιαίτερων περιστάσεων, ένα άπρόδλεπτο γεγονός, ένα κάποτε πολύ άσήμαντο καθ'αυτό άτύχημα, ή συμπτωματική συνάντηση ενός προσώπου, κάποτε ένα βιβλίο πού πέφτει στα χέρια ενός ατόμου σέ μία έπιρρεπή στιγμή — όλ' αυτά, σ' ένα νήπιο, σ' έναν νεαρό, όταν ή φαντασία του θράζει κι είναι ακόμα έντελώς άνοιχτή στις έντυπώσεις της ζωής, μπορεί νά παράγουν μία ριζική επανάσταση πρὸς τὸ καλὸ ὅσο και πρὸς τὸ κακὸ. Προσθέστε ἐδῶ τὴν ἐλαστικότητα πού προσιδιάζει σ' ὅλες τὶς νεαρὲς φύσεις, προπαντὸς όταν εἶναι προικισμένες μὲ μία ὀρισμένη φυσικὴ ἐνεργητικότητα, ἡ ὁποία τὶς κάνει νά ἐπαναστατοῦν ἐνάντια σέ πολὺ ἐπιτακτικὲς καὶ πολὺ δεσποτικὰ ἔμμονες ἐπιρροὲς καὶ χάρη στὴν ὁποία καμιά φορὰ ἡ ὑπερβολὴ τοῦ κακοῦ μπορεί νά γεννήσει τὸ καλὸ.

Μήπως ἡ ὑπερβολὴ τοῦ καλοῦ ἢ αὐτοῦ πού ἀποκαλεῖται καλὸς γενικά τὸ καλὸ, μπορεί, μὲ τὴν σειρά της νά γεννήσει τὸ κακὸ; Καί, όταν ἐπιβάλλεται ὡς ἀπόλυτος δεσποτικὸς νόμος, εἴτε θρησκευτικὸς, εἴτε δογματικὸς - φιλοσοφικὸς, εἴτε πολιτικὸς, νομικὸς, κοινωνικὸς, εἴτε ὡς πατριαρχικὸς νόμος τῆς οἰκογένειας — μὲ μιὰ λέξη, όταν ὅλο τὸ καλὸ πού φαίνεται νά εἶναι ἢ εἶναι πραγματικά, ἐπιβάλλεται στὸ ἄτομο ὡς ἡ ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας καὶ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο τὸ προϊόν της; Ἄλλὰ τότε ἡ ἐξέγερση ἐνάντια στὸ καλὸ, πού ἐπιβάλλεται ἔτσι, δὲν εἶναι μόνο φυσικὴ, εἶναι καὶ δικαιολογημένη: μακριὰ ἀπὸ τοῦ νῆναι ἕνα κακὸ ἢ ἀντίθετα ἕνα καλὸ, γιατί δὲν ὑπάρχει καλὸ πέρα ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, κι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἀπόλυτη προϋπόθεση κάθε καλοῦ, πού εἶναι ἄξιο τοῦ ὀνόματός του, ἀφοῦ τὸ καλὸ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐλευθερία.

Τὸ ν' ἀναπτύξει καὶ ν' ἀποδείξει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια, πού μᾶς φαίνεται τόσο ἀπλή, εἶναι ὁ μοναδικὸς σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ γραφοῦ. Ἄς ἐπιστρέψουμε τώρα στὸ ζήτημά μας.

Τὸ παράδειγμα, τῆς ἴδιας ἀντίφασης ἢ ἀνωμαλίας μᾶς προσφέρεται συχνά, σέ μιὰ πιδ πλατύτερη σφαῖρα, ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν ἐθνῶν. Πῶς νά ἐξηγήσουμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι μέσα στὸ Ἰουδαϊκὸ ἔθνος, τὸ πιδ στενὸ συνδεδεμένο καὶ τὸ πιδ ἀποκλειστικὸ πού ὑπῆρξε ποτὲ στὸν κόσμος: τόσο ἀποκλειστικὸ καὶ στενὰ συνδεδεμένο, ὥστε, ἀναγνωρίζοντας τὸ ἀπόλυτο, γιὰ νά τὸ ποῦμε ἔτσι προνόμιο, τὴν θεία ἐκλογή ὡς κύρια βάση ὅλης τῆς ἐθνικῆς του ὑπαρξης, νά

τίθεται τὸ ἴδιο ὡς τὸ πιὸ εὐνοημένο μεταξὺ ὄλων, ὡς τὸ ση-
μεῖο νὰ φαντάζεται ὅτι ὁ Θεὸς του, ὁ Ἰεχωβάς — ὁ Θεὸς
πατέρας τῶν χριστιανῶν — ὠθώντας τὴν φροντίδα του γι'
αὐτὸ ὡς τὴν πιὸ ἀγρία σκληρότητα ἀπέναντι σ' ὅλα τ' ἄλ-
λα ἔθνη, τοῦ ἔταξε τὴν ἐξόντωση διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου ὄ-
λων τῶν λαῶν ποὺ εἶχαν καταλάβει πρὶν ἀπ' αὐτὸ τὴν Γῆ
τῆς ἐπαγγελίας, γιὰ νὰ προετοιμάσει τὸ ἔδαφος στὸ λαὸ —
Μεσσία του—· πῶς νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι μιὰ προσωπικότητα ὅ-
πως ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ θεμελιωτὴς τῆς κοσμοπολίτικης
ἢ παγκόσμιας θρησκείας, καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ καταστρο-
φέας τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους, ὡς πο-
λιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ σώματος, μπόρεσε νὰ γεννηθεῖ στοὺς
κόλπους του; Πῶς αὐτὸς ὁ ἀποκλειστικὰ ἔθνικὸς κόσμος ἔ-
φτασε νὰ γεννήσει ἕναν μεταρρυθμιστὴ, ἕναν θρησκευτικὸ
ἐπαναστάτη ὅπως ὁ ἀπόστολος...¹.

1. Ἡ συνέχεια αὐτοῦ τοῦ γραφοῦ ἔχει χαθεῖ ἢ εἶ-
ναι ἀνεύρετη, ἀν ὥστόσο ἔχει δουλευτεῖ ποτέ. Σ.τ.Μ.Ν.

ΦΕΝΤΕΡΑΛΙΣΜΟΣ

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

ΑΝΤΙΘΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Το βιβλίο αυτό, ένα από τα σημαντικότερα έργα του μεγάλου Ρώσου ακτιβιστή και θεωρητικού, αποτελεί το απαύγασμα της προσωρινής του έρευνας σχετικά με την καταγωγή της θρησκείας, του Κράτους κ.λ.π. λόγω δε της τεράστιας φροντίδας την οποία ο Μπακούνιν αφιέρωσε στη συγγραφή του, απετέλεσε σημαντικό βοήθημα για την σύνταξη μεταγενέστερων έργων του.

